

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ВОЛИНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЛЕСІ УКРАЇНКИ**

Кваліфікаційна наукова праця на
правах рукопису

ДУДАРЧУК ЛЮБОМИР ВІКТОРОВИЧ

УДК 37(477.82+477.43/.44)"1941/1944"(043.5)

**ДИСЕРТАЦІЯ
КУЛЬТУРНО-ОСВІТНІ ПРОЦЕСИ В ГЕНЕРАЛЬНІЙ ОКРУЗІ
«ВОЛИНЬ–ПОДІЛЛЯ» В РОКИ НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ
(1941–1944 рр.)**

Спеціальність 032 Історія та археологія

Галузь знань – 03 Гуманітарні науки

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

Л. В. Дударчук

Науковий керівник:

Крамар Юрій Вікторович, доктор історичних наук, професор.

Луцьк – 2023

АНОТАЦІЯ

Дударчук Л. В. Культурно-освітні процеси в генеральній окрузі «Волинь–Поділля» в роки нацистської окупації (1941–1944 рр.). *Кваліфікаційна праця на правах рукопису.*

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії з галузі знань 03 «Гуманітарні науки» за спеціальністю 032 «Історія та археологія». Волинський національний університет імені Лесі Українки. Луцьк, 2023.

Дисертацію присвячено комплексному дослідженню культурно-освітніх процесів на території генеральної округи «Волинь–Поділля» в період нацистської окупації. Вивчення особливостей культурного, освітнього, мистецького життя на українських землях в роки Другої світової війни актуалізується не лише недостатнім висвітленням теми вітчизняною та зарубіжною історіографією, але також можливістю досягти поставленої мети шляхом підготовки дослідження на порубіжжі таких сучасних напрямів історієписання як регіональна історія, соціальна історія, історія повсякденності. Саме такий підхід значно розширює розуміння поля проблем, пов'язаних з маловідомими сторінками історії Другої світової війни.

У роботі висвітлено стан наукового вивчення теми. Виокремлено наступні групи історіографічних праць: дослідження радянського періоду, а також діаспорних, українських та зарубіжних науковців. Показано що роботи, видані в СРСР, спираються на марксистську ідеологію, а застосування авторами при розгляді подій Другої світової війни партійного та класового підходів призвело до суб'єктивних, упереджених висновків. Діаспорні вчені зазвичай не мали доступу до архівних матеріалів, відтак у їхніх роботах участь членів українського націоналістичного підпілля в розбудові культурно-освітнього життя на окупованій території висвітлено однобоко, акцентовано увагу на позитивних аспектах їхньої діяльності. Українські дослідники означену проблематику вивчали побіжно, часто висвітлюючи перебіг культурно-освітніх процесів в окремих містах генеральної округи (Рівному, Луцьку, Проскурові). Іноземні дослідники намагалися відійти від «україноцентричного» підходу, показати

участь у розбудові культурно-освітнього життя не лише українців, а й представників інших національностей.

Виконання поставлених завдань зумовило використання значної кількості неопублікованих історичних джерел, виявлених у фондах вітчизняних архівосховищ (Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України, Центральному державному архіві громадських об'єднань України, Державних архівів Волинської, Рівненської, Хмельницької і Тернопільської областей), а також матеріалів, які зберігаються у фондах музейних установ. Високим рівнем інформативності вирізняються джерела особового походження (спогади, мемуари, листи) та періодичні видання окупаційного періоду.

Звернуто увагу на стан культурно-освітньої сфери регіону, вивчено діяльність театральних, музейних, бібліотечних установ, кінотеатрів, шкіл та закладів професійної освіти, а також культурно-освітніх товариств. Встановлено, що на початковому етапі окупаційного періоду німецька адміністрація, намагаючись заручитися підтримкою місцевих жителів, не чинила перешкод у функціонуванні цих установ. Ситуація змінилася після утвердження на території генеральної округи цивільної окупаційної влади – остання погоджувалася на надання мешканцям краю мінімальних освітніх послуг, взяла під цілковитий контроль культурні інституції, чимало педагогів, акторів, редакторів часописів та просвітян упродовж 1942–1944 рр. були ув'язнені чи знищені представниками німецьких каральних структур.

У роботі проаналізовано розвиток театрального мистецтва. Встановлено, що важливими його осередками у містах були театри, а в селах – аматорські драматичні гуртки. У театральному житті означеного періоду виділено три етапи: початковий (середина 1941 – початок 1942 рр.), час відносно стабільного функціонування (середина 1942 – літо 1943 рр.) та завершальний (середина 1943–1944 рр.). Доведено, що найактивніше театри функціонували у Луцьку, Рівному, Проскурові, Кам'янці-Подільському, Бресті, Дубні, Ковелі, Горохові, Шепетівці, Старокостянтинові, Антонінах та Дунаївцях. Охарактеризовано кадрове

забезпечення цих установ. Встановлено, що основними джерелами їх фінансування були субвенції з місцевого бюджету, прибуток від влаштованих імпрез та добровільні пожертви мешканців генеральної округи. Проаналізовано репертуар театральних закладів. Показано, що його основу становили твори Т. Шевченка, І. Котляревського, С. Васильченка, П. Ніщинського та інших українських письменників. Звернуто увагу на професійні якості акторів, показано їхні зв'язки з членами українського націоналістичного підпілля та радянськими партизанами. Охарактеризовано репресивну політику окупаційної влади, жертвами якої стали митці, що проживали в регіоні. Показано роль кіно, як одного з видів мистецької пропаганди на окупованих землях, розвиток мережі кінотеатрів на Волині та Поділлі.

У дисертації проаналізовано науково-дослідну та експозиційну роботу співробітників Волинського, Проскурівського, Кам'янець-Подільського, Кременецького, Рівненського та Острозького краєзнавчих музеїв. Встановлено, що основні їхні зусилля були спрямовані на збереження цінних артефактів. Показано масштаби руйнувань, яких зазнали згадані установи в роки німецько-радянської війни. Виділено два шляхи поповнення музейних фондів – дарунок експонатів місцевими жителями та пошукові експедиції. Простежено функціонування музейних книгозбірень (встановлено графік їхньої роботи, правила користування послугами, розмір штрафу за несвоєчасне повернення літератури). Доведено, що у 1941–1944 рр. музейні працівники переховували євреїв, надавали прихисток біженцям з інших регіонів, які опинилися в краї, працевлаштовували молодь, намагаючись убезпечити її від вивезення на примусові роботи до Німеччини. Встановлено, що в окреслений період представники окупаційної влади конфіскували цінні експонати та обмежували науково-дослідну роботу музейних працівників.

Проаналізовано діяльність видавництва на території генеральної округи, підраховано їхню кількість. Доведено, що найпоширенішим видом друкованої продукції у 1941–1944 рр. була періодика, яка виконувала роль розповсюдника інформації та важливого засобу пропаганди. Виділено два періоди у

функціонуванні преси на окупованій території: відносно безцензурний (червень 1941 – весна 1942 рр.) та час її перебування під цілковитим контролем представників німецької адміністрації (весна 1942 – зима 1944 рр.). Встановлено, що на Волині та Поділлі виходили друком часописи двох типів – спеціалізовані та масові газети. Більшість останніх – 20 із 22 – були україномовними, решта – видання «Deutsche Ukraine-Zeitung» і «Ukraine-Post» – німецькомовними. Показано, що преса поширювалися шляхом передплати поштою та через вільний продаж, а її вартість залежала від обсягу, тиражу та періодичності виходу.

Доведено, що книговидання в окреслений період було презентоване релігійною, художньою літературою, календарями (церковними та світськими), а також брошурами антирадянського спрямування. У видавництвах генеральної округи в цей період вийшли друком такі твори як «Назар Стодоля» Т. Шевченка, «Марія» У. Самчука, «Україна в крові» Б. Жарського, «Вітри з Карпат» О. Ржепецької. Охарактеризовано діяльність книгарень Луцька, Рівного, Бреста, Ковеля, Дубна, Здолбунова. Висвітлено основні напрями роботи бібліотек. Обраховано збитки, завдані останнім в окупаційний період.

Проаналізовано функціонування шкільних установ на території генеральної округи. Показано, що керівництво НСДАП погоджувалося на надання населенню східних окупованих територій мінімальних освітніх послуг. Охарактеризовано функціонування гімназій, початкових та середніх шкіл, а також закладів освіти для дітей з інвалідністю. Висвітлено навчально-виховний процес в роки окупації та становище педагогів. Встановлено, що останні перед працевлаштуванням проходили перевірку на політичну благонадійність. Звернуто увагу на фактори, які негативно впливали на діяльність закладів освіти в краї (поширення інфекційних захворювань, низький професійний рівень педагогів, брак дров та вугілля для обігріву шкільних приміщень). Показано, що характерна особливість навчального процесу в досліджуваний період полягала у використанні представниками окупаційної адміністрації праці учнів у сфері сільського господарства.

Проаналізовано діяльність закладів професійної освіти. З'ясовано, що вони здійснювали підготовку фахівців у тих галузях господарської та соціально-побутової сфери, які були найбільш затребувані з точки зору нацистського керівництва (лісопереробній, сільськогосподарській, медико-фармацевтичній, ремісничій, торговій). Обраховано кількість учнів та викладачів у фахових школах, звернуто увагу на рівень матеріально-технічного забезпечення останніх. Доведено, що чималий вплив на ці заклади мали члени ОУН. Встановлено, що зв'язки з учасниками українського націоналістичного підпілля та антинімецька боротьба призвели того, що значна кількість вихованців навчальних закладів стала жертвами репресивної політики представників окупаційної влади.

Окрему увагу приділено діяльності в краї культурно-освітніх товариств. Проаналізовано статутні документи «Просвіти» та Жіночої служби України, обраховано кількість їхніх філій. Висвітлено діяльність цих організацій, спрямовану на заснування дитячих садків, шкіл, закладів професійної освіти, поширення друкованих видань, влаштування театральних вистав, концертів, урочистих академій. Встановлено, що джерелами поповнення бюджету товариств були щомісячні членські внески, пожертви місцевих жителів та прибуток від влаштованих імпрез. Показано контакти учасників ОУН з членами культурно-освітніх товариств. Доведено, що зв'язки українських культурних діячів з націоналістичним підпіллям стали однією з причин заборони діяльності цих організацій.

Ключові слова: Друга світова війна, нацистська окупація, культура, освіта, педагогічні кадри, шкільництво, культурно-освітні товариства, «Просвіта», періодика, газета, пропаганда, репресії, райхскомісаріат «Україна», Волинь, Поділля.

ABSTRACT

L.V. Dudarchuk. Cultural and Educational Processes in the Volyn-Podillya General District during the Nazi Occupation (1941–1944). *Qualification work in the form of a manuscript.*

Dissertation for obtaining the degree of Doctor of Philosophy in the field of knowledge 03 "Humanities", speciality 032 "History and Archaeology". Lesya Ukrainka Volyn National University. Lutsk, 2023.

The dissertation is devoted to a comprehensive study of cultural and educational processes in the territory of the Volyn-Podillya General District during the Nazi occupation. Research into the characteristics of cultural, educational and artistic life in Ukraine during World War II is vital due to the fact that coverage of the topic in both domestic and foreign historiography has been very limited. Additionally, preparing a study that straddles contemporary areas of history writing, such as regional history, social history and everyday life history, offers great potential for achieving this objective. This approach enhances the comprehension of the issues pertaining to the lesser-known aspects of the history of the Second World War.

The thesis highlights the current state of research in this field and identifies different categories of historiographical works: those produced in the Soviet era, as well as those written by scholars from the diaspora, Ukraine and abroad. The studies which were published in the USSR are found to be subjective and biased owing to their reliance on Marxist ideology and the authors' adoption of party and class-based approaches to understanding the Second World War. Scholars from the diaspora generally lacked access to archival materials, resulting in their works providing a one-sided representation of the participation of members of the Ukrainian nationalist resistance in the development of cultural and educational life in the occupied territory. Such works predominantly emphasize the positive aspects of their activities. Ukrainian researchers have provided a limited study of this issue, mainly focusing on cultural and educational processes in separate towns of the General Government (Rivne, Lutsk, Proskuriv). In contrast, foreign researchers have attempted to avoid a biased "Ukraine-centric" approach and showcase the involvement of individuals from various nationalities in the advancement of cultural and educational aspects.

The fulfilment of these tasks required the use of a significant number of unpublished historical sources found in the collections of national archival repositories (the Central State Archives of Higher Authorities and Administration of Ukraine, the

Central State Archives of Public Associations of Ukraine, State Archives of Volyn, Rivne, Khmelnytsky and Ternopil regions), as well as materials stored in the collections of museum institutions. Sources of personal origin (memories, memoirs, letters) and periodicals of the occupation period are distinguished by a high level of information.

Attention is focused on the condition of the region's cultural and educational sector, specifically the operations of theatres, museums, libraries, cinemas, schools, and vocational institutions, as well as cultural and educational societies. The study shows that during the early phase of the occupation period, the German administration refrained from impeding the functions of these institutions in an attempt to garner support from the local populace. After the establishment of the civilian occupation authorities in the general district's territory, the situation underwent a transformation. Those authorities agreed to offer basic educational services for the inhabitants of the region. However, they also took complete control of cultural institutions, resulting in many teachers, actors, editors of magazines and educators being imprisoned or killed by representatives of German punitive structures from 1942 to 1944.

The article examines the evolution of theatre art, establishing that its significant focal points in urban areas were theatres, while in rural areas, they were amateur dramatic groups. The theatrical life of this era is categorized into three stages: initial (mid-1941 to early 1942), a period of relatively stable functioning (mid-1942 to summer 1943) and the final phase (mid-1943 to 1944). It is shown that the most active theatres were located in Lutsk, Rivne, Proskuriv, Kamianets-Podilskyi, Brest, Dubno, Kovel, Horokhiv, Shepetivka, Starokonstantyniv, Antoniny, and Dunayivtsi. The personnel of these institutions is described, and it has been determined that their primary sources of funding were subsidies from the local budget, profits from performances, and voluntary donations from residents of the general district. The repertoire of the theatres has been analysed. It is shown that it was based on the works of Taras Shevchenko, Ivan Kotliarevskyi, Stepan Vasylchenko, Petro Nishchynskyi and others. It also sheds light on the actors' level of proficiency and their association with Ukrainian nationalist resistance or with Soviet partisans. Furthermore, the thesis

details the repressive measures implemented by the occupation authorities, which resulted in the persecution of artists living in the region. The role of cinema as a form of artistic propaganda in the occupied territories and the establishment of a cinema network in Volyn and Podillia are demonstrated in this study.

The thesis analyses the research and exhibition work of the staff of the Volyn, Proskuriv, Kamianets-Podilskyi, Kremenets, Rivne and Ostroh local history museums. It is established that their main efforts were aimed at preserving valuable artefacts. The scale of destruction suffered by these institutions during the German-Soviet war is described. Two avenues for replenishing museum collections are highlighted: donations of exhibits by local residents and search expeditions. The functioning of museum libraries is traced (including the timetable of their work, the rules for using their services, the size of the fines for the late return of literature). It is shown that in 1941-1944, museum workers hid Jews, provided shelter to refugees from other regions who found themselves in the region, and employed young people in an attempt to protect them from being taken to Germany as forced labourers. It has been established that during this period, representatives of the occupation authorities confiscated valuable exhibits and restricted the research work of museum staff.

The author examines the operations of publishing houses within the General District and calculates the quantity of their output. It is demonstrated that the predominant type of printed material in 1941-1944 consisted of periodicals, which acted as both instruments for distributing information and as significant tools of propaganda. The author identifies two distinct periods in the operation of the press in the occupied territory: a relatively uncensored period from June 1941 to the spring of 1942, and then the period when it was under the full control of the German administration, from the spring of 1942 to the winter of 1944. Research has shown that two types of newspapers were published in Volyn and Podillia: specialised and mass-distribution newspapers. Of the twenty-two publications in the latter category, the majority were in Ukrainian, with the *Deutsche Ukraine-Zeitung* and *Ukraine-Post* being the only two in German. Periodicals were distributed free of charge by mail and their cost varied based on their volume, circulation and frequency of publication.

It has been established that during that period, book publishing consisted mainly of religious and fictional literature, calendars (both church and secular) and anti-Soviet pamphlets. Works such as *Nazar Stodolya* by Taras Shevchenko, *Maria* by Ulas Samchuk, *Ukraine in Blood* by Bohdar Zharsky, and *Winds from the Carpathians* by Olena Rzepetska were published by the publishing houses of the General District. In addition to this, the activities of bookshops in Lutsk, Rivne, Brest, Kovel, Dubno and Zdolbuniv have been documented. The primary objectives of library work are outlined. The extent of the destruction inflicted on libraries during the occupation period is evaluated.

The study examines the operations of school institutions within the general district. The analysis reveals that the leadership of the "National Socialist Workers' Party of Germany", as mentioned above, consented to provide the population residing in the eastern occupied territories with basic educational services. The operations of gymnasiums, primary schools, secondary schools and educational establishments catering to children with disabilities are described. The thesis covers the educational process during the occupation and the circumstances in which teachers were involved. It has been established that these educators underwent political trustworthiness assessments before their employment. Attention is drawn to factors that have adversely affected educational institutions in the region, including the spread of infectious diseases, inadequate teacher training, and difficulty obtaining firewood and coal for heating school buildings. During the period under study, it is evident that student labour was utilized in the field of agriculture by the occupation administration as a significant aspect of the educational process.

The activities of vocational education institutions are analysed, revealing their success in training specialists for sectors prioritised by the Nazi leadership (including timber processing, agriculture, medicine and pharmacy, crafts and trades). The total number of vocational school students and teachers is calculated and their material and technical support is examined. It has been demonstrated that members of the Organisation of Ukrainian Nationalists exerted a noteworthy influence on these institutions. Research has established that association with members of the Ukrainian

nationalist resistance and the anti-German struggle resulted in a considerable number of students from educational institutions becoming victims of the repressive policies of the occupation authorities.

The thesis also focuses on the activities of cultural and educational societies in the region. The author analyses Prosvita and the Women's Service of Ukraine's statutory documents and calculates the total number of their branches. In addition, the article highlights the organizations' objectives of establishing kindergartens, schools, vocational education institutions, as well as distributing printed publications, organizing theatre performances, concerts and solemn events. It has been established that the societies' budget was replenished by means of monthly membership fees, donations from local residents and profits from their performances. The contacts between members of Organisation of Ukrainian Nationalists and cultural and educational societies are presented. The ban on the activities of these organisations was primarily the consequence of the links of Ukrainian cultural figures with the nationalist resistance.

Key words: World War II, Nazi occupation, culture, education, pedagogical staff, school education, cultural-educational association, "Prosvita", periodical, newspaper, propaganda, repression, Reichskommissariat Ukraine, Volyn, Podillia.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

Статті у наукових фахових виданнях України:

1. Дударчук Л. Культурні процеси на Берестейщині в умовах нацистської окупації (1941–1944 рр.). *Літопис Волині*. № 27. 2022. <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2022.27.07>.
2. Дударчук Л. Культурні процеси у Кам'янці-Подільському в період нацистської окупації (1941– 944 рр.). *Літопис Волині*. № 26. 2022. С. 103–108. DOI: <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2022.26.17>.

3. Дударчук Л. Освітні процеси на Хмельниччині в умовах нацистської окупації (за матеріалами прокурівської газети «Український голос»). *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Історія. Ужгород. Говерла, 2021. Вип. 2 (45). С. 48–54. DOI: [https://doi.org/10.24144/2523-4498.2\(45\).2021.246595](https://doi.org/10.24144/2523-4498.2(45).2021.246595).
4. Дударчук Л. Театральне життя на Волині в умовах німецької окупації (1941–1944 рр.). *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. Серія: Історичні науки. Луцьк, 2019. № 5 (389). С. 75–81.
5. Дударчук Л. Шкільна освіта на Волині в умовах німецької окупації (1941–1944 рр.). *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. Серія: Історичні науки. Луцьк, 2019. № 7 (380). С. 49–54.

Статті в іноземних наукових періодичних виданнях:

6. Дударчук Л. Культурні процеси у Проскурові в період нацистської окупації (1941–1944 рр.). *Evropský filozofický a historický diskurz*. Praha, 2021. Vol. 7. Issue 4. С. 24–30.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

7. Дударчук Л. Діяльність товариства «Просвіта» в Луцьку в умовах нацистської окупації (1941–1944 рр.). *Молода наука Волині: пріоритети та перспективи досліджень*: зб. матеріалів XIV міжнар. наук.-практ. конф. аспірантів і студентів, м. Луцьк, 12–13 травня 2020 р. Луцьк, 2020. С. 144–147.
8. Дударчук Л. В. Діяльність закладів професійної освіти на Дунаєвеччині в умовах нацистської окупації (1941–1944 рр.). *Молода наука Волині: пріоритети та перспективи досліджень*: зб. матеріалів XV міжнар. наук.-

- практ. конф. аспірантів і студентів, м. Луцьк, 12–13 травня 2021 р. Луцьк, 2020. С. 273–275.
9. Дударчук Л. Шкільництво на Дунаєвеччині в роки нацистської окупації (1941–1944). *Україна у світовому геополітичному та культурному просторі*: зб. матеріалів всеукр. наук.-практ. конф. студентів та аспірантів, м. Луцьк, 21 травня 2021 р. Луцьк, 2021. С. 101–103.
 10. Дударчук Л. Професійна освіта на Берестейщині в період нацистської окупації (1941–1944 рр.). *Наука сьогодні: парадигма інноваційного розвитку суспільства і технологій*: зб. матеріалів наук.-практ. конф., м. Київ, 24–25 червня 2022 р. Одеса, 2022. С. 41–45.
 11. Дударчук Л. Освітні процеси на Волині в умовах нацистської окупації (за матеріалами газети «Наші вісті») (1941–1943 рр.). *Старий Луцьк*. Наук.-інформ. зб. Вип. 16. / Упр-ня культури, з питань релігій та національностей Волин. ОДА; Адміністрація держ. іст.-культ. заповідника у м. Луцьку. Луцьк, 2020. С. 168–174.
 12. Дударчук Л. Діяльність Волинського краєзнавчого музею в умовах німецької окупації (1941–1944 рр.). *Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею*. Вип. XVII. Видавець Олег Зень, Рівне, 2019. С. 29–31.
 13. Дударчук Л. Газета «Горохівські вісті» як джерело до вивчення нацистського окупаційного режиму. *Шевченківська весна*. Зб. матеріалів ХІХ міжнар.-наук. конф. студентів, аспірантів та молодих вчених, м. Київ, 26 березня 2021 р. Київ, 2021. С. 367–369.
 14. Образ радянської системи освіти на шпальтах преси райхкомісаріату «Україна» (1941–1944). *Краєзнавство та краєзнавці: досвід минулого та сьогоднішні завдання (до 120-річчя від дня народження професора А. Г. Слюсарського)*. Зб. матеріалів ХХХVІІІ-ї міжнар. краєзнавч. конф. молодих учених. Харків, 2021. С. 30–33.
 15. Дударчук Л. Образ нацистської Німеччини в «Подорожному нотатнику» Анатолія Дублянського. *Друга світова війна: історія та пам'ять*. Зб.

- матеріалів I всеукр. конф. студентів, аспірантів та молодих вчених, м. Вінниця, 29 жовтня 2021 р. Луцьк, 2021. С. 95–100.
16. Дударчук Л. «Волинь» як джерело до вивчення діяльності рівненського краєзнавчого музею в період нацистської окупації (1941–1944 рр.). *Актуальні проблеми розвитку природничих та гуманітарних наук*. Зб. матеріалів VI міжнар. наук.-практ. конф. молодих учених, студентів та аспірантів, м. Луцьк, 11 листопада 2022 р. Луцьк, 2022. С. 252–254.
17. Дударчук Л. Діяльність Українського допомогового комітету у Луцьку в період нацистської окупації (1941–1944 рр.). *Україна у світовому просторі: минуле і сучасність*. Зб. матеріалів II всеукр. наук.-практ. конф. студентів та аспірантів, м. Луцьк, 25 травня 2023 р. Луцьк, 2023. С. 90–92.
18. Дударчук Л. Діяльність навчальних закладів з підготовки медико-фармацевтичних працівників на території Західної України в період нацистської окупації (1941–1944 рр.). *Формування професійної ідентичності майбутнього медичного та фармацевтичного працівника: теорія і практика*. Зб. тез доповідей всеукр. наук.-практ. конф. з міжнародною участю, м. Рівне, 8–9 жовтня 2020 р. Рівне, 2020. С. 94–99.
19. Дударчук Л. Музичне мистецтво у Луцьку в роки німецької окупації (1941–1944 рр.). *Мистецька культура: історія, теорія, методологія*. Зб. тез доповідей VII міжнар. наук. конф. м. Львів, 30 вересня 2019 р. Львів, 2019. С. 98–100.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	16
ВСТУП	18
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ	24
1.1. Стан наукового вивчення теми	24
1.2. Джерельна база	36
1.3. Теоретико-методологічні засади дослідження	45
РОЗДІЛ 2. КУЛЬТУРНЕ ЖИТТЯ	50
2.1. Театр та кіно	50
2.2. Музейні установи	82
2.3. Видавнича справа, книгарні та бібліотеки	103
РОЗДІЛ 3. ОСВІТНІ ПРОЦЕСИ.....	127
3.1. Початкове та середнє шкільництво	127
3.2. Заклади професійної освіти	151
3.3. Культурно-освітні товариства	184
ВИСНОВКИ	213
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	220
ДОДАТКИ	259

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

АПЦ – Автономна Православна Церква

ВКМ – Волинський краєзнавчий музей

Держархів Волинської обл. – Державний архів Волинської області

Держархів Рівненської обл. – Державний архів Рівненської області

Держархів Тернопільської обл. – Державний архів Тернопільської області

Держархів Хмельницької обл. – Державний архів Хмельницької області

ДІКЗД – Державний історико-культурний заповідник м. Дубно

ДМ – фонд «Допоміжні матеріали»

ДНАБ – Державна наукова архівна бібліотека

ЖСУ – Жіноча Служба України

КДФ – фонд «Книги. Документи. Фото»

МДБ – Міністерство державної безпеки

НДМ – фонд «Науково-допоміжні матеріали»

НДП – фонд «Науково-допоміжні матеріали»

НКВС – Народний комісаріат внутрішніх справ

н. р. – навчальний рік

р. н. – рік народження

НСДАП – Націонал-соціалістична робітничка партія Німеччини

ОУН – Організація Українських Націоналістів

ОУН (б) – Організація Українських Націоналістів (бандерівців)

ОУН (м) – Організація Українських Націоналістів (мельниківців)

РА – фонд «Релігія. Атеїзм»

РКУ – Райхскомісаріат «Україна»

СД – служба безпеки

СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік

СС – охоронні загони

УАПЦ – Українська Автокефальна Православна Церква

УНР – Українська Народна Республіка

УПА – Українська Повстанська Армія

УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка

Ф. – фонд

ЦДАВО України – Центральний державний архів вищих органів влади та управління України

ЦДАГО України – Центральний державний архів громадських об'єднань України

ВСТУП

Актуальність теми. Вивчення історії Другої світової війни залишається одним із провідних напрямів вітчизняної історичної науки. Впродовж останніх двох десятиліть серед науковців чітко виокремилось два пріоритетні напрями досліджень цієї теми: військово-політичний та соціальний. Військово-політичному аспекту подій Другої світової війни присвячено чимало публікацій українських та зарубіжних науковців. В них висвітлюються воєнні дії на теренах України у 1939–1944 рр., особливості німецького окупаційного режиму, характер та форми українського національно-визвольного руху. Водночас все частіше в поле уваги істориків потрапляють й різноманітні аспекти повсякденного життя населення, що перебувало в умовах нацистської окупації.

Вивчення повсякденної історії воєн є одним із актуальних завдань сучасної історичної науки, адже війна кардинально впливає на всі сфери життя соціуму. Вона змінює звичний життєвий ритм людини, порушує усталені соціальні зв'язки, змушує людину та спільноту пристосовуватись до нових реалій, переорієнтовуватись на нові цінності, серед яких на перше місце виходить збереження життя. Це яскраво увиразнює й наше сьогоднішнє повсякдення, на яке великий відбиток накладає повномасштабна війна, розпочата Росією проти України в лютому 2022 р.

Будь-яка війна насичена граничними ситуаціями, в яких максимально розкриваються риси характеру, здібності і нахили індивіда. За словами одного з провідних українських дослідників історії Другої світової війни О. Лисенка «комплексне дослідження феномену війни насамперед в *антропологічному*, а не суто військовому, політичному чи економічному вимірі, створює передумови для виявлення й характеристики усієї палітри людських реакцій, переживань, мотиваційних імпульсів, а також моделей поведінки і життєвих практик в умовах, що суттєво відрізняються від мирного часу»¹.

¹ Лисенко О. Повсякденна історія війни: методологічні нотатки. *Сторінки воєнної історії України*. № 13. 2010. С. 19.

Вивчення форм культурно-мистецького життя, як невід'ємної частини повсякдення та однієї із важливих форм культурного дозвілля мешканців Волині та Поділля в роки Другої світової війни є важливим в контексті виокремлення спільних та відмінних рис політики Третього Райху в різних частинах окупованої України.

Дослідження порушеної проблеми на інституційному рівні обумовило міждисциплінарний характер роботи. Однією із галузей історичного знання, в межах якого виконувалась робота, стала *соціальна історія*, де головний акцент звернуто на людину та її соціальне оточення. Вивчення проблем «соціальної» історії Другої світової війни дає можливість відобразити світосприйняття людини в умовах збройного протистояння, дослідити моделі та мотиви поведінки різних соціальних груп.

Інший важливий напрям соціокультурного історієписання – *регіональна історія*. Остання фокусує увагу на особливостях певної території та її соціуму. Не секрет, що більшість досліджень, присвячених політичним та військовим аспектам історії Другої світової війни відображають процеси, які відбувалися на загальноукраїнському рівні, оминаючи їх регіональну специфіку. Вузькі територіальні межі нашого дослідження дозволяють детально вивчати явища та процеси на локальному рівні, виявляти їх особливі риси.

Варто зауважити й те, що попри наявність низки досліджень, у яких висвітлюються військово-політичні процеси на території генеральної округи «Волинь–Поділля» у 1941–1944 рр. (репресивна політика окупаційної адміністрації, перебіг бойових дій, становище військовополонених), у доробку українських науковців, за незначним винятком, відсутні роботи, присвячені комплексному аналізу культурно-освітнього життя у вказаних географічних межах. Саме цими чинниками, а також спробою вивчення малодосліджених питань повсякденних культурних практик населення на окупованих нацистами українських землях зумовлюється актуальність обраної теми.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана у межах науково-дослідної теми кафедри історії України та археології

Волинського національного університету імені Лесі Українки «Актуальні проблеми нової та новітньої історії України: суспільство, політика, культура» (державний реєстраційний номер – 0119U001845). Тема роботи затверджена на засіданні Вченої ради Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки (протокол № 14 від 31 жовтня 2019 р.).

Мета роботи полягає у проведенні комплексного дослідження культурно-освітніх процесів на території генеральної округи «Волинь–Поділля» в період нацистської окупації.

Досягнення поставленої мети передбачає реалізацію наступних **завдань**:

- з'ясувати стан наукового вивчення теми, проаналізувати історіографію, джерельну базу та методологію дослідження;
- показати суть культурної політики німецької адміністрації на окупованих землях;
- простежити діяльність театрів та аматорських драматичних гуртків;
- охарактеризувати роль кіномистецтва в ідеологічній пропаганді нацистів;
- показати функціонування музейних та бібліотечних установ;
- проаналізувати видавничу справу та функціонування книгарень;
- охарактеризувати систему початкового та середнього шкільництва;
- висвітлити функціонування закладів професійної освіти;
- простежити напрями та форми роботи культурно-освітніх організацій;

Об'єктом дослідження є нацистський окупаційний режим, а **предметом** – культурно-освітні процеси в генеральній округі «Волинь–Поділля» у 1941–1944 рр.

Хронологічні рамки дисертації охоплюють період нацистської окупації регіону. Нижня межа – 22 червня 1941 р. (початок окупації Волині), верхня – кінець липня 1944 р. (відновлення радянської влади на вказаних теренах). В окремих епізодах автор виходив за окреслені часові рамки, що пояснюється потребою проаналізувати нормативно-правові документи СРСР кінця 30-х рр.

XX ст., які регулювали процес евакуації культурних цінностей з прикордонних областей у разі початку воєнних дій.

Географічні межі дисертації охоплюють територію генеральної округи «Волинь–Поділля» у 1941–1944 рр.: Хмельницьку, Рівненську, Волинську, північні райони Тернопільської, західну частину Вінницької областей України, південні райони Брестської та Пінської областей Республіки Білорусь.

Наукова новизна одержаних результатів зумовлена відсутністю у вітчизняній історичній науці узагальнюючого дослідження, присвяченого культурно-освітнім процесам на Волині та Поділлі в роки нацистської окупації.

З метою розв'язання поставлених завдань автором **уперше**:

- виявлено, опрацьовано та введено до наукового обігу значний масив документальних джерел з архівних і музейних установ України;
- висвітлено діяльність театрів на території регіону;
- охарактеризовано розвиток мережі кінотеатрів в краї, а також показано роль кіномистецтва в ідеологічній пропаганді нацистів;
- простежено основні напрями експозиційної та науково-дослідної роботи музейних установ;
- показано стан видавничої справи, діяльність книгарень та бібліотек;
- з'ясовано рівень фінансового та матеріального забезпечення педагогів;
- досліджено функціонування професійних навчальних закладів релігійного спрямування.
- висвітлено участь вчителів, учнів та студентів у діяльності українських підпільних організацій націоналістичного спрямування;
- охарактеризовано функціонування культурно-освітніх організацій на території генеральної округи.

У роботі **уточнено**:

- завдання та методи реалізації політики Третього Райху на території генеральної округи;
- участь представників українських націоналістичних формувань у розбудові шкільництва на початковому етапі окупаційного періоду;
- мету діяльності культурно-освітніх товариств та кількість їхніх членів;

У дисертації **отримали подальший розвиток** питання щодо:

- матеріальних збитків, завданих у роки окупації закладам культури та освіти;
- впливу церковно-релігійних інституцій на навчально-виховний процес у початкових школах;
- професійного рівня педагогів.

Практичне значення отриманих результатів. Матеріали дисертації можуть бути використані для підготовки лекційних та семінарських занять з історії України, Волині та Поділля, написанні наукових праць, присвячених подіям Другої світової війни. Фактичний матеріал стане у нагоді під час краєзнавчої, музейної та екскурсійної роботи, а також у процесі вивчення шкільного курсу «Волинезнавство». Висновки та узагальнення, зроблені автором, можуть використовуватися на уроках всесвітньої історії під час аналізу особливостей нацистського окупаційного режиму у Східній Європі.

Апробація результатів дисертації. Проблеми, що розглядаються у роботі, знайшли відображення в доповідях на таких конференціях: «Мистецька культура: історія, теорія, методологія» (Львів, 2019 р.); «Молода наука Волині: пріоритети та перспективи досліджень» (Луцьк, 2020 р.); «Формування професійної ідентичності майбутнього медичного та фармацевтичного працівника: теорія і практика» (Рівне, 2020 р.); «Любартівські читання» (Луцьк, 2020 р.); «Молода наука Волині: пріоритети та перспективи досліджень» (Луцьк, 2021 р.); «Україна у світовому геополітичному та культурному просторі» (Луцьк, 2021 р.); «Краєзнавство та краєзнавці: досвід минулого та сьогоденні завдання (до 120-річчя від дня народження професора А. Г. Слюсарського)» (Харків,

2021 р.); «Друга світова війна: історія та пам'ять» (Вінниця, 2021 р.); «Шевченківська весна» (Київ, 2021 р.); «Актуальні проблеми розвитку природничих та гуманітарних наук» (Луцьк, 2022 р.); «Наука сьогодення: парадигма інноваційного розвитку суспільства і технологій» (Київ, 2022 р.); «Україна у світовому просторі: минуле і сучасність» (Луцьк, 2023 р.).

Публікації. Основні положення дисертації відображено у 19 наукових публікаціях, п'ять з яких розміщені у наукових фахових виданнях, одна – у закордонному виданні і 13 – в інших наукових виданнях та матеріалах конференцій.

Структура і обсяг роботи. Дисертація складається з анотації, переліку умовних скорочень, вступу, трьох розділів (дев'яти підрозділів), висновків, списку використаних джерел (556 позицій). Повний обсяг дисертації становить 279 сторінок, з них основного тексту – 201 сторінка. У роботі вміщено 17 додатків.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукового вивчення теми

Дослідження подій Другої світової війни розпочалося у середині ХХ ст., відтак сьогодні існує чимало праць (як узагальнюючих, так і вузькотематичних), присвячених цій проблемі. На нашу думку, згадані роботи (залежно від часу та місця появи) умовно можна поділити на чотири групи: 1) історіографія радянського періоду; 2) дослідження діаспорних науковців; 3) праці українських вчених періоду незалежності; 4) публікації зарубіжних істориків.

Серед праць радянського періоду варто згадати «Історію міст і сіл Української РСР», два томи якої присвячено Волинській² та Хмельницькій³ областям. Хоча основна увага у згаданих виданнях приділена висвітленню антинімецької боротьби місцевих жителів, праці містять відомості про школярів та педагогів, які стали жертвами репресивної політики представників окупаційної влади.

З-поміж робіт узагальнюючого характеру, написаних радянськими істориками, заслуговують на увагу монографії М. Ковалю «Історія пам'ятає: кривавий шлях фашистів на Україні» (Київ, 1965)⁴ та «Все для перемоги: подвиг трудящих України у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.» (Київ, 1970)⁵. У них розглянуто діяльність партизанських з'єднань в досліджуваний період, політику нацистського керівництва в соціально-економічній сфері, висвітлено становище військовополонених. При цьому варто зазначити, що згадки автора

² Історія міст і сіл УРСР. Волинська область / за ред. П. Тронько. Київ: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1970. 767 с.

³ Історія міст і сіл Української РСР. Хмельницька область / за ред. М. Мехеда. Київ: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1971. 708 с.

⁴ Коваль М. Історія пам'ятає: кривавий шлях фашистів на Україні. Київ: Політвидав України, 1965. 112 с.

⁵ Коваль М. Все для перемоги: подвиг трудящих України у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр. Київ: Наукова думка, 1970. 196 с.

про культурні процеси на окупованій території є поодинокими і часто не відповідають дійсності. Зокрема, М. Коваль вважав, що відновлення діяльності просвітянських осередків у 1941 р. відбулося для того, «щоб заглушити любов українського народу до літератури, мистецтва та відвернути його від активної боротьби з загарбниками». Він стверджував, що більшість членів культурно-освітніх товариств були українськими націоналістами, «активними прислужниками окупантів», які вилучали і палили радянську літературу, розповсюджували видання пронимецького змісту, влаштовували антирадянські лекції.

До 1991 р. освітні процеси на Волині та Поділлі в роки нацистської окупації не були об'єктом окремого дослідження. Деякі аспекти цієї проблематики висвітлювалися у виданнях «Народна освіта і педагогічна наука в Українській РСР (1917–1967)» (Київ, 1967)⁶, «Нариси з історії школи в Українській РСР (1917–1965 рр.)» (Київ, 1965)⁷, «Народна освіта в західних областях Української РСР» (Київ, 1960)⁸. Зауважимо, однак, що матеріал у згаданих виданнях викладено тенденційно – автори, наприклад, стверджували, що на окупованій території навчальні заклади не працювали, або ж приділяли основну увагу аналізу негативних процесів в освітній сфері (браку вчителів, репресивній політиці німецької адміністрації, жертвами якої стали учні та педагоги і т. п.). У названих роботах представники українського націоналістичного руху, які влітку – восени 1941 р. займалися організацією шкільництва в краї, звинувачувалися у колабораціонізмі. Чимала кількість фактичного матеріалу, який міститься у працях, не відповідає дійсності. До прикладу, автори стверджували, що в Луцьку у 1941–1944 рр. функціонувала лише одна чотирьохрічна школа, а один вчитель припадав щонайменше на 80–100 дітей. Таким чином, можемо підсумувати, що в радянській історіографії події Другої світової війни загалом і культурно-освітні процеси на окупованій

⁶ Народна освіта і педагогічна наука в Українській РСР (1917–1967) / за ред. А. Бондара. Київ: Радянська школа, 1967. 482 с.

⁷ Гриценко М. Нариси з історії школи в Українській РСР (1917–1965). Київ: Радянська школа, 1966. 260 с.

⁸ Гриценко М. Народна освіта в західних областях Української РСР. Київ: Радянська школа, 1960. 143 с.

території зокрема, розглядалися вкрай тенденційно. Відсутність методологічного плюралізму та засекреченість значної кількості архівних матеріалів негативно позначилися на якості наукових робіт, написаних у цей період.

Значний внесок у дослідження подій Другої світової війни загалом і нацистського окупаційного режиму зокрема зробили українські дослідники в діаспорі. У цьому контексті заслуговує на увагу праця В. Косика⁹, у якій комплексно розглянуто політику цивільної німецької адміністрації на українських землях у 1939–1945 рр., звернуто увагу на діяльність просвітянських осередків. Чимало науковців, які після завершення Другої світової війни опинилися на еміграції, працювали в жанрі біографістики – досліджували діяльність провідних членів українського націоналістичного руху в 1939–1945 рр., висвітлювали їхні взаємини з представниками нацистської окупаційної адміністрації. До прикладу, А. Жуковський у своїй публікації¹⁰ детально проаналізував життєвий і творчий шлях О. Штуля, який упродовж 1941–1943 рр. займав посаду культурного референта ОУН (м) на центрально-східних українських землях та працював вчителем української літератури та історії в Луцькій гімназії (1942 р.). Автор на основі тогочасних періодичних видань та его-документів охарактеризував контакти О. Штуля з працівниками редакцій українських газет, звернув увагу на його зусилля, спрямовані на організацію книговидання та шкільництва на окупованій території. Варто, однак, зауважити, що працям діаспорних науковців властиві кілька особливостей: по-перше, в роки Другої світової війни їхні автори часто були учасниками українського націоналістичного руху, а тому зазвичай у своїх розвідках намагалися акцентувати увагу винятково на позитивних аспектах діяльності ОУН, а, по-друге, під час написання праць вони, перебуваючи за кордоном, як правило, не мали доступу до архівних матеріалів, а послуговувалися (за незначним

⁹ Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. Париж; Нью-Йорк; Львів: «Атлас», 1993. 660 с.

¹⁰ Жуковський А. Життя і творчість Олега Штуля-Ждановича. Париж – Олегові Штулеві: Збірник на пошану Олега Штуля-Ждановича. Париж: Вид-во «Українського слова», 1986. С. 9–26.

винятком) оповідними джерелами, що зумовило певну тенденційність їхніх досліджень.

Новий етап у вивченні означеної проблематики розпочався після розпаду СРСР та проголошення незалежності України. Зникнення ідеологічного контролю та налагодження співпраці вітчизняних істориків з їхніми колегами зі США та Європи уможливили дослідження низки аспектів історії Другої світової війни, які до цього залишалися поза увагою науковців. З початку 1990-х рр. з'явилося чимало праць, присвячених означеній проблематиці, які умовно можна поділити на дві групи: а) публікації узагальнюючого характеру; б) статті та монографії, у яких розглянуто окремі аспекти культурно-освітніх процесів на окупованій території.

Серед робіт першого типу варто згадати двотомне видання «Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття» (Київ, 2011)¹¹, у якому проаналізовано широкий спектр проблем – повсякдення місцевого населення у 1939–1945 рр., діяльність радянських спецслужб на окупованій території, перебіг релігійних процесів в окреслений період. Особливу цінність становить розділ, присвячений долі культурних цінностей в роки Другої світової війни, у якому звернуто увагу на евакуацію бібліотечних фондів і музейних артефактів влітку 1941 р. та рівень матеріального забезпечення музейних працівників.

У своєму дослідженні Ю. Олійник та О. Завальнюк¹² комплексно розглянули особливості окупаційного режиму на території генеральної округи, звернувши увагу в т. ч. на перебіг культурно-релігійних процесів: підраховали кількість закладів шкільної та професійної освіти, охарактеризували видавничу справу та розвиток просвітянського руху. Згаданій проблематиці присвячена колективна монографія «Воєнне лихоліття на Поділлі (1941–1945 рр.)» (Кам'янець-Подільський, 2007)¹³. З-поміж робіт узагальнюючого характеру, які

¹¹ Україна у Другій світовій війні: погляд з XXI ст. Історичні нариси у 2-х кн. Книга 2. / за ред. В. Смоля. Київ: Наукова думка, НАН України, 2011. 943 с.

¹² Олійник Ю., Завальнюк О. Нацистський окупаційний режим в генеральній окрузі «Волинь-Поділля» (1941–1944 рр.). Хмельницький: Поліграфіст-2, 2012. 320 с.

¹³ Слободянюк П., Вавринчук М., Олійник Ю., Смоленюк П. Воєнне лихоліття на Поділлі (1941–1945 рр.). Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2007. 312 с.

розкривають особливості окупаційного режиму на Волині варто згадати праці «Західне Полісся: історія та культура» (Луцьк, 2012)¹⁴ та «Історію Волині» (Суми, 2023)¹⁵, у яких, зокрема, висвітлено репресивну політику нацистської влади, проаналізовано культурно-освітні процеси в краї.

Наступна група видань, які репрезентують сучасну українську історіографію складається із праць, які розкривають певні аспекти культурно-освітніх процесів у регіоні в 1941–1944 рр. Низка таких досліджень присвячена функціонуванню театральних установ на території генеральної округи. Одним із перших досліджень з означеної проблематики стала монографія В. Гайдабури «Театр, захований в архівах...» (Київ, 1998)¹⁶. У ній автор охарактеризував діяльність міських театрів у роки окупації, звернув увагу на їхній репертуар, професійний рівень акторів та довів, що драматичне мистецтво було важливим засобом пропаганди. Текст роботи доповнюють фото анонсів культурно-мистецьких імпрез та світлини труп Волинського та Кам'янець-Подільського театрів. Зв'язки волинських акторів з представниками українського націоналістичного підпілля вивчав Я. Антонюк¹⁷.

Характеризуючи історіографічний доробок з означеної проблематики, варто згадати про дослідження «Живе слово – рухом, звуком, барвою» (упорядник – І. Нагорна)¹⁸, присвячене життєвому і творчому шляху директора Рівненського театру А. Демо-Довгопільського. У роботі розглянуто діяльність останнього упродовж 1941–1943 рр., висвітлено його взаємини з представниками окупаційної влади. Окрім того, у виданні вміщено відомості про репресії нацистських каральних структур, жертвами яких стали рівненські актори.

¹⁴ Західне Полісся: історія та культура. / наук. ред. В. К. Баран. Луцьк: Волин. обл. друк., 2012. 784 с.

¹⁵ Історія Волині: науково-популярне видання / наук. ред. М. Кучерепа. Суми: Університетська книга, 2023. 672 с.

¹⁶ Гайдабура В. Театр, захований в архівах: сценічне мистецтво в Україні періоду німецько-фашистської окупації (1941–1944 рр.). Київ: Мистецтво, 1998. 224 с.

¹⁷ Антонюк Я. Український визвольний рух у постатях керівників. Волинська та Брестська області (1930–1955 рр.). Літопис УПА. Торонто; Львів, 2014. 1072 с.

¹⁸ Довгопільський А. Живе слово – рухом, звуком, барвою / упор. І. Нагорна. Рівне: Азалія, 2009. 52 с.

Кіномистецтво на окупованій території України стало об'єктом дослідження В. Удовика¹⁹.

Після проголошення незалежності України з'явилося чимало досліджень з історії музейної справи в роки окупації. Однією з перших стала публікація К. Сміяна «Музеї Волині і Рівненщини в період війни 1941–1945 рр.»²⁰. У ній автор проаналізував директиви нацистського керівництва, які уможливили грабунок культурних цінностей на території СРСР, звернув увагу на експонати Рівненського краєзнавчого музею, вивезені до Німеччини гебітскомісаром Беєром, обрахував збитки, завдані Волинському краєзнавчому музею у досліджуваній період. Цінною є інформація про пошкодження, яких за роки війни зазнав будинок Лесі Українки у с. Колодяжне. Однак з огляду на те, що джерельною базою для написання роботи стали збірники документів, опубліковані в УРСР у 1960–1980 рр., автор виклав матеріал тенденційно – залишив поза увагою форми експозиційної та науково-дослідної роботи музейних установ, зацентрувавши увагу на збитках, завданих цим культурним осередком в окупаційний період.

Значним рівнем інформативності вирізняється стаття В. Гики²¹, присвячена функціонуванню ВКМ у 1941–1944 рр. У ній на основі архівних матеріалів охарактеризовано наповнення експозиційних залів, графік роботи закладу, обраховано кількість відвідувачів. Окремі аспекти діяльності ВКМ у роки нацистської окупації висвітлені у публікаціях А. Зякун²², Н. Пушкар, І. Несторук²³ та Є. Ковальчук^{24, 25}.

¹⁹ Удовик В. Київська кіностудія в період нацистської окупації України. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 2004. Вип. 22. С. 404–409.

²⁰ Сміян К. Музеї Волині і Рівненщини в період війни 1941–1945 років. *Волинь в Другій світовій війні та перші повоєнні роки*. Луцьк, 1995. С. 76–77.

²¹ Гика В. Документи держархіву області про діяльність Волинського краєзнавчого музею у 1941–1944 рр. *Православ'я в Україні*. Київ, 2015. Ч. 2. С. 263–265.

²² Зякун А. Волинський краєзнавчий музей та його пам'ятки: втрати під час Другої світової війни. *Літопис Волині*. 2021. № 24. С. 9–15.

²³ Пушкар Н., Несторук І. П'ять етапів музейної історії: колекції, хранителі, будинки. *Волинський музей. Історія і сучасність*. Науковий збірник. Вип. 5. / Упоряд. А. Силюк. Луцьк: МП «Пульс», 2014. С. 169–186.

²⁴ Ковальчук Є. Волинський краєзнавчий музей. До історії музейної експозиції. *Волинський музей. Історія і сучасність*. 2014. № 5. С. 251–256.

²⁵ Ковальчук Є. Формування фонду сакрального мистецтва у Волинському краєзнавчому музеї (1929–2012 роки). Луцьк: Волинські старожитності, 2013. 296 с., іл.

Важливим осередком експозиційної та науково-дослідної роботи на території генеральної округи був Рівненський краєзнавчий музей. Його функціонування у 1939–1945 рр. вивчали В. Луц та Л. Леонова²⁶. У своїй статті вони проаналізували кадрове забезпечення закладу, основні форми пошукової та виставкової роботи його працівників, звернули увагу на діяльність музейної книгозбірні, підраховали кількість експонатів у кожному з відділів. А. Климчук охарактеризував археологічні розкопки, проведені дирекцією закладу в роки війни, встановив шляхи поповнення фондів музейної бібліотеки²⁷. Заслугує на увагу публікація Л. Ланшиної²⁸, у якій проаналізовано діяльність співробітника музею Й. Панека в роки Другої світової війни, зокрема згадано про його участь у порятунку євреїв під час Голокосту, а також робота В. Яремчук²⁹. У ній показано внесок Ю. Шумовського в організацію музейної справи на Рівненщині в період нацистської окупації. Незважаючи на те, що в окремих місцях наукова розвідка переповнена значними за обсягом цитатами, вона містить важливу інформацію про науково-дослідницьку діяльність Ю. Шумовського у 1941–1944 рр., його стосунки з колегами, заходи, спрямовані на порятунок експонатів, яким загрожувало знищення. Окрім того, авторка побіжно згадала про викладацьку роботу директора музею в Рівненській гімназії ім. І. Мазепи та у професійних навчальних закладах медичного спрямування. Значний інтерес становлять світлини працівників музею та артефактів, виявлених під час археологічних розкопок.

Інформацію про масштаби збитків, завданих музейним установам регіону в досліджуваний період знаходимо у розвідках Г. Данильчук³⁰, Я. Музиченко³¹,

²⁶ Луц В., Леонова Л. Рівненський обласний краєзнавчий музей в період Другої світової війни (1941–1944). (За документами Державного архіву Рівненської області). *Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею*. 2018. № 16. С. 169–186.

²⁷ Климчук А. Рівненський краєзнавчий музей в 1941–1944 роках і Юрій Шумовський. *Музеї України*. № 2 (32). 2009. С. 34–35.

²⁸ Ланшина Л. Йозеф Панек – дослідник рослинного світу Волині (до 50-ї річниці від дня смерті науковця). *Історія музейництва і пам'яткоохоронної справи в Острозі та на Волині*. Острог, 2011. Вип. 3. С. 51–54.

²⁹ Яремчук В. Участь Юрія Шумовського в організації музейної справи на Рівненщині під час німецької окупації 1941–1944 років. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. 2019. № 23. С. 459–473.

³⁰ Данильчук Г. Рівне у долях його мешканців. Рівне: ПП ДМ, 2012. 192 с.

³¹ Музиченко Я. Вивезення до Німеччини етнокультурної спадщини українців під час Другої світової війни. *Етнічна історія народів Європи*. 2001. № 11. С. 82–87.

Л. Трофимович, Т. Швайко³², С. Кота та О. Ошуркевича³³. Останні встановили кількість експонатів, які зникли за роки окупації в кожному з відділів ВКМ, обрахували їхню вартість, простежили, куди незадовго до вступу у Луцьк Червоної армії було вивезено найцінніші зразки малярства (твори Я. Матейка та портрети представників українських князівських родів).

Після здобуття Україною незалежності з'явилася значна кількість досліджень, що тематично охоплюють видавничу справу в роки нацистської окупації. Історіографічний доробок з означеної проблематики доцільно поділити на дві групи: а) праці, присвячені певним аспектам видавничої справи на території генеральної округи; б) публікації просопографічного характеру, у яких розглянуто діяльність редакторів часописів, письменників, керівників друкарень.

До робіт першого типу можемо віднести роботу Б. Чернякова «Окупаційна преса райхкомісаріату «Україна»: розбудова і функціонування (1941–1943 рр.)»³⁴. У ній автор встановив тираж газет, які виходили друком на території райхкомісаріату «Україна», довів, що вони були важливим засобом пропаганди та охарактеризував мережу видавництв в Україні загалом і на Волині та Поділлі зокрема. Окрім того, Б. Черняков приділив значну увагу німецькомовним газетам та книговиданню в генеральній округі. Преса періоду Другої світової війни стала

³² Трофимович Л., Швайко Т. Становище населення Острожчини в 1941–1944 рр. *Військово-науковий вісник*. № 36. 2021. С. 123–146.

³³ Кот С., Ошуркевич О. Волинський краєзнавчий музей: Доля культурних скарбів України під час Другої світової війни: Архіви, бібліотеки, музеї. Київ; Бремен: Українознавство, 1996. Вип. 1. 75 с.

³⁴ Черняков Б. Окупаційна преса Райхкомісаріату України: розбудова і функціонування (1941–1943 рр.). *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2006. Вип. 31. С. 51–68.

об'єктом наукових зацікавлень І. Павлюка³⁵, К. Курилишина³⁶, С. Стельниковича, О. Жуковського^{37, 38} та О. Каліщук³⁹.

Масові часописи на Хмельниччині були об'єктом дослідження Ю. Олійника⁴⁰, а періодичні видання, розраховані на вузьке коло читачів («Український хлібороб», «Орленя») – Р. Михальчука⁴¹ та Р. Радчик⁴². У своїх публікаціях вони звернули увагу на рівень фінансового забезпечення співробітників редакцій згаданих журналів, охарактеризували тематику статей, надрукованих на їхніх шпальтах.

Серед публікацій просопографічного характеру заслуговує на увагу стаття Ф. Рябчикової⁴³, у якій проаналізовано працю А. Дублянського на посаді редактора часопису «Український голос». Авторка охарактеризувала взаємини А. Дублянського з представниками окупаційної влади, простежила основні напрями його роботи, звернула увагу на тематику статей, опублікованих у роки окупації на сторінках газети.

Об'єктом дослідження рівненського історика А. Жив'юка стала громадсько-політична діяльність редактора газети «Волинь» У. Самчука. У своїй монографії⁴⁴ автор проаналізував внесок останнього у видання згаданого часопису, запропонував власну періодизацію історії видавничої справи в роки

³⁵ Павлюк І. Українська легальна преса Волині, Полісся, Холмщини та Підляшшя 1917 – 1939, 1941 – 1944 рр. Львів: Каменяр, 2001. 286 с.

³⁶ Курилишин К. Українське життя в умовах німецької окупації (1939–1944 рр.): за матеріалами україномовної легальної преси. Львів: ЛННБ ім. В. Стефаника, 2010. 328 с.

³⁷ Стельникович С. Житомирська газета «Голос Волині» в німецькому інформаційному просторі (жовтень 1941–1943 рр.). *Інтермарум: історія, політика, культура*. Житомир, 2021. Вип. 9. С. 139–151.

³⁸ Stelnykovych S., Zhukovskiy O. The Newspaper «Ovrychski Visti» in the Nazi Information Space (August – October 1943). *Інтермарум: історія, політика, культура*. Житомир, 2023. Вип. 12. С. 117–129.

³⁹ Каліщук О. Періодика як джерело до вивчення історії на західноукраїнських землях у 1944–1953 рр. *Західні землі України у перші післявоєнні роки (1944–1953): повсякденне життя: колективна монографія* / відп. ред. В. Льницький. Riga, Latvia: «Baltija Publishing», 2022. С. 9–24.

⁴⁰ Олійник Ю. Преса Хмельниччини в роки окупації: становлення та діяльність (1941 – 1944 рр.). *Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. праць*. Т. 6. Кам'янець-Подільський, 2006. С. 354–359.

⁴¹ Михальчук Р. Журнал «Український хлібороб» як засіб нацистської пропаганди (Рівне, січень – жовтень 1942 р). *Волинь і волиняни у Другій світовій війні*. Луцьк, 2012. С. 263–269.

⁴² Радчик Р. Часописи «Орленя» та «Український хлібороб» як виразники українського питання. *Друкарство*. 2003. № 5. С. 80–83.

⁴³ Рябчикова Ф. Історичні розвідки Анатолія Дублянського в часописі «Український голос» (1941–1944 рр.). *Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею*. Рівне, 2006. Вип. 4. С. 125–129.

⁴⁴ Жив'юк А. Між сциллоу політики і харибдою творчості: громадсько-політичний портрет Уласа Самчука. Рівне: Ліста-М, 2004. 184 с.

окупації. Літературну творчість У. Самчука у 1941–1944 рр. досліджував Г. Чернихівський⁴⁵.

Низка наукових праць українських дослідників присвячена освітнім процесам на Волині та Поділлі у 1941–1944 рр. З-поміж них заслуговує на увагу книга Б. Чернова⁴⁶, у якій проаналізовано діяльність навчальних та наукових установ на території РКУ, простежено зміну політики нацистського керівництва в означеній сфері впродовж Другої світової війни. Шкільництво на Волині першої половини ХХ ст. загалом і періоду нацистської окупації зокрема вивчали О. Ленартович⁴⁷, О. Каліщук⁴⁸, Л. Стрільчук та Л. Сосницька^{49, 50, 51}. Діяльність закладів професійної освіти на окупованій території висвітлена у публікаціях О. Потильчака⁵², К. Кравчука⁵³, В. Рожка⁵⁴, А. Смирнова⁵⁵ та Ф. Бубнюка⁵⁶.

Функціонування культурно-освітніх організацій у роки Другої світової війни на Волині та Поділлі українськими істориками вивчено не достатньо. Однією із перших публікацій на цю тему стала стаття М. Ковалю «"Просвіта" в умовах "нового порядку"»⁵⁷, опублікована в Українському історичному журналі

⁴⁵ Чернихівський Г. Улас Самчук: сторінки біографії. Тернопіль: Збруч, 2005. 246 с.

⁴⁶ Чернов Б. Шкільна освіта і наукові дослідження в Райхскомісаріаті «Україна» (1941-1944 рр.). Варшава: «Diamond trading tour», 2015. 40 с.

⁴⁷ Ленартович О. Український національно-визвольний рух на Волині в роки Другої світової війни. Луцьк: Волинський національний університет ім. Лесі Українки, 2011. 412 с.

⁴⁸ Каліщук О. Українські школи УСС на Волині. Освітні традиції та «Просвіта» на Волині: до 75-річчя факультету історії, політології та національної безпеки Волинського національного університету імені Лесі Українки: колективна монографія / за ред. Я. Яроша. Одеса: Видавничий дім «Тельветика», 2022. С. 37–68.

⁴⁹ Стрільчук Л. Луцьк у міжвоєнний період: особливості українського освітнього процесу та освітні заклади. *Науковий вісник Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. Історія*. Чернівці: Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, 2022. № 1. С. 51–59.

⁵⁰ Стрільчук Л., Сосницька Л. Окремі аспекти повсякденного життя волинських учителів у повоєнні роки. Західні землі України у перші післявоєнні роки (1944–1953): повсякденне життя : колективна монографія / відп. ред. В. Ільницький. Riga, Latvia : «Baltija Publishing», 2022. С. 274–295.

⁵¹ Стрільчук Л. Шкільна історична освіта в радянській Україні у 20-х – на початку 30-х років ХХ століття: особливості, тенденції, результати. *Літопис Волині*. Всеукраїнський науковий часопис. Число 21. Луцьк, 2019. С. 108–113.

⁵² Потильчак О. Нацистська політика у сфері підготовки спеціалістів із середньою та вищою спеціальною освітою в Україні (1942-1944 рр.). *Архіви окупації*. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. С. 782–790.

⁵³ Кравчук К. Нариси історії стоматології Волині. Луцьк: ПрАТ «Волинська обласна друкарня», 2014. 184 с.

⁵⁴ Рожко В. Блаженніший митрополит Полікарп Сікорський: шлях до автокефалії. Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2015. 346 с.

⁵⁵ Смирнов А. Між хрестом, свастикою і червоною зіркою: українське православ'я в роки Другої світової війни. Луцьк: Гельветика, 2021. 416 с.

⁵⁶ Бубнюк В. Пастирські курси УАПЦ у Луцьку та їх значення для відродження українського православ'я на Волині. *Волинський православний вісник*. Луцьк, 1998. Ч. 2. С. 58–60.

⁵⁷ Коваль М. «Просвіта» в умовах «нового порядку» (1941–1944 рр.). *Український історичний журнал*. 1995. № 2. С. 37–42.

у 1995 р. У ній автор охарактеризував структуру товариства та основні напрями його діяльності, простежив співпрацю просвітян з членами ОУН (б). Хоча більшість уваги М. Коваль приділив вивченню функціонування організації на території Центральної та Східної України (Київська, Полтавська та Харківська області), у статті містяться цікаві факти про просвітянський рух на Берестейщині. Високим рівнем інформативності вирізняються праці волинських істориків, присвячені функціонуванню «Просвіти» в краї у першій половині ХХ ст. До них можемо віднести монографію Б. Савчука⁵⁸, а також роботи Л. Стрільчук та М. Філіпович^{59, 60, 61}.

Вивченням діяльності «Жіночої Служби України» у 1941–1944 рр. займалася В. Добровичська⁶². Вона підрахувала кількість членів товариства на Рівненщині та Кременеччині, охарактеризувала умови вступу до ЖСУ, проаналізувала участь жінок у розбудові закладів дошкільної освіти та організації культурних імпрез для вихованців дитячих садків. Окрім того, дослідниця звернула увагу на контакти членів товариства з представниками українського націоналістичного підпілля.

Нацистський окупаційний режим став об'єктом зацікавлень не лише українських, а й зарубіжних істориків. Так, у 2004 р. вийшла друком монографія нідерландського науковця К. Беркгофа «Жнива розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською владою»⁶³ (авторизований переклад з англійської на українську було здійснено у 2011 р.). Особливість цієї роботи полягає в тому, що її автор, розглядаючи широкий спектр проблем (від настроїв місцевих жителів напередодні нацистського вторгнення до становища військовополонених у 1941–1944 рр.) спробував відійти від «україноцентричного» погляду на предмет

⁵⁸ Савчук Б. Волинська «Просвіта». Рівне: Ліста, 1996. 149 с.

⁵⁹ Стрільчук Л., Філіпович М. Особливості ліквідації Волинських товариств «Просвіта» польською владою у міжвоєнний період. *Східноєвропейський історичний вісник*. Вип. 28 (2023). С. 125–134.

⁶⁰ Філіпович М. Репресивна закономірність нищення «Просвіти» та просвітян радянською владою. *Радянські репресії в Західній Україні у 1939–1953 рр. До 80-річчя розстрілів у Луцькій в'язниці: колективна монографія*. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2021. С. 122–135.

⁶¹ Філіпович М. Луцька "Просвіта", 1918–1935 рр. Луцьк: Вежа, 2007. 240 с.

⁶² Добровичська В. "Жіноча служба Україні" в організації дошкільних закладів на Волині у період Другої світової війни. *Науковий вісник Чернівецького університету*. Історія, 2017. № 2. С. 100–104.

⁶³ Беркгоф К. Жнива розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською владою. Київ: Критика, 2011. 455 с.

дослідження, «написати територіяльну, а не національну історію»⁶⁴. З огляду на це, у монографії розкрито становище етнічних меншин, які проживали у РКУ. Особливий інтерес викликає восьмий розділ роботи «Народна культура», у якому проаналізовано діяльність театральних та освітніх установ, звернуто увагу на організацію художніх виставок в роки окупації, згадано про гастролі київських артистів у Рівному влітку 1942 р.

Об'єктом дослідження чеської науковиці Б. Єржабкової⁶⁵ стала освітня сфера у РКУ. Авторка на основі широкого кола документальних джерел, виявлених у фондах німецьких архівних установ, проаналізувала систему початкового та середнього шкільництва у 1941–1944 рр., звернула увагу на рівень матеріально-технічного забезпечення закладів освіти, становище педагогів та зміст навчальних програм. У монографії польського історика Є. Міроновича «Третій фронт. Німецька та радянська пропаганда в Білорусі у 1941–1944 рр.» (Білосток, 2022)⁶⁶ містяться згадки про гастролі луцьких музичних колективів на Берестейщині. Заслуговує на увагу дослідження В. Лауер «Творення нацистської імперії та Голокост в Україні» (Київ, 2010)⁶⁷, у якому авторка коротко охарактеризувала діяльність похідних груп ОУН, які влітку 1941 р. долучилася до організації просвітянських осередків на західноукраїнських землях.

Таким чином, можемо підсумувати, що історіографічний доробок із порушеної проблематики презентований напрацюваннями радянського періоду, публікаціями діаспорних, сучасних українських та іноземних дослідників. У Радянському Союзі вивчення культурно-освітніх процесів на окупованих територіях обмежувалося обрахунком збитків, завданих театрам, музеям, бібліотекам, школам та навчальним закладам професійного спрямування.

⁶⁴ Там само. С. 9.

⁶⁵ Єржабкова Б. Шкільна справа та шкільна політика в рейхскомісаріаті «Україна» (1941–1944) у світлі німецьких документів. Київ: Наук. думка, 2008. 272 с.

⁶⁶ Mironowicz E. Trzeci front. Propaganda radziecka i niemiecka na Białorusi 1941–1944. Białystok: Instytut Badań nad Dziedzictwem Kulturowym Europy, 2022. 256 s.

⁶⁷ Лауер В. Творення нацистської імперії та Голокост в Україні. Київ: Зовнішторгвидав України; Український центр вивчення історії Голокосту, 2010. 368 с.

Провідним напрямом досліджень істориків у діаспорі упродовж другої половини ХХ ст. залишався український національно-визвольний рух. Позитивно на якості наукових публікацій позначилося розсекречення багатьох архівних фондів, яке розпочалося після розпаду СРСР. Ознайомлення з напрацюваннями вітчизняних істориків періоду незалежності та доробком іноземних науковців засвідчило, що об'єктом їхнього дослідження стали окремі аспекти порушеної проблематики, натомість на сьогодні відсутнє комплексне дослідження культурно-освітніх процесів в означених хронологічних та територіальних межах.

1.2. Джерельна база

Написання будь-якого історичного дослідження неможливе без залучення широкого кола джерел. Їх використання дозволяє автору виконати поставлені завдання та зробити максимально об'єктивні та науково обґрунтовані висновки. У наш час існують різні способи класифікації джерел. Ми у своєму дослідженні будемо послуговуватися типологічно-видовою класифікацією, запропонованою українським істориком С. Макарчуком⁶⁸, відповідно до якої джерельну базу пропонованого дослідження склали матеріали двох типів – фотодокументи та писемні джерела. В основу такого поділу покладено спосіб кодування та зберігання інформації. Серед писемних джерел доцільно виокремити наступні види:

- організаційно-розпорядчі документи;
- діловодна документація;
- документи культурно-освітніх товариств;
- джерела особового походження (спогади, листи, щоденники);
- періодичні видання.

⁶⁸ Макарчук С. Писемні джерела з історії України. Курс лекцій. Львів: Світ», 1999. С. 8–11. *З огляду на проблематику нашого дослідження, вважаємо за доцільне, взявши за основу типологічно-видову класифікацію історичних джерел С. Макарчука, доповнити її ще одним видом – документами культурно-освітніх організацій* – Л. В. Дударчук.

У процесі вивчення порушеної проблематики автором було опрацьовано значний масив документальних неопублікованих джерел, виявлених у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (м. Київ), Центрального державного архіву громадських об'єднань України (м. Київ), Державних архівів Волинської, Рівненської, Хмельницької і Тернопільської областей, Державної наукової архівної бібліотеки (м. Київ), а також у фондах Державного історико-культурного заповідника м. Дубно, Кременецького та Волинського краєзнавчих музеїв.

Значну кількість інформації про культурно-освітню сферу генеральної округи містять *нормативно-розпорядчі документи*. До них можемо віднести накази керівництва НСДАП про утворення чи ліквідацію на східних окупованих територіях видавництв⁶⁹, закладів шкільної та професійної освіти, розпорядження, видані з метою обмеження діяльності просвітянських осередків. Перераховані документи видавалися як вищим керівництвом Німеччини (А. Гітлером, А. Розенбергом, Е. Кохом), так і очільником генеральної округи Г. Шене чи окремими гебітскомісарами. Джерела нормативно-розпорядчого характеру дозволили простежити візію майбутнього окупованих територій, властиву очільникам Третього Райху та показати ступінь виконання їхніх наказів на регіональному та локальному рівнях. Окрім того, завдяки використанню документів цього виду вдалося довести, що періодичним виданням на території генеральної округи відводилась роль одного із найважливіших засобів пропаганди та охарактеризувати використання гебітскомісарами праці школярів у сільськогосподарській сфері.

Найбільший масив документальних джерел становить *діловодна документація*, утворена у процесі діяльності установ освіти та культури. До неї можемо віднести бюджет Волинського українського театру, кошторис адміністративно-господарських видатків Волинського краєзнавчого музею, відомості на отримання заробітної плати працівниками його філії в с.

⁶⁹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО). Ф. 2077. Оп. 1. Спр. 15.

Колодяжне⁷⁰, а також квитанції про нарахування місячних окладів співробітникам музею в Рівному⁷¹, списки експонатів, які зникли з його фондів у період німецької окупації, перелік штатних працівників Кременецького краєзнавчого музею⁷² та міської гімназії⁷³, учнів, які навчалися у закладах професійної освіти, довідки про отримання педагогами продуктів харчування⁷⁴. Названі документи дозволили встановити рівень фінансового та матеріального забезпечення працівників культурно-освітніх установ генеральної округи, підрахувати кількість осіб, які працювали у школах регіону. Серед документів цього виду інформативними виявилися звіти шкільних інструкторів. У них фіксувалися технічний стан освітніх установ, показники відвідуваності учнями занять та професійний рівень учителів. Окрім того, автором були опрацьовані правила внутрішнього розпорядку німецького театру (м. Рівне)⁷⁵ та афіші культурно-мистецьких імпрез⁷⁶, які відбувалися на території генеральної округи. Ці джерела уможливили аналіз жанрового репертуару театральних установ в роки окупації, дозволили простежити його зміну впродовж 1941–1944 рр.

Написання дисертаційної роботи було б не можливим без використання документів культурно-освітніх товариств, які діяли в регіоні в досліджуваній період («Просвіти», Жіночої Служби України, Українського допомогового комітету та Союзу українських комбатантів). Частина цих джерел, виявлених у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (ф. 2077⁷⁷; ф. 3833⁷⁸) дозволила висвітлити відродження просвітянського руху в окупаційний період, проаналізувати вплив діячів ОУН на цей процес та охарактеризувати основні форми роботи членів організацій.

⁷⁰ Державний архів Волинської області (далі – Держархів Волинської обл.). Ф. 2083. Оп. 1. Спр. 4.

⁷¹ Державний архів Рівненської області (далі – Держархів Рівненської обл.). Ф. Р-33. Оп. 13. Спр. 2.

⁷² Державний архів Тернопільської області (далі – Держархів Тернопільської обл.). Ф. Р-204. Оп. 1. Спр. 118.

⁷³ Держархів Тернопільської обл. Ф. Р-212. Оп. 1. Спр. 1.

⁷⁴ Держархів Тернопільської обл. Ф. Р-199. Оп. 1. Спр. 5.

⁷⁵ Держархів Рівненської обл. Ф. Р-33. Оп. 13. Спр. 10.

⁷⁶ Держархів Рівненської обл. Ф. Р-79. Оп. 1. Спр. 19.

⁷⁷ ЦДАВО України. Ф. 2077. Оп. 1. Спр. 27.

⁷⁸ ЦДАВО України. Ф. 3833. Оп. 1. Спр. 17.

Варто зауважити, що найбільша кількість матеріалів про діяльність культурно-освітніх товариств упродовж 1941–1943 рр. зберігається у фондах Державних архівів Волинської (ф. Р-2)⁷⁹ та Рівненської (ф. Р-69)⁸⁰ областей. Це, зокрема, статутні документи організацій, плани їхньої роботи, протоколи засідань загальних зборів, прохання до гебітскомісара про проведення імпрез, списки керівників секцій і т. п.

Ще одним видом писемних джерел, використаних під час написання дисертації, стали джерела особового походження – спогади, листи та щоденники людей, які, опинившись на окупованій території, працювали в культурно-освітній сфері. Частина з цих матеріалів після проголошення Україною незалежності була опублікована, однак більшість зберігається у фондах архівосховищ і музейних установ. Останні зазвичай залишаються поза увагою науковців.

Серед джерел цього виду значною інформативністю вирізняються спогади члена ОУН В. Михальчука (1922 р. н.)⁸¹, який у 1941–1943 рр. був учнем Білокриницької рільничо-лісової школи, а по завершенні Другої світової війни, остерігаючись можливих переслідувань з боку радянської влади, емігрував на Захід. Написані у 2000 р. в Парижі та передані до фондів Кременецького краєзнавчого музею, мемуари містять маловідому інформацію про діяльність школи: автор звернув увагу на кількість студентів, охарактеризував атмосферу, яка панувала в роки війни на кожному з відділів, детально проаналізував перебіг навчально-виховного процесу, назвав прізвища та імена викладачів, подав їхні біографічні відомості. Спогади дозволили простежити поширення в закладі націоналістичних ідей та наростання антинімецьких настроїв, що, зрештою, призвело до розстрілу частини педагогів, переходу на нелегальне становище значної кількості учнів та закриття школи. Крім основної частини, мемуари В. Михальчука містять два види додатків – короткі життєписи його

⁷⁹ Держархів Волинської обл. Ф. Р-2. Оп. 2. Спр. 10.

⁸⁰ Держархів Рівненської обл. Ф. Р-69. Оп. 1. Спр. 5, 22, 24.

⁸¹ Фонди Кременецького краєзнавчого музею. Музейний архів. Інв. № 845.

однокурсників (В. Дідовича, М. Денисюка і М. Сергійчука) та 16 світлин з особистого архіву, на яких зображено педагогічний колектив закладу та учнів під час аудиторних занять, прогулянок і спортивних тренувань. Відтак фото дозволили простежити форми дозвілля учнів в позаурочний час.

Комплексна характеристика культурної сфери регіону була б неможливою без використання спогадів працівників музейних установ, серед яких варто виділити працю «Зруйноване гніздо чи історія одної священицької родини на Волині» (Савана, США, 1991 р.)⁸². Автором цих спогадів, виявлених у фондах Дубенського історико-культурного заповідника, є Ю. Шумовський – директор Рівненського краєзнавчого музею у 1941–1944 рр. У згаданій праці він описав Рівне в роки нацистської окупації, звернув увагу на функціонування краєзнавчого музею, охарактеризував основні напрями діяльності його співробітників, рівень їх фінансового забезпечення, коротко згадав про контакти музейних працівників з членами радянського підпілля. Наявна у спогадах інформація дозволила встановити кількість читачів книгозбірні закладу, графік її роботи, умови реєстрації та види санкцій за несвоєчасне повернення літератури, простежити зміну політики цивільної німецької адміністрації щодо музею в окупаційний період. Значно менше уваги приділено іншим закладам культури, які діяли в Рівному (галереї мистецтв, міській бібліотеці і т. п.). Заслуговують на увагу описи зовнішнього вигляду та експозиційних залів Острозького краєзнавчого музею, який Ю. Шумовський відвідав у 1943 р.

Значний дослідницький інтерес викликають спогади племінника Ю. Шумовського Теодора⁸³. Він у роки Другої світової війни мешкав у столиці РКУ і певний час працював у музеї перекладачем. Спогади містять багато цікавих деталей про життя рівнян в роки окупації та дозволяють простежити зміни, які відбулися в культурно-освітній сфері. Т. Шумовський, до прикладу, описав приміщення музею, згадав про контакти його співробітників з акторами

⁸² Державний історико-культурний заповідник м. Дубно. Фонд науково-допоміжних матеріалів (далі – ДІКЗД. Фонд НДМ). Інв. № 5613.

⁸³ ДІКЗД. Фонд НДМ. Інв. № 5631.

міського театру, звернув увагу на урочистості, участь у яких брали рівненські учні та педагоги.

Серед опублікованих джерел особового походження високою інформативністю вирізняється книга В. Данилюка «Вірити занадто боляче... Волинь: хроніка подій 1939–1944 рр.» (Луцьк, 1995)⁸⁴. Основу видання становлять матеріали кримінальної справи священника УАПЦ з с. Романів М. Федорчука та його щоденникові записи, зроблені в роки Другої світової війни. У них детально описано суспільно-політичне життя Луцька та навколишніх сіл, повсякдення місцевих жителів, звернуто увагу на діяльність закладів освіти у місті (шкіл, гімназій, учительської семінарії), репресії окупаційної адміністрації проти української інтелігенції.

Під час написання дисертації автором було опрацьоване діаспорне видання «Париж – Олегові Штулеві» (1986 р.)⁸⁵, у якому містяться спогади А. Дублянського про матуральні курси в Луцьку (названо прізвища викладачів, перераховано предмети, які вивчали слухачі), а також збірник «Роде наш красний...» (Луцьк, 1996)⁸⁶. На його сторінках знаходимо мемуари А. Дублянського про життя на Волині в роки нацистської окупації.

Значний масив наративних джерел особового походження зберігається у фондах Волинського краєзнавчого музею. У фонді «Книги. Документи. Фото» особливу наукову цінність становлять листи А. Дублянського⁸⁷ до директора музею А. Силюка, надіслані з Нового Ульма (Німеччина) упродовж 1992–1997 рр. У кількох із них адресант детально описав становище музею в перші дні німецько-радянської війни, охарактеризував співробітників закладу, коротко згадав про діяльність у Луцьку курсів крою та шиття, де він працював викладачем, з'їзд учителів (літо 1941 р.) та описав формування членами ОУН (б)

⁸⁴ Данилюк В. Вірити занадто боляче... Волинь: Хроніка подій 1939–1944. Художньо-документальна повість. Луцьк. Ініціал, 1995. 224 с.

⁸⁵ Париж Олегові Штулеві: Збірник на пошану Олега Штуля-Ждановича. Париж. Вид-во «Українського слова», 1986. 359 с.

⁸⁶ «Роде наш красний...»: Волинь у долях краян і людських документах. Т. 3 / Упоряд. Л. К. Оляндер, Л. В. Бублейник, А. М. Силюк. Луцьк. «Вежа», 1999. 906 с.

⁸⁷ Фонди Волинського краєзнавчого музею (далі – ВКМ). Фонд КДФ. Інв. № 16725.

Волинської обласної управи. Крім того, листи містять маловідому інформацію про діяльність німецьких цензорів у редакції «Українського голосу», конфлікти, які виникали між ними та А. Дублянським, а також побіжні згадки про зв'язки співробітників часопису з членами українського націоналістичного підпілля.

У фонді ВКМ «Леся Українка» автором було виявлено чотири листи (Інв. № 34, 39–41)⁸⁸, написані сестрою поетеси О. Косач-Кривинюк до А. Дублянського упродовж 1942–1943 рр. Їх аналіз засвідчив, що чимало матеріалу для написання в «Українському голосі» історико-краєзнавчих статей А. Дублянський отримав від О. Косач-Кривинюк. Окрім того, ці джерела дозволили довести, що працівники ВКМ в окупаційний період не лише займалися експозиційною роботою, а й на прохання користувачів надсилали копії матеріалів із власних фондів до інших українських міст.

Варто зазначити, що епістолярні джерела зберігаються не лише в музейних, а й у архівних установах. Зокрема, у ЦДАВО України (фонд 2077 «Генерал-комісар Волині та Поділля») вдалося виявити лист очільника генеральної округи Г. Шене до митрополита Полікарпа (Сікорського)⁸⁹, у якому він повідомляв про причини закриття народних шкіл, окреслив майбутнє закладів професійної освіти, звернув увагу на поширення в краї просвітянських осередків та розвиток видавничої справи. Отож, незважаючи на значний рівень суб'єктивності, властивий джерелам особового походження, їх використання дозволило проаналізувати ті аспекти порушеної проблематики, які недостатньо висвітлені в документалістиці.

Ще одним видом писемних джерел, використаним при написанні дисертації, стала *періодика*, більшість якої в роки окупації виходила друком на Волині та Поділі. За форматом вона поділялася на *журнали* та *газети*, а за цільовим призначенням – на *масові* та *спеціалізовані* видання. Найбільшу кількість опрацьованих видань становлять часописи першого типу. З-поміж них значну кількість інформації про культурно-освітні процеси в регіоні містять

⁸⁸ ВКМ. Фонд «Леся Українка». Інв. № 34, 39, 40, 41.

⁸⁹ ЦДАВО України. Ф. 2077. Оп. 1. Спр. 27.

газети «Наше слово» (Брест), «Горохівські вісті» (Луцьк), «Волинь» (Рівне), «Український голос» (Проскурів, Луцьк), «Подільнин» (Кам'янець-Подільський), «Нова Шепетівщина» (Шепетівка), «Ковельські вісті» (Ковель), «Костопільські вісті» (Костопіль), «Кремянецький вісник» (Кременець), «Урядові Дунаєвецькі вісті» (Дунаївці), «Світлий промінь» (Антоніни), «Наші вісті» (Любомль), «Лятичівські вісті» (Летичів), «Голос Сарненщини» (Сарни), «Дунаєвецькі вісті» (Дунаївці).

Зі статей, надрукованих на шпальтах масових видань, можемо почерпнути інформацію про перебіг воєнних дій, ознайомитися з відозвами та розпорядженнями керівництва НСДАП, матеріалами історико-краєзнавчого характеру та рубриками, у яких висвітлювалося суспільне життя краю. Останні використовувалися автором найчастіше, оскільки, попри незначний об'єм, вирізняються найбільшим рівнем інформативності (містять дані про початок та завершення навчального року на території генеральної округи, відомості про кількість учнів та форми їхнього позаурочного дозвілля, інформують про діяльність громадських організацій, музейних та бібліотечних установ). Часописи виявилися особливо цінним джерелом під час вивчення репертуару театрів та аматорських драматичних гуртків (у багатьох рубриках подано анонс вистав, опубліковано враження глядачів після їх перегляду), а також літературного життя краю (на сторінках газет регулярно друкувалися уривки творів українських поетів та письменників). Окрім того, в деяких часописах уміщений цікавий фотоматеріал (світлини культурно-освітніх установ, а також фото імпрез, які в них відбувалися). Опрацювання кількох газет, які виходили друком за межами генеральної округи – «Уманський голос» (Умань) та «Дзвін» (Біла Церква) дозволили проаналізувати художній рівень заходів, влаштованих просвітянами в роки окупації та описати інтер'єр Рівненського міського театру.

Із опрацьованої періодики, розрахованої на вузьке коло читачів, варто згадати про дитячий журнал «Орленя», п'ять примірників якого зберігаються у фонді ВКМ «Допоміжні матеріали». З огляду на те, що у архівосховищах не вдалося виявити підручники періоду нацистської окупації, аналіз часопису

допоміг охарактеризувати навчальні матеріали, які використовувалися педагогами під час занять та ознайомитися із творчістю волинських школярів.

Підсумовуючи аналіз періодики як виду історичного джерела, наголосимо на двох моментах: по-перше, вона містить важливий фактичний матеріал про культурно-освітні процеси на локальному рівні (район/місто/село), а, по-друге, часописи виходили друком протягом тривалого часу і територіально охоплювали всю генеральну округу, а відтак опрацювання інформації, надрукованої на їхніх шпальтах, дозволяє поетапно простежити зміни, які відбувалися в означеній галузі, вивчати діяльність культурно-освітніх закладів у динаміці. Варто, однак, враховувати, що більшість газетних статей, надрукованих в роки окупації, мають виразно пропагандистський зміст, а тому їх опрацювання потребувало застосування історико-критичного та порівняльного методів історичного дослідження.

Доповненням до писемних історичних джерел стали фотодокументи – світлини навчальних закладів, які функціонували в роки окупації на території генеральної округи (Луцької сільськогосподарської та Кременецької рільничо-лісової шкіл), фото культурних імпрез окупаційного періоду (танцювальних номерів, драматичних вистав), акторів, музейних працівників, спробітників видавництва, учнів та педагогів. Завдяки джерелам цього типу вдалося уточнити кількісний склад слухачів у закладах професійної освіти, встановити рівень забезпечення театрів бутафорією, костюмами та іншим реквізитом.

Підсумовуючи, можемо зазначити, що джерельна база дослідження, відповідно до усталеної в історичній науці класифікації, презентована матеріалами двох видів – фотодокументами та писемними джерелами. Більшість останніх вдалося виявити у процесі пошукової роботи в архівних та музейних установах України. Писемні джерела складаються з документів нормативно-розпорядчого та діловодного характеру, джерел особового походження, періодичних видань, а також документів культурно-освітніх організацій. Опрацювання значної кількості джерел уможливило комплексний розгляд порушеної проблематики.

1.3. Теоретико-методологічні засади дослідження

Події Другої світової війни частиною українського суспільства досі сприймаються упереджено, що вимагало від автора застосування низки дослідницьких методів та прийомів, які дали змогу комплексно розглянути порушену проблематику, виконати поставлені завдання та сформулювати науково обгрунтовані висновки.

Дисертаційне дослідження здійснене на основі низки методологічних принципів, найважливішими з яких є:

– *Принцип наукового плюралізму* – передбачає, що дослідник під час вивчення певної проблеми має враховувати всі погляди та оцінки, які існують в історичній науці, вміти їх проаналізувати та сформулювати власні висновки;

– *Принцип системності* – полягає у розгляді досліджуваних явищ та процесів як взаємопов'язаних елементів єдиного цілого;

– *Принцип опори на джерела* – означає, що кожен факт, теза чи положення, наведені автором, мають підтверджуватися даними з історичних джерел;

– *Принцип багатofакторності* – полягає у вивченні комплексу чинників (об'єктивних та суб'єктивних), які впливали на перебіг досліджуваних явищ та процесів;

– *Принцип об'єктивності* – передбачає неупереджене висвітлення порушеної проблематики, показ її позитивних та негативних сторін.

Процес дослідження культурно-освітнього життя на території генеральної округи «Волинь–Поділля» відбувався на двох рівнях. Перший (емпіричний) полягав в ознайомленні з історіографічним доробком українських та іноземних науковців, зборі архівних матеріалів та музейних артефактів, їх систематизації та вивченні. Наступний (теоретичний) етап включав у себе аналіз виявленої інформації, встановлення зв'язків, властивих предмету та об'єкту дослідження, обгрунтування сформульованих автором узагальнень та висновків.

Для виконання поставлених завдань було використано низку загальнонаукових та спеціальних історичних методів. У роботі знайшли широке

застосування методи аналізу та синтезу. Аналіз здійснювався шляхом розчленування предмету на складові частини з метою їх детального вивчення. Цей дослідницький прийом виявився ефективним під час розгляду діяльності загальноосвітніх навчальних закладів, які було поділено на початкові та середні, а також використовувався для вивчення системи професійної освіти, де здійснювалася підготовка фахівців за кількома напрямками. Це дозволило охарактеризувати кожен напрям, виокремити притаманні для нього особливості. Синтез полягає в об'єднанні окремих елементів у єдине ціле. З огляду на це, отриману під час аналізу інформацію було узагальнено, що дозволило показати систему освіти на Волині та Поділлі в окупаційний період.

Серед загальнонаукових методів, які були використані в роботі, варто згадати про індукцію та дедукцію. Індукція передбачає отримання висновків на базі часткового, одиничного. Застосування цього методу виявилось ефективним під час аналізу мистецького життя в краї – опрацювання анонсів театральних імпрез, які регулярно публікувалися на шпальтах часописів, допомогло простежити репертуар театрів в досліджуваній період, встановити жанри драматичного мистецтва, які користувалися найбільшою популярністю. Дедукція передбачає рух у зворотному напрямку, коли загальноприйняті положення переносяться на конкретну ситуацію. Використання дедукції дозволило простежити як розпорядження керівництва НСДАП впливали на стан культурно-освітньої сфери на регіональному та локальному рівнях.

У процесі написання дисертації автору доводилося часто послуговуватися методом систематизації, який полягає в об'єднанні досліджуваних об'єктів у певні групи на підставі спільних ознак. Відтак наукові праці з означеної проблематики було поділено на кілька типів (радянська, діаспорна, сучасна українська та іноземна історіографії). Метод систематизації став у нагоді під час опрацювання джерел – дозволив їх класифікувати за певними критеріями.

Тематика роботи спонукала автора послуговуватися не лише загальнонауковими, а й низкою спеціальних історичних методів. Серед останніх вагому роль відіграв хронологічний. Його використання допомогло розглянути

проблему у чіткій часовій послідовності, простежити перебіг культурно-освітніх процесів у динаміці, зафіксувати зміни, які відбувалися в означеній сфері у 1941–1944 рр. Проблемно-хронологічний метод передбачає поділ досліджуваної теми на кілька вузких з подальшим аналізом кожної з них у хронологічній послідовності. Так, під час розгляду культурного життя ми поділили його на кілька напрямів (театральне мистецтво, видавнича справа, діяльність музеїв та бібліотечних установ і т. д.).

Дослідження багатьох аспектів порушеної проблеми було б неможливим без застосування порівняльно-статистичного методу, який полягає у виявленні та аналізі числових даних. Останні допомагають простежити кількісні зміни, визначити основні тенденції, характерні для предмету та об'єкту дослідження, зробити на їх підставі необхідні узагальнення та висновки. Цей метод показав свою ефективність під час опрацювання звітів, надісланих адміністрацією шкіл в освітні відділи районних та обласних управ. У документах такого типу фіксувалася загальна кількість дітей у класі, відсоток учнів, які є невстигаючими або не відвідують уроки. Окрім того, застосування порівняльно-статистичного методу дозволило в деяких населених пунктах обрахувати кількість школярів, які були представниками національних меншин.

У роботі згадано про багатьох діячів культурно-освітньої сфери (директорів навчальних закладів, театрів, музейних установ, працівників бібліотек, членів «Просвіти»). Використання просопографічного (біографічного) методу дало змогу простежити моделі їхньої поведінки в роки окупації, звернути увагу на те, як склалося життя окремих осіб у повоєнний період. Завдяки синхронному методу вдалося показати функціонування системи початкової та середньої освіти в один і той же хронологічний проміжок у різних частинах генеральної округи.

Специфіка дослідження вимагала від автора використання низки термінів і понять, які потребують деталізації. Поміж найважливіших можна виділити: «нацистська окупація», «генеральна округа "Волинь–Поділля"» та «культурно-освітні процеси».

Під поняттям «нацистська окупація» ми розуміємо один з періодів Другої світової війни, під час якого Вермахтом було захоплено територію Волині та Поділля. На наш погляд, встановлення окупаційного режиму в регіоні відбувалося у два етапи: а) перехід території регіону під фактичний контроль військового керівництва Третього Райху; б) утворення на зайнятих теренах органів окупаційної адміністрації. Втрату представниками останньої контролю над означеною територією можна вважати припиненням окупаційного режиму. Поняття «нацистська окупація» та «німецька окупація» вживаються у тексті як синонімічні.

Під терміном «генеральна округа "Волинь–Поділля"» розуміємо адміністративно-територіальну одиницю райхскомісаріату «Україна», утворену у 1941 р. на території Волинської, Рівненської, Кам'янець-Подільської, Кременецького району Тернопільської та Барського району Вінницької областей Української РСР, а також південних частин Брестської та Пінської областей Білоруської РСР. Подекуди в історичних джерелах це утворення називається «генеральна округа "Волинь"» (до кінця 1941 р.) та «генеральна округа "Брест-Литовськ"» (до червня 1942 р.), однак з огляду на те, що територіально ці поняття збігалися з межами генеральної округи «Волинь–Поділля», у тексті будемо послуговуватися останнім терміном.

Під поняттям «культурно-освітні процеси» розуміємо комплекс матеріальних та нематеріальних надбань, створених людьми, головним чином, задля задоволення власних естетичних потреб та організації дозвілля. Окрім того, пропоноване поняття включає в себе процес здобуття людиною знань, умінь та навичок, що зумовлює необхідність вивчення діяльності інституцій, які це забезпечували (шкіл та закладів освіти професійного спрямування). Використання терміну «процеси» має на меті показати культурно-освітню сферу в розвитку, динаміці, простежити зміни, яких вона зазнала упродовж 1941–1944 рр.

Підсумовуючи, зазначимо, що дисертаційне дослідження здійснене на основі принципів наукового плюралізму, об'єктивності, багатфакторності,

опори на джерела та системності, У роботі використано низку загальнонаукових та спеціальних історичних методів пізнання, найважливішими з яких є методи синтезу, систематизації, індукції, дедукції, порівняльно-статистичний, хронологічний та біографічний, які у поєднанні з використанням наукової, чітко окресленої термінології уможливили комплексний аналіз порушеної проблематики.

РОЗДІЛ 2

КУЛЬТУРНЕ ЖИТТЯ

2.1. Театр та кіно

Встановлення нацистського окупаційного режиму призвело до значних змін суспільно-політичного життя на території України загалом і в генеральній окрузі «Волинь–Поділля» зокрема. Відповідно до расової теорії нацистів, у світі існували вищі та нижчі раси. До перших вони відносили арійсько-нордичну та середземноморську («творці культури»), до найнижчих – євреїв та ромів («руйнівники культури»). Натомість українцям у цій ієрархії відводилося проміжне місце («носії культури»)⁹⁰. А. Гітлер та його найближче оточення сприймали Україну як джерело продовольства та «життєвий простір» для представників арійської раси.

Виходячи із зазначеного, керівництво НСДАП не вважало за потрібне дбати про культурні потреби місцевого населення на окупованій території. Ставлення фюрера та його оточення до означеної проблеми розкриває комплекс документів, ухвалених у 1941–1942 рр. В одному із них («Політика і управління людьми на Україні»), до прикладу, зазначалося, що українці є пасивним народом, які не мають свого правителя, століттями мріють про власну державність чи відновлення Київської Русі, «мова їх є сумішшю церковнослов'янської та мов сусідніх країн... Музика, танці, одяг перейняті... Театр взагалі імітація... Тільки на початку ХІХ ст. були перші спроби створити власну літературу... Українських винахідників мало, як і композиторів... [Вони] не придатні до творчості»⁹¹. Рейхсфюрер СС Г. Гімmlер у своєму виступі в Житомирі (1942 р.)

⁹⁰ Левченко Ю. Особливості реалізації політики окупаційної влади в адміністративно-територіальних одиницях України (1941–1944 рр.). Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2017. С. 67–68.

⁹¹ Там само... С. 72.

зауважив наступне: «Принципова лінія для нас абсолютно ясна – цьому народу (українцям – Авт.) не треба давати культуру»⁹².

Зауважимо, однак, що частина провідних діячів НСДАП вважала, що в питанні культурного будівництва на східних окупованих територіях варто піти на поступки місцевим жителям. Так, А. Розенберг у квітні 1942 р. наголошував: «Метою нашої політики є залучення українського населення до добровільного співробітництва, а це вимагає терплячого ставлення до притаманної їм культури. Надмірне обмеження... культурних проявів українців може потягти за собою не радісне відношення до праці, а відразу до неї, замість привернення населення на свій бік – пасивний опір»⁹³. З огляду на це, упродовж кількох перших місяців окупаційна адміністрація, намагаючись заручитися підтримкою місцевого населення та позиціонуючи себе як «визволителів від жидо-більшовицького режиму» не творила значних перешкод у діяльності шкіл, бібліотек, музеїв та інших закладів культури.

Значного поширення в окреслений період набуло драматичне мистецтво, центрами якого стали театри (в містах) та аматорські гуртки (в селах). Мистецтвознавець В. Гайдабура виокремлює кілька етапів у функціонуванні цих культурних осередків у роки нацистської окупації: *початковий* (середина 1941 – початок 1942 рр.) – характеризувався появою багатьох мистецьких колективів, низьким художнім рівнем постановок (що зумовлювалося браком реквізиту, костюмів та технічного обладнання), а також залученням до роботи значної кількості аматорів; *період відносно стабільного функціонування* (середина 1942 – літо 1943 рр.) – позначився адаптацією митців до нових умов, намаганням керівництва театрів виконати вимоги окупаційної влади, зростанням якості імпрез; *завершальний етап* (середина 1943–1944 рр.) – ознаменувався дестабілізацією роботи театральних установ (у зв'язку з наближенням лінії

⁹² Потильчак О. Мовне питання в політиці нацистської окупаційної влади в Україні. *Історія в школі*, 1998. № 12. С. 10.

⁹³ Чернов Б. Шкільна освіта і наукові дослідження в райхскомісаріаті «Україна»... С. 20.

фронту), збільшенням у їх репертуарі кількості німецькомовних п'єс та виїздом багатьох митців на Захід⁹⁴.

Одним із перших на території генеральної округи відновив роботу Волинський український театр у Луцьку. В червні 1941 р. його приміщення зазнало значних ушкоджень: внаслідок влучання осколків снарядів обсіпалась штукатурка, було продірявлено дах. Військові Вермахту утримували в закладі коней, які знаходилися «в [з]алі, фойє і навіть на сцені». Однак 7 липня А. Козак (комендант), М. Лісовик (адміністратор) та М. Орел розпочали в театрі ремонтні роботи. Міська управа надала їм помічників-євреїв. Вони почистили приміщення від кінського гною, полагодили дах, пофарбували стіни, відремонтували стільці, відновили електропостачання, виготовили нові гардини та два герби (німецький і український), а також доклали значних зусиль для впорядкування навколишньої території: очистили подвір'я від сміття, для кращого доїзду вимостили дорогу, при вході встановили арку. Ремонтні роботи тривали до кінця літа^{95, 96}.

Уже 6 вересня 1941 р. на сцені театру відбулася перша імпреза. Програма заходу складалася з кількох частин – музичних композицій у виконанні мішаного хору під диригуванням О. Колисниченка, виступів гуртка бандуристів та співаків (керівники – Г. Білогубова та В. Волонсевич), а також танцювальних номерів. На завершення артисти відіграли «Вечорниці» П. Ніщинського. В цей час заклад мав декоратора та власний оркестр, який складався з 18 осіб⁹⁷. Значна проблема, з якою зіштовхнулося керівництво театру в перші місяці після відновлення його роботи, полягала у поганому розумінні німецькими урядовцями тексту українських постановок. Для того, аби мінімізувати мовний бар'єр, представникам німецької адміністрації видавали на руки тексти імпрез, які відбувалися на сцені, а акторам рекомендували якомога майстерніше виконувати свої ролі⁹⁸.

⁹⁴ Гайдабура В. М. Театр, захований в архівах... С. 75–77.

⁹⁵ Держархів Волинської обл. Ф. Р-1. Оп. 1. Спр. 108. Арк. 21.

⁹⁶ Зек Б. Луцьк у роки нацистської окупації... С. 263.

⁹⁷ *Український голос*, 1941, 17 вересня, с. 3.

⁹⁸ *Український голос*, 1941, 9 жовтня, с. 4.

Історичні джерела свідчать, що упродовж осені 1941 р. репертуар закладу значно розширився. Його основу становили драматичні твори української класики – «Сорочинський ярмарок», «Невольник», «Сватання на Гончарівці», «Запорожець за Дунаєм», «Маруся Богуславка», «Суєта», «Ой, не ходи, Грицю»⁹⁹. Зразків інших жанрів (водевілю, комедії, оперети) актори не демонстрували, що, вочевидь, зумовлювалося браком відповідних мистецьких сил. Незважаючи на це, заклад користувався значною популярністю в середовищі місцевих жителів. На це вказує той факт, що часто квитки на імпрези розкуповували заздалегідь. Крім лучан на перегляд вистав прибували сотні мешканців навколишніх сіл. Про їхні враження довідуємося з газети «Український голос», на шпальтах якої, починаючи з жовтня 1941 р., регулярно з'являлися статті з аналізом постановок. На загал схвально оцінюючи останні, дописувачі виокремлювали низку негативних моментів – низький рівень професійної майстерності деяких акторів, погану гру у масових сценах, рекомендували звернути увагу на аматорів-початківців, які, на відміну від дипломованих митців, невпевнено поводитися на сцені¹⁰⁰.

Наявність низки проблем у театрі визнав у своєму інтерв'ю режисер П. Зботанів, зауваживши, що вони зумовлені об'єктивними причинами – відсутністю сприяння в розбудові театрального життя з боку місцевої влади, браком професійних акторів¹⁰¹ та співаків. З метою збільшення кількості останніх керівництво закладу закликала зголошуватися до хору місцевих жителів (сопрано, бас, тенор, альт)¹⁰². Обов'язковою умовою для бажаючих поповнити театральний колектив були успішно складені вступні іспити, які приймав О. Колисниченко¹⁰³.

Варто зазначити, що кадровий дефіцит вдалося дуже швидко ліквідувати. Основою колективу лишався творчий ансамбль М. Певного, який діяв у місті в

⁹⁹ *Український голос*, 1941, 30 жовтня, с. 5.

¹⁰⁰ *Український голос*, 1941, 23 жовтня, с. 6.

¹⁰¹ *Український голос*, 1941, 13 листопада, с. 6.

¹⁰² *Український голос*, 1941, 6 листопада, с. 6.

¹⁰³ Солощенко-Гирівська Н. Луцький театр у роки війни. *Волинь моя*. Київ: «Київська правда». Вип. 1. 2001. С. 135.

міжвоєнний період. У часи найбільшої активності в закладі працювало понад 100 осіб. Серед них: Г. Крих, Т. Ужвій (молодша сестра Н. Ужвій), Т. Колесниченко, М. Лісовик, Зботанова, М. Орлова, Д. Степняк, Г. Істоміна (балетмейстер), Т. Німець, П. Ведмеденко, Н. Іваницька, В. Рихтовський, Л. Сегейда, Е. Штреккер. Головними художниками-декораторами були колишній працівник польського театру О. Єнджеєвський та співробітник київської опери Ю. Миць (див. додаток А). Функції балетмейстра виконував Ж. Меліхов-Хмельницький. Під його керівництвом працювали солісти А. Ракштіс, Н. Солощенко-Тиравська, І. Едігей, Л. Бальбуза, Г. Адріанов, Л. Дмитревич. Окрім того, три особи були режисерами (М. Лісовик, П. Зботанів, О. Зарічний), а ще четверо (В. Волонсевич, М. Зубарів, В. Зеленів та В. Зотова) створили чоловічий квартет^{104, 105, 106, 107}. Наявність значної кількості митців уможливила безперебійне функціонування театру у складних умовах воєнного періоду. Зауважимо, що частину акторів поєднували сімейні зв'язки.

В окупаційний період набула широкого поширення традиція вшанування пам'яті Т. Шевченка. Напередодні його днів народження та смерті у культурно-освітніх установах організовували імпрези, святкові академії, духовенство звершувало заупокійні богослужіння. Волинський український театр долучився до згаданих ініціатив. У березні 1942 р. актори двічі зіграли історичну драму Кобзаря «Назар Стодоля». Глядачі схвально оцінили виставу, особливо, хорові виступи та танцювальний номер у виконанні Л. Бальбузи та Б. Коха. Серед акторів найбільш майстерно свої ролі виконали М. Лісовик (Гнат Карий) та Г. Крих (Галя Сотниківна). Позитивно відгукуючись про імпрезу, місцеві жителі закликали твори поета ставити регулярно, а не лише з нагоди Різдвяних свят чи «шевченкових днів»¹⁰⁸. Окрім того, 29 березня на сцені закладу відбулися дві святкові академії (денна і вечірня), присвячені Кобзарю. Основу дійства

¹⁰⁴ Гайдабура В. М. Театр, захований в архівах... С. 29–30.

¹⁰⁵ Солошенко-Тиравська Н. Луцький театр у роки війни... С. 136–137.

¹⁰⁶ Ластівка П. Історичні віхи, театральний здвиг, погляд у майбутнє Волинського академічного обласного музично-драматичного театру ім. Т. Шевченка. *Театральна бесіда*. 2014. № 1. С. 37.

¹⁰⁷ Антонюк Я. Український визвольний рух у постатях керівників... С. 472.

¹⁰⁸ *Український голос*, 1942, 26 березня, с. 6.

складали пісенні композиції у виконанні хору («Умер поет», «Заповіт») та луцьких митців – С. Ковалю («Гомоніла Україна»), Г. Крих («Не тополю високою», «Утоптала стежечку»), А. Нечай («Плавай, плавай, лебедонько», «Як би мені, мамо, намисто»). Крім того, у програмі були декламації та реферат про життєвий і творчий шлях поета, який виголосив В. Тучак¹⁰⁹.

У досліджуваній період в театрі відбувалися заходи, присвячені важливим подіям українського минулого. Зокрема, на початку лютого 1942 р. було влаштовано академію, приурочену черговій річниці бою під Крутами (1918 р.) та розстрілу більшовиками полонених вояків армії УНР під Базаром (1921 р.). Програма імпрези вирізнялася розмаїтістю – спочатку С. Говдій виголосив промову, підкресливши важливе значення цих подій для українського народу, після чого розпочалася концертна частина, яка складалася із сольного співу (В. Волонсевич), виступів луцького ансамблю бандуристів, учнів музичної школи, а також місцевого хору та хорового колективу з с. Піддубці, які виконали низку стрілецьких пісень. Окрім того, редактор «Українського голосу» В. Постригач продекламував вірш Є. Маланюка «Балада про Василя Тютюнника», а актори театру відіграли фрагмент історичної п'єси Л. Старицької-Черняхівської «Гетьман Дорошенко». Відтак можемо стверджувати, що в окупаційний період заклад перетворився на важливу культурну інституцію, навколо якої гуртувалися митці не лише Луцька, а й навколишніх сіл. Незважаючи на те, що вхідні квитки коштували досить дорого (від 5 до 20 крб), бажаючих відвідати захід було дуже багато, тому організатори влаштували його двічі^{110, 111}. У наступному році аналогічних дійств у місті не відбувалося. Вочевидь, влада, остерігаючись, що відзначення подій, пов'язаних з українськими національно-визвольними змаганнями 1917–1921 рр. сприятиме зростанню національної самосвідомості місцевих жителів, обмежила репертуар театру аполітичними за змістом творами.

¹⁰⁹ *Український голос*, 1942, 5 квітня, с. 7.

¹¹⁰ *Український голос*, 1942, 12 лютого, с. 4.

¹¹¹ *Український голос*, 1942, 5 лютого, с. 8.

Упродовж весни – літа 1942 р. відбулося жанрове розширення репертуару Волинського українського театру. Якщо до цього часу актори ставили п'єси переважно історичного та побутового змісту, то у вказаний період з'явилися комедії у їх виконанні. Одним із перших був твір М. Куліша «Мина Мазайло», прем'єра якого відбулася 19 квітня. Глядачі схвально оцінили імпрезу, особливо гру Г. Істоміної та Д. Степняка¹¹². Німецька влада дозволила показ п'єси з огляду на її антирадянський зміст. Невдовзі репертуар закладу поповнився ще одним комедійним твором – фарсом І. Конич-Лисенка «Живі покійники» в художній обробці А. Зарічного. Аналізуючи постановку, критики позитивно оцінили гру акторів та відзначили високий мистецький рівень, продемонстрований ними під час імпрези¹¹³. Вочевидь, одна із причин популярності комедій у досліджуваній період полягала в тому, що вони допомагали глядачам відволіктися від труднощів повсякденного життя.

Про підсумки першого року роботи Волинського українського театру повідомляла газета «Український голос». Згідно з повідомленням часопису, на початковому етапі окупаційного періоду колектив закладу нараховував 12 осіб. Саме вони протягом липня – серпня 1941 р. доклали значних зусиль для налагодження театрального життя (відремонтували приміщення, впорядкували гардероб, забезпечили заклад декораціями, залучили чимало місцевої молоді до акторської праці). Про високу інтенсивність роботи цієї культурної установи свідчить те, що протягом року її працівники відіграли 23 прем'єри (тобто, в середньому на підготовку однієї постановки йшло близько двох тижнів). Серед них були «Наталка-Полтавка» І. Котляревського, «Сорочинський ярмарок» М. Гоголя, «Мартин Боруля», «Суєта» І. Карпенка-Карого, «Невольник» та «Назар Стодоля» Т. Шевченка, «Маруся Богуславка», «Мина Мазайло» М. Куліша, «Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемівського та інші. Загалом у вказаний період відбулося 163 вистави, які відвідало близько 70-ти тисяч глядачів. Дописувачі стверджували, що заклад мав усі шанси для перетворення

¹¹² *Український голос*, 1942, 23 квітня, с. 6.

¹¹³ *Український голос*, 1942, 27 серпня, с. 4.

впродовж наступного року в найбільший осередок театрального життя на території України¹¹⁴.

Бюджет театру на 1942 р. дозволяє охарактеризувати рівень його фінансового забезпечення. Згідно з ним, заклад мав отримати значні субвенції від місцевої влади: 2000 крб на ремонт фойє, 100 крб – на купівлю господарського інвентаря та 600 крб – на побілку приміщення, ремонт крісел, дверей та замків. Незадовго до цього у приміщенні встановили новий котел, закупили необхідну кількість дров та вугілля, що уможливило роботу закладу в зимову пору року. Чималу суму в бюджеті (1145 крб) було заплановано на утримання штатних працівників. При цьому очікувалося, що прибуток (доходи від влаштованих імпрез та плата за оренду приміщення) в 1942 р. становитимуть 8 390 крб^{115, 116}. Крім державних субвенцій значну фінансову підтримку театру надавали місцеві жителі. Зокрема, у березні 1942 р. директор видавництва «Волинь» С. Скрипник пожертвував цій культурній інституції 1 тис. крб¹¹⁷.

На початку 1942 р. адміністратор М. Лісовик провів у закладі інвентаризацію майна. Посилаючись на неї, можемо охарактеризувати матеріально-технічний стан театру. Відповідно до складеного опису, вартість майна, яке в ньому знаходилося, була оцінена в 43 360 крб. Крім низки побутових речей (крісла, шафи, дзеркала), у приміщенні зберігалось чимало високотехнологічної апаратури – кіноустановка, акумулятор і трансформатор. Музичний супровід імпрез здійснювався за допомогою піаніно, роялю чи грамофона. Цікаво, що заклад мав у своїй власності одного парокінного воза (вартістю 1 тис. крб) та десять рекламних щитів у місті¹¹⁸, на яких розміщувалися анонси вистав.

Джерельна база дозволяє проаналізувати рівень матеріального забезпечення працівників театру. Н. Солощенко-Тиравська згадувала, що в

¹¹⁴ *Український голос*, 1942, 10 вересня, с. 4.

¹¹⁵ Держархів Волинської обл. Ф. Р-1. Оп. 1. Спр. 1573. Арк. 1–2.

¹¹⁶ Держархів Волинської обл. Ф. Р-1. Оп. 1. Спр. 1567. Арк. 7 зв.

¹¹⁷ *Український голос*, 1942, 19 березня, с. 6.

¹¹⁸ Держархів Волинської обл. Ф. Р-1. Оп. 1. Спр. 179. Арк. 19–20.

досліджуваний період колектив працював як товариство на паях, отримуючи заробітну плату в марках¹¹⁹. Її слова підтверджують архівні матеріали. Згідно з ними, за першу половину листопада 1941 р. керівнику гардеробу А. Козаку та адміністратору М. Лісовику нарахували 40 і 50 марок відповідно. Наступного року платня останнього зросла до 65 марок. Тоді ж було запроваджено посаду охоронця, місячний оклад якого становив 20 марок^{120, 121}. Окрім грошових виплат актори за свою працю інколи отримували продукти^{122, 123}. Зауважимо, що крім регулярного фінансового доходу, вагомим чинником, яким керувалися мешканці міста, зголошуючись на роботу в театрі, було прагнення уникнути вивезення на примусові роботи до Райху. З огляду на це, в окупаційний період у закладі працевлаштувалась група студентів Луцької гімназії ім. Лесі Українки¹²⁴. Останній факт вказує на те, що в досліджуваний період керівництву Волинського українського театру вдалося не лише перетворити його на важливий культурний осередок генеральної округи, а й в умовах війни убезпечити творчу молодь міста від непростого долі острабайтерів.

У період німецької окупації працівники закладу влаштовували імпрези, прибуток від яких жертвували на користь соціально вразливих категорій населення. Зокрема, 27 грудня 1941 р. у театрі було відіграно комедію І. Тобілевича «Мартин Боруля». Кошти, отримані під час заходу, передали для полонених українців, що перебували в Луцькому таборі¹²⁵. Про схоже дійство преса повідомляла у листопаді 1943 р. Тоді в Українській Домівці спільно з акторами київської опери А. Методієм та А. Донцовим артисти закладу – В. Волонсевич, Ковальська, М. Зубарев та А. Нечай мали виконати низку пісенних композицій. Прибуток від імпрези призначався на користь біженців зі східних областей України, які мешкали на Волині¹²⁶.

¹¹⁹ Солошенко-Тиравська Н. Луцький театр у роки війни... С. 137.

¹²⁰ Держархів Волинської обл. Ф. Р-1. Оп. 1. Спр. 1563.

¹²¹ Держархів Волинської обл. Ф. Р-1. Оп. 1. Спр. 1573. Арк. 2.

¹²² Солошенко-Тиравська Н. Луцький театр у роки війни... С. 136.

¹²³ Ластівка П. Історичні віхи, театральний здвиг, погляд у майбутнє... С. 37.

¹²⁴ Солошенко-Тиравська Н. Луцький театр у роки війни... С. 135.

¹²⁵ *Український голос*, 1942, 1 січня, с. 6.

¹²⁶ *Український голос*, 1943, 28 листопада, с. 4.

Варто зазначити, що в досліджуваний період на сцені театру регулярно відбувалися концерти для німецьких військових. Це були т. зв. «bunter Abend» («кольорові вечори»), програма яких складалася з українських народних пісень та танців. Такі заходи, за спогадами Н. Солощенко-Тиравської, користувалися чималою популярністю¹²⁷. У листі до ортскомендатури посадник Луцька П. Скоробагатів повідомляв, що з кінця грудня 1942 р. до початку лютого 1943 р. в закладі відбулося щонайменше 11 культурно-мистецьких дійств для вояків Вермахту¹²⁸. Окрім того, з частини працівників створили мобільну концертну бригаду, яка обслуговувала німецькі військові частини у Володимирі, Ковелі, Рівному, Кременці та Здолбунові. За свої виступи актори отримували кошти та харчові пайки^{129, 130}.

У вкрай непростих умовах працівники театру не лише організовували культурні дійства у місті, а й влаштовували творчі турне іншими населеними пунктами генеральної округи. Так, на початку грудня 1942 р. вони з комедією «Жонатий Мефістофель» мали відвідати Ківерці¹³¹, а наступного року побували в Ковелі, виконавши у приміщенні кінотеатру «Метрополь» кілька композицій для місцевого населення та німецьких військових¹³². Вочевидь, культурно-мистецький рівень згаданих імпрез був доволі високим, тому вже за кілька тижнів митці вирушили на гастролі до Німеччини для організації дозвілля українських острабайтерів. До них приєдналися актори з Бреста, Шепетівки та Проскурова¹³³. Інформація про цю подію широко тиражувалася на сторінках преси, аби в середовищі місцевих жителів створити ілюзорно-привабливу картину «опіки» нацистської влади над працівниками зі Сходу і в такий спосіб спонукати мешканців окупованих територій виїжджати на роботи до Райху.

¹²⁷ Солощенко-Тиравська Н. Луцький театр у роки війни... С. 136.

¹²⁸ Держархів Волинської обл. Ф. Р-1. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 93 зв.

¹²⁹ Ластівка П. Історичні віхи, театральний здвиг, погляд у майбутнє... С. 37.

¹³⁰ *Український голос*, 1942, 11 грудня, с. 4.

¹³¹ Там само.

¹³² *Український голос*, 1943, 30 липня, с. 4.

¹³³ *Український голос*, 1943, 26 серпня, с. 4.

У досліджуваний період актори Волинського українського театру не лише побували з імпрезами в багатьох містах генеральної округи, а й приймали в себе інші творчі колективи. Так, у липні 1942 р. на Волинь з творчим турне прибула капела бандуристів ім. Т. Шевченка з Києва. Артисти виступили в Милушах, Жидичині і завітали до Луцька, влаштувавши один денний концерт (для школярів) та три вечірні. Через кілька тижнів у закладі відбулася імпреза за участі артистів Київської опери та консерваторії – Р. Лисенко, Шереметинської, Пономарьова та Філімонова. Незважаючи на відсутність анонсів заходу в засобах масової інформації, його відвідала значна кількість місцевих жителів. За декілька місяців до цього газета «Український голос» повідомляла про виступи в театрі митців з Німеччини^{134, 135, 136, 137}. Згадані заходи, вочевидь, мали подвійну мету: урізноманітнення культурного дозвілля лучан та обмін професійним досвідом між працівниками закладу та їхніми колегами з інших регіонів.

У досліджуваний період працівники театру підтримували зв'язки з українським націоналістичним підпіллям. Зокрема, часто члени УПА, які прибували у місто для виконання доручень керівництва, переховувалися під сценою закладу (про що знала лише частина акторів). Відбувалося це за згодою адміністратора закладу В. Тиравського, який через свого батька, Є. Тиравського, посадника Луцька, підтримував постійні контакти з упівцями. Останній за допомогу повстанцям провів півроку у Рівненській в'язниці^{138, 139}. Працівник театру Ю. Миць («Скорупський») був членом ОУН і підтримував контакти з Н. Хасевичем, з яким познайомився під час навчання у Варшавській академії прикладних мистецтв^{140, 141}. Окрім того, солістка балету Л. Бальбуза до літа 1942 р. виконувала функції зв'язкової ОУН (м), організовуючи зустрічі

¹³⁴ *Український голос*, 1942, 9 липня, с. 4.

¹³⁵ *Український голос*, 1942, 28 травня, с. 4.

¹³⁶ *Український голос*, 1942, 23 липня, с. 4.

¹³⁷ Зек Б. Луцьк у роки нацистської окупації... 267–268.

¹³⁸ Ластівка П. Історичні віхи, театральний здвиг, погляд у майбутнє... С. 37.

¹³⁹ Солошенко-Тиравська Н. Луцький театр у роки війни... С. 137.

¹⁴⁰ Антонюк Я. Український визвольний рух у постатях керівників... С. 472.

¹⁴¹ Волинь і Полісся у невідомій епістолярній спадщині ОУН і УПА, 1944–1954 рр. / упор. В. Ковальчук та В. Огороднік. Київ; Торонто: Нац. акад. наук України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, Вид-во "Літопис УПА", Галуз. держ. арх. Служби безпеки України, 2011. С. 687.

підпільників з головою обласного проводу організації «Вовком» (ймовірно, М. Книшем або О. Зибачинським). Зазвичай вони відбувалися у Луцьку на явочних квартирах (на вул. Коперника, 1-го травня, Шевченка чи Шопена). При потребі мисткиня передавала від «Вовка» письмові повідомлення (т. зв. «грипси»)¹⁴².

Варто зазначити, що упродовж усього окупаційного періоду драматичне мистецтво знаходилося під пильною увагою німецьких урядовців. Після встановлення у Луцьку цивільної влади (11 вересня 1941 р.) Волинський український театр перебував під наглядом фельдкомендатури, службовці якої (офіцери Фелікс та Паульс) стежили за його діяльністю. Ставити вистави дозволялося раз на тиждень¹⁴³. Н. Солощенко-Тиравська стверджувала, що репертуар закладу визначався дирекцією, але німецька комендатура інколи перевіряла пропоновану програму всіх точок вар'яте, а на генеральній репетиції завжди був присутній її представник¹⁴⁴. У червні 1942 р. гебітскомісар затвердив низку п'єс, дозволених для показу на території Луцької округи. До них належали: «Суєта», «Назар Стодоля», «Невольник», «Перехитрили», «На перші гулі», «Сорочинський ярмарок», «Наталка Полтавка», «Вечорниці», «Хмара», «У різдвяну ніч», «Мартин Боруля», «Мина Мазайло», «Маруся Богуславка», «Циганка Аза», «Запорожець за Дунаєм», «Ой, не ходи, Грицю» та «Безталанна»¹⁴⁵. Твори, які не потрапили до цього списку, мали бути вилучені з репертуару, що призвело до його суттєвого скорочення.

Історичні джерела дозволяють охарактеризувати функціонування закладу на завершальному етапі Другої світової війни. Остерігаючись переслідувань з боку радянської влади, частина акторів наприкінці 1943 р. виїхала до Німеччини, де приєдналася до театрального товариства «Вінета»^{146, 147}. Митці, які

¹⁴² Зек Б. Волинський обласний провід ОУН(м) у 1941–1944 рр.: структура та кадровий склад. *Красзнавство*. 2019. № 4. С. 63.

¹⁴³ Ластівка П. Історичні віхи, театральний здвиг, погляд у майбутнє... С. 37.

¹⁴⁴ Солощенко-Тиравська Н. Луцький театр у роки війни... С. 136.

¹⁴⁵ *Український голос*, 1942, 16 липня, с. 4.

¹⁴⁶ Ластівка П. Історичні віхи, театральний здвиг, погляд у майбутнє... С. 38.

¹⁴⁷ Солощенко-Тиравська Н. Луцький театр у роки війни... С. 137–138.

залишилися, продовжили роботу. Однією з їхніх останніх постановок у роки окупації стала опера «Запорожець за Дунаєм», відіграна 8–9 січня 1944 р.¹⁴⁸. Після вигнання нацистів для виступів у прифронтовій зоні з акторів сформували концертну бригаду, учасники якої забезпечували культурне дозвілля вояків Червоної армії¹⁴⁹. Зауважимо, що після завершення війни деяких працівників закладу арештували співробітники НКВС та МДБ за зв'язок з ОУН¹⁵⁰.

Важливим осередком театрального життя в роки нацистської окупації було м. Рівне, де за сприяння Ф. Темнюка та Г. Грибка (культурно-освітнього та фінансового референтів місцевої «Просвіти») у вересні 1941 р. на вул. Р. Фукса розпочав роботу Український драматичного театр. На початку окупації його колектив складали 13 акторів, сім оркестрантів та шість артистів балету. Обов'язки директора виконував В. Вікторський, а режисера – працівник Київського театру ім. І. Франка А. Баженов-Занудько. Упродовж перших місяців після початку роботи у репертуарі закладу з'явилися твори української та іноземної класики – «Наталка-Полтавка» І. Котляревського, «Ой, не ходи, Грицю» М. Старицького, «Інтрига та кохання» Г. Шиллера^{151, 152, 153}.

Пожвавленню культурно-мистецького життя сприяло повернення з Кракова до Рівного у липні 1941 р. А. Демо-Довгопільського – члена ОУН (м), дипломованого режисера та балетмейстра, власника кількох театральних студій, чий виступи у 1930-х рр. відбувалися у найбільших містах Європи та Америки – Парижі, Лондоні, Нью-Йорку. Варто зазначити, що перед початком Другої світової війни А. Демо-Довгопільський працював у «Летючій естраді» – художній трупі, учасники якої забезпечували дозвілля вояків Карпатської Січі. У Рівному він створив театральну студію, для потреб якої виділив кілька кімнат у власному будинку на вул. Дикій, 5. Значну допомогу у цій справі надали місцеві урядовці, педагоги та інтелігенція, з якими митець ще з довоєнних часів

¹⁴⁸ *Український голос*, 1944, 7 січня, с. 8.

¹⁴⁹ Ластівка П. Історичні віхи, театральний здвиг, погляд у майбутнє... С. 38.

¹⁵⁰ Волинь і Полісся у невідомій епістолярній спадщині ОУН і УПА... С. 687.

¹⁵¹ Жилінський І. Історія театрального мистецтва Рівненщини. Рівне. О. Зень. 2009. С. 50–51.

¹⁵² *Волинь*, 1941, 7 вересня, с. 4.

¹⁵³ Держархів Рівненської обл. Ф. Р-79. Оп. 1. Спр. 19. Арк. 13.

перебував у приятельських стосунках. Невдовзі при студії запрацювали чотири відділи (хоровий, оркестровий, хореографічний та драматичний), які відвідувало понад 70 осіб. Через деякий час її учасники почали регулярно влаштовувати різноманітні імпрези – ревію, концерти, вистави-одноактівки, розважальні вечори. Останні через відсутність відповідного приміщення відбувалися у кінотеатрах «Арс», «Емпір» та «Новий світ». Відтак можемо стверджувати, що характерною особливістю культурних процесів у Рівному на початковому етапі окупаційного періоду (впродовж літа – зими 1941 р.) було існування двох осередків театрального життя – студії А. Демо-Довгопільського та Українського драматичного театру, які конкурували між собою за увагу глядачів.

На думку А. Демо-Довгопільського, в умовах бездержавності драматичне мистецтво мало сприяти зростанню національної самосвідомості місцевих жителів. Саме тому він неохоче погоджувався на поповнення студії етнічними росіянами, намагаючись залучити до акторського колективу осіб української національності. З цією метою режисер закликав їх переїжджати до Рівного з інших регіонів та отримав дозвіл окупаційної влади на працевлаштування шістьох осіб, ув'язнених у рівненському шталазі: А. Слісаренка, А. Чорнобая, С. Носенка, Г. Єрмоленка, І. Сая та І. Руденка¹⁵⁴. Про це задував один з колег митця: «Взагалі А. Демо-Довгопільський був у Рівному людиною дуже знаною та діяльною. Він міг організувати багато чого. Знаю, ходив до табору військовополонених, балакав щось із офіцерами німецької охорони їхньою мовою, яку добре знав, і ті дозволяли йому вибирати серед полонених працівників для театру. Які з тих полонених виходили артисти – судити не беруся, але назад у табір вони вже не поверталися»¹⁵⁵. Такий крок дозволив не лише збільшити кількість акторів студії, а й врятувати згаданих осіб від смерті, ймовірність якої в таборі була досить високою.

Остерігаючись переслідувань з боку нацистської влади через своє єврейське походження, директор рівненського театру В. Вікторський

¹⁵⁴ Жилінський І. Історія театрального мистецтва Рівненщини... С. 53–55, 57, 70–71.

¹⁵⁵ Довгопільський А. Живе слово – рухом, звуком, барвою... С. 44.

запропонував А. Демодовгопільському разом з акторами драматичної студії приєднатися до колективу театру і його очолити, що й було зроблено на початку грудня 1941 р.¹⁵⁶. Завдяки цьому кількість працівників збільшилася до понад 60 осіб. Серед них були М. Мартинюк (художник), В. Штайгер, П. Шимановський (композитори), С. Довгопільська (бутафор), В. Завірюхін (електрик), В. Мельник (столяр), Г. Серга, С. Куйбіда (кравці), А. Демодовгопільський (балетмейстер) О. Казимірів (реквізитор), С. Ігнатович (музичний керівник), М. Байдан, М. Калинович, І. Руденко (режисери), та 31 актор^{157, 158}. Окрім того, для організації культурно-мистецького життя на запрошення А. Демодовгопільського з Луцька до Рівного переїхали М. Лісовик та О. Зарічний¹⁵⁹. Наявність значної кількості митців уможливила постановку низки п'єс: «На перші гулі» С. Васильченка, «Будку ч. 27» І. Франка, «Мина Мазайло» М. Куліша, «Вечорниці» П. Ніщинського, «Сватання на Гончарівці» Г. Квітки-Основ'яненка, «Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемівського^{160, 161}.

Перебуваючи в добрих стосунках з урядовцями райхкомісаріату, А. Демодовгопільський домігся, аби артистів певний час не вивозили на роботу до Райху. Митці за свою працю отримували грошові виплати (див. додаток Б) та харчові пайки. Колегам, які не мали власного житла, директор дозволив мешкати в театрі^{162, 163, 164}. Варто зазначити, що стосунки між деякими працівниками були непростими. Так, після конфлікту з А. Демодовгопільським залишив роботу в театрі М. Лісовик¹⁶⁵. У 1942 р. група звільнених із закладу акторів поширила чутки про його закриття. Вочевидь, ця інформація набула значного розголосу, що змусило дирекцію її спростовувати у місцевій пресі¹⁶⁶. Крім того, серед митців були агенти, які інформували окупаційну владу про все, що відбувається

¹⁵⁶ Жилінський І. Історія театрального мистецтва Рівненщини... С. 58–59.

¹⁵⁷ Гайдабура В. М. Театр, захований в архівах... С. 47.

¹⁵⁸ *Волинь*, 1943, 25 квітня, с. 4.

¹⁵⁹ Жилінський І. Історія театрального мистецтва Рівненщини... С. 70–71.

¹⁶⁰ Там само... С. 62, 65.

¹⁶¹ *Волинь*, 1942, 6 вересня, с. 8.

¹⁶² Держархів Рівненської обл. Ф. Р-33. Оп. 7. Спр. 436. Арк. 38.

¹⁶³ Довгопільський А. Живе слово – рухом, звуком, барвою... С. 43–44.

¹⁶⁴ Жилінський І. Історія театрального мистецтва Рівненщини... С. 61.

¹⁶⁵ Там само... С. 71.

¹⁶⁶ *Волинь*, 1942, 26 липня, с. 4.

в колективі¹⁶⁷. Вочевидь, відсутність довірливих стосунків не сприяла продуктивній роботі акторів.

У зв'язку із запровадженням комендантської години населенню заборонили перебувати на вулиці в темну пору доби. З огляду на це вистави в театрі розпочиналися о 15–16 год¹⁶⁸. Квитки коштували від двох до чотирьох марок на денні імпрези і від трьох до п'яти – на вечірні¹⁶⁹. Виняток становили комедійні твори, на художнє оформлення яких витрачалось більше коштів. За їх перегляд глядачі мали сплатити до семи марок¹⁷⁰. На початку 1943 р. постійні відвідувачі отримали змогу придбати місячний чи кварталний абонемент на всі вистави, які відбуватимуться протягом цього часу. Послугу удоступнили для працюючої інтелігенції міста¹⁷¹.

В роки німецької окупації колектив театру неодноразово гастролював за межами міста. У листопаді 1941 р. актори влаштували дві імпрези в Луцьку¹⁷², згодом виступали у Костополі, Сарнах, Дубні, Здолбунові¹⁷³, Басовому Куті та Тютюковичах¹⁷⁴. Інколи на сцені закладу відбувалися імпрези за участі митців з інших регіонів. Для прикладу, восени 1942 р. на тижневі гастролі до Рівного прибула група артистів з Луцька, яка мала влаштувати ревію для німецьких військових та місцевих жителів¹⁷⁵. Наступного року Ф. Павленко повідомила про виступ у місті київських баяністів¹⁷⁶. Варто зазначити, що населення не завжди схвально оцінювало культурно-мистецькі дійства, організовані акторами з інших регіонів. Так, після імпрези, показаної рівнянам колективом київського «Веселого театру», у місцевій пресі з'явилася стаття під промовистою назвою «Ще советський кошмар на наших сценах». У ній глядачі піддали гострій критиці виступи гостей і порадили їм «якнайскоріше залишити [...] терен і перестати

¹⁶⁷ Жилінський І. Історія театрального мистецтва Рівненщини... С. 71.

¹⁶⁸ Там само. С. 65.

¹⁶⁹ *Волинь*, 1943, 3 січня, с. 4.

¹⁷⁰ *Волинь*, 1943, 2 травня, с. 4.

¹⁷¹ *Волинь*, 1943, 21 січня, с. 4.

¹⁷² *Волинь*, 1941, 16 листопада, с. 4.

¹⁷³ Жилінський І. Історія театрального мистецтва Рівненщини... С. 65.

¹⁷⁴ *Волинь*, 1942, 19 липня, с. 4.

¹⁷⁵ *Український голос*, 1942, 5 листопада, с. 4.

¹⁷⁶ *Волинь*, 1943, 28 жовтня, с. 4.

компромітувати (*компроментувати* – Авт.) мистецтво та псувати репутацію [українських] артистів»¹⁷⁷.

Під час організації культурно-мистецького життя А. Демо-Довопільський зіштовхнувся з низкою проблем матеріально-технічного характеру. Одна з них полягала у браку реквізиту, бутафорії та костюмів. Співробітники театру інколи приносили з дому необхідні аксесуари, власноруч шили одяг, виготовляли та розмальовували декоративні лаштунки. Не сприяла розвитку драматичного мистецтва і цензура, запроваджена окупаційною владою. Для прикладу, у 1943 р. німецькі урядовці тривалий час не погоджувалися на показ драми М. Старицького «Циганка Аза», а п'єсу І. Карпенка-Карого «Наймичка» вдалося відіграти лише після того, як акторів, які виконували ролі євреїв (шинкаря Боруха, його сина Янкеля та дружини Рухлі) переодягли в українські національні костюми. Це зумовлювалося особливостями нацистської расової доктрини, згідно з якою представники єврейської та ромської національностей належали до «нижчої раси» (т. зв. *Untermenschen*), через що їх було заборонено зображувати в позитивному ключі у мистецтві та літературі.

У 1941–1944 рр. драматичне мистецтво перебувало під цілковитим контролем представників окупаційної влади, які не були зацікавлені в його розвитку. Один зі співробітників Рівненського театру у своїх спогадах з цього приводу зазначав наступне: «Ставлення німців до театру і працівників, як і взагалі до місцевих жителів, було негативним. Мистецтво їх цікавило мало. Подобались лише хорова пісня і танці, які вони і змушували [...] давати для себе. Український побут, українські класики їх не захоплювали. Органи Гестапо, СД і т. п. ставились до театру дуже суворо»¹⁷⁸. Зауважимо, що до початку 1942 р. німецькі урядовці не чинили значних перешкод у роботі театру. Їхнє втручання в діяльність закладу обмежувалося створенням з артистів концертних груп, які

¹⁷⁷ *Волинь*, 1943, 4 лютого, с. 4.

¹⁷⁸ Жилінський І. Історія театрального мистецтва Рівненщини ... С. 61, 68–69, 71.

на міській площі чи у шпиталях влаштовували імпрези для вояків Вермахту та конфіскацією прибутків закладу на користь Червоного Хреста¹⁷⁹.

Однак з весни 1942 р. нацистське керівництво вдалося до заходів, які значно ускладнили діяльність рівненських митців. Під час однієї з облав німці виявили Ф. Блюмберг, піаністку-єврейку, яка переховувалася на горищі театру. Її розстріляли, а за закладом встановили нагляд: почастишали перевірки документів, інколи поліцаї оточували театр під час імпрези і відбирали молодь та людей середнього віку для робіт у місті чи вивозу на примусову працю до Райху. Під час однієї з облав до рук німців потрапили співробітники закладу – І. Завірюхін, А. Костецький, Б. Курганов та Л. Заньківський, яких вдалося звільнити лише після тривалого клопотання колег. Улітку 1942 р. німці конфіскували приміщення театру для власних потреб, а акторській трупі передали в користування кінотеатр «Новий світ», який через значно менші розміри не надавався для демонстрації великих драматичних творів. Частина вистав митці грали в кінотеатрі «Емпір», інколи використовували для власних потреб будинок А. Демо-Довгопільського. Незважаючи на непрості умови, колективу вдалося влаштувати кілька прем'єр – «Сто тисяч» І. Карпенка-Карого, «Дай серцю волю, заведе в неволю» М. Кропивницького та ін. Однак брак відповідного приміщення призвів до скорочення репертуару і появи в ньому малих драматичних форм – скетчів, одноактівок, танцювальних номерів та пісенних композицій^{180, 181}. З огляду на те, що їх показ могла здійснити значно менша кількість осіб, чимало акторів звільнилися. Частина з них (В. Кудря, Л. Заньківський та А. Костецький) приєдналися до українського націоналістичного підпілля, інші (С. Носенко та Г. Єрмоленко) воювали з окупантами у лавах радянських партизан¹⁸².

У липні 1943 р. співробітники СД провели обшук у помешканні А. Демо-Довгопільського та заарештували його (за дорученням бургомістра І. Сав'юка в

¹⁷⁹ Там само. С. 51.

¹⁸⁰ Держархів Рівненської обл. Ф. Р-33. Оп. 1. Спр. 33. Арк. 103.

¹⁸¹ Жилінський І. Історія театрального мистецтва Рівненщини... С. 61–62, 65–67.

¹⁸² Там само. С. 62.

цей час обов'язки директора театру виконував голова рівненської «Просвіти» Н. Кибалюк). Наступні кілька місяців режисер провів у в'язниці, а 15 жовтня разом з акторами І. Янковською та Б. Кургановим-Купрішевським був розстріляний біля с. Видумка. Тоді від рук представників німецьких карально-репресивних органів загинуло понад 300 місцевих жителів. Ця акція стала відповіддю окупаційної влади на спробу радянського розвідника М. Кузнецова вбити заступника райхскомісара України П. Даргеля^{183, 184, 185, 186}.

Після смерті А. Демо-Довгопільського театр очолила Ф. Омелянович-Павленко¹⁸⁷. Незважаючи на брак акторів (понад 18 осіб, остерігаючись арешту, звільнилися) упродовж осені – зими 1943 р. колективу вдалося відіграти низку прем'єр – «Воскресіння» В. Кальнишевського, «Катерина-мужичка» К. Ванченко-Писанецького, «Бувальщина» А. Велисовського. В репертуарі з'явилися п'єси чеських авторів. Однак після того, як значна частина трупи незадовго до вступу у Рівне радянських військ виїхала на Захід, колектив змушений був ставити вистави невеликими групами, без масових сцен. Останньою прем'єрою театру в роки окупації стала п'єса Т. Шевченка «Назар Стодоля», відіграна 21 січня 1944 р.¹⁸⁸

Крім українського, в досліджуваній період у Рівному функціонував німецький театр, на сцені якого влаштовувалися імпрези для фольксдойче та представників окупаційної адміністрації. Його спорудження розпочалося в середині 1942 р. і, попри брак будівельних матеріалів, завершилося за кілька місяців. У газеті «Уманський голос» знаходимо детальний опис інтер'єру закладу: «Заля має форму прямокутника, над якого четвертиною розтягається балькон. Крісла розставлені так, що з усіх 450 місць видно рівно добре сцену. [Вона] відділена від залі заглибленням для оркестри, яке під час симфонічних концертів можна накрити. Над сценою алегоричні маски усміхненої та трагічної

¹⁸³ Жилінський І. Історія театрального мистецтва Рівненщини... С. 67–68.

¹⁸⁴ Довгопільський А. Живе слово – рухом, звуком, барвою... С. 45–47.

¹⁸⁵ Держархів Рівненської обл. Ф. Р-33. Оп. 1. Спр. 35. Арк. 117.

¹⁸⁶ ЦДАВО України. Ф. 4620. Оп. 3. Спр. 324. Арк. 208.

¹⁸⁷ Держархів Рівненської обл. Ф. Р-79. Оп. 1. Спр. 19. Арк. 14.

¹⁸⁸ Жилінський І. Історія театрального мистецтва Рівненщини... С. 68–69, 72.

музи. Сама ж сцена технічно влаштована так, що вона надається навіть для великої опери. Біля сцени знаходиться приміщення на куліси, а далі гардероби для артистів з усіма технічними та гігієнічними влаштуваннями»¹⁸⁹ (джерело подано зі збереженням орфографії). Згадане видання повідомляло, що в найближчому майбутньому у закладі мало відбутися дві імпрези – виступ акторів Кенінгсберзького театру та два симфонічні концерти артистів Київської опери. Репертуар останніх складався з творів німецьких, австрійських та італійських композиторів (Моцарта, Беккеріні, Шуберта та Брамса)^{190, 191}. На час перебування у Рівному за наказом окупаційної влади місцеве населення забезпечувало київських митців помешканням¹⁹².

Невдовзі дирекція закладу ухвалила правила внутрішнього розпорядку, відповідно до яких працівники зобов'язувалися постійно знаходитися на робочому місці, споживання їжі дозволялося лише під час перерви. Перебування в театрі сторонніх осіб заборонялося. Охорона мала стежити, аби ніхто не перебував у глядацькій залі без квитків (особливо місцеві жителі). Двері під час імпрез замикалися зсередини, тому в разі запізнення потрапити на виставу можна було під час чергового антракту. За найменше порушення цих приписів працівникам загрожувало звільнення¹⁹³ (див. додаток В). Варто зазначити, що поява даного закладу була зумовлена розпорядженням Е. Коха від 14 вересня 1942 р., згідно з яким німецьким урядовцям на території РКУ заборонялося відвідувати культурні імпрези спільно з місцевими жителями¹⁹⁴.

Значного поширення в роки нацистської окупації драматичне мистецтво набуло на Поділлі. Одним із його важливих осередків залишався Проскурівський національний театр. Вже восени 1941 р. газета «Український голос» опублікувала оголошення із закликом до місцевих жителів зголошуватися на

¹⁸⁹ *Уманський голос*, 1942, 27 грудня, с. 3.

¹⁹⁰ Жилінський І. Історія театрального мистецтва Рівненщини... С. 65–67.

¹⁹¹ *Уманський голос*, 1942, 27 грудня, с. 3.

¹⁹² Держархів Рівненської обл. Ф. Р-33. Оп. 1. Спр. 33. Арк. 220–233, 236–237.

¹⁹³ Держархів Рівненської обл. Ф. Р-33. Оп. 13. Спр. 10. Арк. 6.

¹⁹⁴ Нацистський окупаційний режим на Хмельниччині 1941–1944 рр. Документи і матеріали. /упор. Вавринчук М., Завальнюк О. та ін. Кам'янець-Подільський: Оіум, 2009. С. 331–332.

роботу в закладі. Бажаючі працевлаштуватися мали пройти відбір, запланований на другу половину жовтня¹⁹⁵. Вочевидь, сформувати акторську трупу вдалося досить швидко, адже вже за кілька днів на сцені театру мала відбутися перша імпреза – показ п'єси С. Васильченка «На перші гулі» та концерт українських народних пісень¹⁹⁶. Зазначимо, що схожі заходи в досліджуваній період часто влаштовувалися військовими музичними колективами. До прикладу, у кінці жовтня 1941 р. у закладі мав виступати оркестр 301 батальйону шуцманів. Програма дійства вирізнялася розмаїтістю – глядачі могли почути оперетки, українські народні пісні, сольні співи, композиції на скрипці, саксофоні, акордеоні та маршову музику. Конферансування номерів українською мовою робило їх доступним не лише для вояків Вермахту, розквартированих у місті, а й для місцевих жителів¹⁹⁷.

У кінці 1941 р. історичні джерела фіксують значне розширення репертуару закладу: колективом було підготовлено п'єсу І. Тобілевича «Мартин Боруля», кілька нових водевілів та хореографічних номерів. Тоді ж дирекція анонсувала масштабний новорічний концерт, програма якого складалася з пісенних і танцювальних композицій, художнього читання та виступу капели бандуристів¹⁹⁸. Зауважимо, що рівень матеріально-технічного забезпечення театру в той час залишався незадовільним – бракувало українських національних костюмів, реквізиту, оформлення декорацій було дуже бідним. Для усунення цих проблем глядачі рекомендували орендувати необхідні речі в інших закладах культури та закликали населення міста і навколишніх сіл передавати до театру старовинний одяг¹⁹⁹. Невдовзі у пресі з'явилася інформація про те, що театр скуповує в місцевих жителів килими, перуки, посуд, історичну зброю та костюми²⁰⁰.

¹⁹⁵ *Український голос*, 1941, 12 жовтня, с. 6.

¹⁹⁶ *Український голос*, 1941, 19 жовтня, с. 5.

¹⁹⁷ *Український голос*, 1941, 26 жовтня, с. 6.

¹⁹⁸ *Український голос*, 1941, 18 грудня, с. 4.

¹⁹⁹ *Український голос*, 1941, 21 грудня, с. 3.

²⁰⁰ *Український голос*, 1942, 25 січня, с. 4.

Драматичне мистецтво не залишалося поза увагою місцевої влади. Про це свідчить нарада, яка відбулася 17 січня 1942 р. в редакції «Українського голосу» за участі голови міської управи, працівників культурної сфери та співробітників театру. Присутні звернули увагу на низку негативних моментів у діяльності закладу – відсутність тематичної спрямованості імпрез, застарілість репертуару і т. п. та висловили конкретні пропозиції, спрямовані на покращення якості його роботи – рекомендували дирекції звернути увагу на підбір кадрів, організувати хор і Художню раду, до складу якої мали увійти представники місцевих громадських організацій. Окрім того, було запропоновано розширити репертуар українськими народними думами та стрілецькими піснями. Режисери пообіцяли врахувати висловлені зауваги під час своєї роботи²⁰¹. Через кілька тижнів у закладі відбулися кадрові зміни: було призначено нового керівника, звільнено деяких малокваліфікованих акторів, розпочато формування власного хору та оркестру²⁰².

На заваді подальшій роботі театру стала епідемія тифу. Через її поширення у листопаді 1942 р. акторська трупа призупинила показ спектаклів. Однак підготовка нових вистав («Циганка Аза», «Його секретарка», «Ніч під Івана Купала») тривала²⁰³ і вже на початку 1943 р. колектив повернувся до звичного графіку. Про це свідчить стаття в «Українському голосі», присвячена аналізу виступу духового оркестру, влаштованого на сцені Проскурівського театру вихованцями Корчунецького дитячого будинку²⁰⁴.

Варто зазначити, що для задоволення культурного дозвілля дітей улітку 1943 р. у Проскурові запрацював ляльковий театр. Першою п'єсою, відіграною на його сцені, стала «Чарівна галоша» Г. Матвєєва. Історичні джерела дозволяють охарактеризувати склад акторської трупи. Загалом у закладі працювало близько десяти осіб, серед них Терниченко (режисер-постановник), Данилишин і Пайонк (художники), Ратомська (режисер-методист). У серпні

²⁰¹ *Український голос*, 1942, 22 січня, с. 4.

²⁰² *Український голос*, 1942, 19 лютого, с. 4.

²⁰³ *Український голос*, 1942, 8 листопада, с. 4.

²⁰⁴ *Український голос*, 1943, 4 лютого, с. 3.

1943 р. колектив розпочав роботу над постановкою «Халіф і бузько» та концертом для дорослого населення міста. Вочевидь, культурно-мистецький рівень згаданих імпрез був досить високим, тому невдовзі митці планували відправитись на півторамісячні гастролі до Райху, де мали забезпечувати дозвілля українських острабайтерів²⁰⁵.

В останній декаді серпня 1941 р. відновив свою роботу Кам'янець-Подільський театр пісні і танцю, якому було присвоєно ім'я Т. Шевченка. На початковому етапі окупаційного періоду заклад зіштовхнувся з багатьма проблемами матеріального характеру – відсутністю декорацій, вбрання, браком обладнання та реквізиту. Незважаючи на це, вже за кілька тижнів у театрі відбулося дві імпрези – постановка «Наталка-Полтавка» І. Котляревського та вечір української пісні і поезії^{206, 207}. Схожі концерти в період окупації відбувалися регулярно. Їхній репертуар складався з творів німецьких композиторів та українських народних пісень в обробці К. Стеценка, Я. Степового та В. Рибальченка²⁰⁸.

У досліджуваний період колектив театру влаштовував імпрези для німецьких урядовців. Одна із них відбулася на початку жовтня 1941 р. Програма заходу складалася з хорових та сольних музичних композицій авторства М. Лисенка, Я. Яциневича, Г. Давидовського та П. Ніщинського. Кам'янець-Подільський гебітскомісар схвально оцінив виступи митців та на знак подяки преміював їх шістьма тисячами карбованців²⁰⁹. Історичні джерела свідчать, що часто для німців, які мешкали у місті, на сцені закладу виступали творчі колективи з Райху. Ще у 1933 р. в Німеччині розпочала діяльність організація «Сила через радість» («Kraft durch Freude»), учасники якої забезпечували культурне дозвілля робітників. З початком Другої світової війни 70 мистецьких колективів цього об'єднання було відправлено на східні окуповані території для

²⁰⁵ *Український голос*, 1943, 1 серпня, с. 4.

²⁰⁶ Олійник Ю., Завальнюк О. *Нацистський окупаційний режим в генеральній окрузі...* С. 151.

²⁰⁷ *Подільнин*, 1941, 18 вересня, с. 2.

²⁰⁸ *Подільнин*, 1942, 6 серпня, с. 4.

²⁰⁹ *Подільнин*, 1941, 9 жовтня, с. 4.

показу кінофільмів, вистав, організації концертів співробітникам військових та цивільних німецьких установ. У листопаді 1941 р. мюнхенська трупа «Сили від радості» під керівництвом К. Дрегера в приміщенні Кам'янець-Подільського театру зіграла комедію «Гільда і 4РН», яку переглянуло понад 700 осіб²¹⁰. Через декілька тижнів у закладі відбувся концерт джазової капели Гірнсдорфа з Берліна²¹¹.

Зауважимо, що до літа 1942 р. директору М. Біличенку вдалося вирішити низку кадрових проблем: поповнити колектив закладу акторами, артистами (М. Борчук, М. Зробок, О. Колтуновський), танцюристами (А. Нольде, Скакун, Крижанівська, Ясінецька), художником (В. Ободовський) та сформувати хор з 30 осіб під керівництвом І. Отамана^{212, 213}. Наявність значної кількості митців уможливила активну культурно-мистецьку працю, про що свідчать наступні дані: протягом першого року з часу відновлення роботи на сцені театру відбулося 96 вистав, 21 п'єса та більше десяти концертів, а кількість глядачів від серпня до грудня 1941 р. сягнула понад 10,5 тис. осіб²¹⁴. За підрахунками В. Гайдабури, в роки окупації заклад відіграв 45 прем'єр, з них десять – у 1941 р., 20 – у 1942 р. і 15 – у 1943 р. Найбільшим попитом серед глядачів користувалися «Нахмарило» Б. Грінченка, «За двома зайцями» та «Майська ніч» М. Старицького, «Матинаймика» І. Тогобочного, «Сватання на Гончарівці» Г. Квітки-Основ'яненка (див. додаток Г) та ін.²¹⁵

У період нацистської окупації на території генеральної округи набули значного поширення т. зв. «малі драматичні форми» – короткі за обсягом постановки (водевіль, оперета, вистави-одноактівки). Їхня популярність зумовлювалася тим, що ці жанри не потребували залучення значної кількості реквізитів, бутафорії та костюмів, брак яких в роки війни був типовим явищем. Значна кількість таких імпрез відбулася на сцені Берестейського театру

²¹⁰ Подолянин, 1941, 16 листопада, с. 4.

²¹¹ Подолянин, 1941, 12 грудня, с. 4.

²¹² Гайдабура В. М. Театр, захований в архівах... С. 17–18.

²¹³ Подолянин, 1942, 6 серпня, с. 4.

²¹⁴ Олійник Ю., Завальнюк О. Нацистський окупаційний режим в генеральній окрузі... С. 151.

²¹⁵ Гайдабура В. Театр, захований в архівах... С. 17–18.

мініатюр, який розпочав свою діяльність у березні 1942 р. Репертуар закладу вирізнявся розмаїтістю – до нього входили драматичні твори, хореографічні та пісенні композиції (сольні та хорові). Музичний супровід вистав забезпечував оркестр^{216, 217}. Варто зауважити, що виступи акторів відбувалися не лише в Бресті, а й у інших населених пунктах округи. Так, улітку 1942 р. газета «Наше слово» анонсувала творче турне, під час якого митці мали відвідати Кобрин (17–21 липня), Антопіль (22–25 липня), Дорогичин (26–30 липня) та Пінськ (1–11 серпня)²¹⁸. Однак глядачі не завжди були задоволені якістю постановок. Вони звертали увагу на невдало підібраний репертуар та погану вимову деяких виконавців²¹⁹. З огляду на брак у місті професійних митців, керівництво закладу запрошувало їх з інших міст генеральної округи. До прикладу, певний час в театрі працював музичний квартет під керівництвом В. Волонсевича з Луцька^{220, 221, 222}.

У березні 1943 р. група російських акторів, які опинилися на Поділлі, ініціювала створення театру мініатюр у Кам'янці-Подільському. Незважаючи на відсутність приміщення для показу імпрез, репетиційного залу та суфлера, митцям вдалося швидко налагодити роботу і влаштувати низку імпрез. Репертуар театру в основному складався з концертів та комедійних постановок (режисер А. Лучинський), які користувалися успіхом серед місцевих жителів та німецьких урядовців. Варто зауважити, що в колективі крім акторів працювали акробати (Л. і Ф. Копер), хореографи (Корсоєвська, З. Лахшабанова) та професійні артисти (Новікова, Мелік-Гусейнова)^{223, 224, 225}.

В роки нацистської окупації низка театрів працювала у районних центрах – Дубні, Шепетівці, Старокостянтинові, Антонінах, Дунаївцях та інших

²¹⁶ *Наше слово*, 1942, 5 квітня, с. 6.

²¹⁷ *Наше слово*, 1942, 12 квітня, с. 4.

²¹⁸ *Наше слово*, 1942, 19 липня, с. 4.

²¹⁹ *Наше слово*, 1942, 14 червня, с. 4.

²²⁰ Mironowicz E. Trzeci front. Propaganda radziecka i niemiecka na Białorusi... S. 129.

²²¹ *Наше слово*, 1942, 19 липня, с. 4.

²²² *Наше слово*, 1942, 14 червня, с. 4.

²²³ *Подільнин*, 1943, 22 квітня, с. 4.

²²⁴ *Подільнин*, 1943, 20 травня, с. 4.

²²⁵ *Подільнин*, 1943, 23 травня, с. 4.

містах. Виявлені автором історичні джерела дозволяють стверджувати, що, по-перше, репертуар цих закладів був не надто розмаїтим і зазвичай складався з пісенних композицій та кількох драматичних творів, а, по-друге, одна з найбільших проблем, з якою зіштовхнулося їхнє керівництво, полягала у браку професійних акторів.

Восени 1941 р. розпочав функціонування Старокостянтинівський театр ім. Т. Шевченка²²⁶. Про це свідчить стаття на сторінках часопису «Нове життя», у якій директор закликав артистів та музикантів (піаністів, баяністів та гармоністів) поповнювати колектив закладу²²⁷ та повідомляв про намір придбати у містян видання п'єс українських та західноєвропейських авторів²²⁸. Зауважимо, що в роки окупації особливою популярністю глядачів користувалися виступи В. Валяса, Л. Шинкарука та О. Вальпуцького²²⁹. Театральна труппа влаштовувала імпрези не лише в Старокостянтиніві, а й у інших населених пунктах округи. Зокрема, влітку 1942 р. її учасники виїхали на двомісячні гастролі, під час яких населенню сусідніх районів презентували 35 постановок²³⁰.

Ще одним культурним осередком на Поділлі був Шепетівський районний театр ім. М. Старицького, який розпочав свою діяльність у січні 1942 р. Незадовго до цього колектив отримав у користування приміщення клубу цукрового заводу, де й облаштував сцену та глядацьку залу. Спочатку імпрези відбувалися лише для німецьких урядовців, однак у лютому 1942 р. їх дозволили відвідувати місцевим жителям. Історичні джерела свідчать, що в цей час художня труппа складалася з 24 осіб. Крім акторів у ній працювала балетна група, членами якої були А. Семенюк, Л. Бондарчук, В. Бублей, Л. Костюк та Ю. Павловський. Восени 1943 р. у закладі було утворено оркестр^{231, 232}.

²²⁶ Слободянюк П., Вавринчук М., Олійник Ю., Смоленюк П., Телячий Ю. Воєнне лихоліття... С. 196.

²²⁷ *Нове життя*, 1942, 25 січня, с. 4.

²²⁸ *Нове життя*, 1942, 25 вересня, с. 4.

²²⁹ *Нове життя*, 1942, 15 жовтня, с. 3.

²³⁰ Слободянюк П., Вавринчук М., Олійник Ю., Смоленюк П., Телячий Ю. Воєнне лихоліття... С. 196.

²³¹ Там само... С. 196.

²³² *Нова Шепетівщина*, 1942, 5 березня, с. 4.

Районні театри в роки окупації функціонували і на Волині. Один із них запрацював восени 1942 р. у Дубні. Значних зусиль для його урухомлення доклали місцеві просвітяни та викладачі музичного інституту, який діяв у місті. Протягом першого року від початку роботи на сцені закладу було зіграно близько 50 вистав²³³, а чисельність акторської трупі становила 60 осіб. Високим професійним рівнем вирізнялися виступи Ю. Омельчука, Н. Коритнюка, В. Гігнан, А. Пожецького, Л. Тишецького, Л. Чехановського, О. Кондратьєва, С. Яременка та С. Токара²³⁴. Зауважимо, що митці задовольняли культурні потреби не лише місцевих жителів, а й німецьких військових. Для прикладу, у серпні 1943 р. вони влаштували концерт воякам Вермахту, які перебували у Дубенському госпіталі. Програма заходу складалася з уривків українських драматичних творів, пісенних та хореографічних композицій²³⁵. Упродовж 1941–1943 рр. районні театри функціонували в інших містах Волині – Кременці²³⁶, Горохові (директор – Ф. Мосієвич, мистецький керівник – К. Гордієнко)²³⁷ та Ковелі²³⁸, однак вивчення їх діяльності ускладнюється браком історичних джерел.

Населення генеральної округи не лише регулярно відвідувало театральні імпрези, а й активно долучалося до їх обговорення, висловлювало власне бачення того, яким має бути театр. Зокрема, У. Самчук однією з найбільших проблем у сфері драматичного мистецтва вважав брак професійних акторів, чимало з яких були репресовані радянською владою у 1939–1941 рр. Він закликав ставити не лише твори української класики авторства Лесі Українки, П. Куліша, М. Чирського та І. Кочерги, відомі глядачеві ще з довоєнного періоду, а поповнювати репертуар новими п'єсами²³⁹. Голова Рівненської «Просвіти» Н. Кибалюк звертав увагу на те, що більшість жителів округи сприймає театр як

²³³ *Волинь*, 1943, 7 листопада, с. 4.

²³⁴ *Волинь*, 1943, 11 листопада, с. 4.

²³⁵ *Волинь*, 1943, 12 серпня, с. 4.

²³⁶ *Кремянецький вісник*, 1942, 18 січня, с. 4.

²³⁷ *Український голос*, 1943, 26 лютого, с. 3.

²³⁸ *Горохівські вісті*, 1943, 7 серпня, с. 3.

²³⁹ *Звягельське слово*, 1942, 2 грудня, с. 3.

засіб, який допомагає їм відволіктися від труднощів повсякденного життя, тому заохочував критиків публікувати огляди вистав, вважаючи, що це сприятиме формуванню у глядачів «театрального смаку»²⁴⁰. Натомість П. Мацюк наголошував на тому, що драматичне мистецтво має бути важливим засобом формування національної самосвідомості, а тому закликав зменшити кількість постановок побутового характеру, наповнити репертуар творами, які б змальовували красу України та її героїчне минуле²⁴¹. Наведені факти переконливо свідчать, що громадськість регіону в непростих умовах окупаційного режиму бачила у театрі не лише важливу культурну інституцію, а й намагалася використати його для виховання у глядачів почуття патріотизму.

Важливими осередками театрального життя в сільській місцевості були аматорські драматичні гуртки. Архівні матеріали свідчать, що відновлення їх діяльності припало на осінь 1941 р., коли голови обласних управ зобов'язали керівників районів відремонтувати приміщення клубів та інших культурно-освітніх установ, облікувати їхнє майно та організувати при цих закладах хорові, музичні та драматичні гуртки^{242, 243}. Учасниками останніх були не лише школярі та молодь, а й місцеві жителі старшого віку²⁴⁴. Зазвичай один гурток складався з 15–35 осіб^{245, 246}. В його репертуарі переважали твори української класики – «Наймичка», «Безталанна»²⁴⁷, «Ой, не ходи, Грицю»²⁴⁸, «Украдене щастя»²⁴⁹, «Невольник»²⁵⁰ та ін. Часто учасники драматичних гуртків відвідували з імпрезами навколишні села. Так, навесні 1942 р. молодь з Голоскова відіграла на сцені клубу в Трибухівцях «Наталку Полтавку» І. Котляревського²⁵¹. Влітку того ж року у Маневичах двічі побував аматорський гурток зі Старого Чарторійська

²⁴⁰ *Наше слово*, 1944, 29 березня, с. 3.

²⁴¹ *Український голос*, 1942, 8 березня, с. 2.

²⁴² Державний архів Хмельницької області (далі – Держархів Хмельницької обл. Ф. Р-420. Оп. 1. Спр. 56. Арк. 53.

²⁴³ *Нацистський окупаційний режим на Хмельниччині...* С. 300–301.

²⁴⁴ *Український голос*, 1942, 22 січня, с. 4.

²⁴⁵ Там само.

²⁴⁶ *Урядові дунаєвецькі вісті*, 1942, 7 червня, с. 4.

²⁴⁷ *Український голос*, 1942, 15 січня, с. 4.

²⁴⁸ *Український голос*, 1942, 22 січня, с. 4.

²⁴⁹ *Український голос*, 1942, 1 лютого, с. 4.

²⁵⁰ *Волинь*, 1942, 18 січня, с. 3.

²⁵¹ *Український голос*, 1942, 12 квітня, с. 4.

під керівництвом М. Досінчука. Глядачі схвально оцінили якість влаштованих постановок. Особливою майстерністю вирізнялася гра М. Пастрика, Н. Пугача та В. Ворона²⁵².

В роки окупації члени драматичних гуртків часто влаштовували благодійні імпрези, прибуток від яких жертвували соціально вразливим категоріям населення. Для прикладу, учасники гуртка с. Вігуричі частину коштів (300 крб), отриманих під час вистави, відіграної на Різдво 1942 р., передали військовополоненим²⁵³. На користь полонених українців, які перебували в Луцькому таборі значну суму (500 крб) пожертвували митці-аматори з Кисилина²⁵⁴ та Берестечка (2500 крб)²⁵⁵. Як бачимо, сільська молодь у вкрай несприятливих умовах не лише докладала значних зусиль для розбудови культурного життя регіону, а й намагалася матеріально підтримати краян, які опинилися у складних життєвих обставинах.

Значна проблема, з якою зіштовхнулися керівники драматичних гуртків, полягала у браку професійних акторів. Позаяк навчальних закладів, які б дозволили опанувати дану спеціальність, на території генеральної округи було небагато, цим займалися митці, що здобули акторський фах у довоєнний період та мали значний досвід діяльності у галузі театрального мистецтва. Так, рекомендації щодо організації аматорських гуртків публікував на шпальтах «Волині» А. Демо-Довгопільський. Він закликав режисерів включати в репертуар лише ті постановки, які сприяють формуванню у глядачів почуття національної самосвідомості та докласти зусиль для того, аби максимально точно відтворити історичну епоху. Натомість актор, на його думку, мав кілька разів прочитати всю п'єсу, вивчити свій текст і лише після цього починати репетиції. Неабияке значення митець відводив знайомству актора зі сценою і декораціями та радив йому обходитися без допомоги суфлера²⁵⁶. Вочевидь,

²⁵² *Український голос*, 1942, 13 серпня, с. 4.

²⁵³ *Український голос*, 1942, 29 січня, с. 7.

²⁵⁴ *Український голос*, 1942, 26 лютого, с. 8.

²⁵⁵ *Український голос*, 1942, 12 лютого, с. 8.

²⁵⁶ Довгопільський А. Живе слово – рухом, звуком, барвою... С. 10–11.

подібні вказівки, що широко тиражувалися на сторінках місцевих періодичних видань, дозволили сільській молоді підвищити рівень своєї акторської майстерності, а через те позитивно вплинули на якість влаштованих нею імпрез.

Аналізуючи культурні процеси в генеральній окрузі, варто згадати про кіно, яке хоч і не набуло такого поширення, як театр, однак упродовж усього окупаційного періоду залишалося важливим засобом пропаганди. Восени 1941 р. у РКУ було створено товариство «Українфільм» (м. Київ). На Волині та Поділлі головний відділ організації знаходився у Луцьку на вул. Північній, 20²⁵⁷. Окрім того, функціонували філіали у Рівному та Проскуріві²⁵⁸. Працівники товариства займалися підбором та постачанням кінопродукції на окуповану територію, забезпеченням кінотеатрів технічними засобами та квитками.

Осередками кіномистецтва в досліджуваній період були стаціонарні та пересувні кінотеатри. Останні використовувалися для показу короткометражних фільмів у сільській місцевості. Задля збільшення мобільності пересувні кіноустановки розміщували у автомобілях. Це дозволяло організаторам упродовж дня відвідати кілька населених пунктів. У великих містах, де було відповідне приміщення, технічне обладнання та значна кількість потенційних глядачів, знаходилися стаціонарні кінотеатри. Часопис «Волинь» інформував, що на території РКУ в окупаційний період функціонувало близько трьох сотень таких закладів²⁵⁹, однак нідерландський історик К. Беркгоф переконливо довів, що ця цифра є завищеною майже у шість разів²⁶⁰. У генеральній окрузі кінотеатри знаходилися у Луцьку («Гльорія–Паляст»)²⁶¹, Рівному («Скаля»)²⁶²,

²⁵⁷ Зек Б. Луцьк у роки нацистської окупації... С. 269.

²⁵⁸ *Волинь*, 1942, 26 листопада, с. 4.

²⁵⁹ Там само.

²⁶⁰ Беркгоф. К. Жнива розпачу... С. 200–201.

²⁶¹ *Український голос*, 1942, 18 червня, с. 4.

²⁶² *Волинь*, 1941, 1 вересня, с. 4.

Сарнах²⁶³, Кременці²⁶⁴, Бресті («Міраж»)²⁶⁵, Шепетівці («Аполло»)²⁶⁶, Кам'янці-Подільському²⁶⁷, Старокостянтинові²⁶⁸.

Чимало цих установ зазнали значних ушкоджень на початковому етапі німецько-радянської війни. Зокрема, внаслідок воєнних дій улітку 1941 р. було знищено та викрадено апаратуру, розграбовано майно Кам'янець-Подільського кінотеатру, тому впродовж кількох місяців працівники проводили в закладі ремонтні роботи (лагодили звукоустановку та інше технічне обладнання). Відтак на середину осені роботи майже завершили: залишилося прикрасити фойє, естрадний зал та провести звукоізоляцію²⁶⁹. У жовтні 1941 р. розпочали ремонт у Дунаєвецькому кінотеатрі²⁷⁰. Вочевидь, перші фільми у названих закладах презентували в листопаді – грудні 1941 р.

Зазвичай кіносеанс у роки окупації складався з кількох частин: хроніки новин («Wochenschau»), т. зв. «культфільму» – картини, у якій стверджувалася перевага арійської раси над іншими та художнього фільму. Часто перед початком показу виступали пропагандисти чи художні ансамблі. Репертуар останніх мав виразно антирадянське спрямування²⁷¹. Для показу кінохроніки відводили близько 40 хв²⁷² – у ній місцевих жителів знайомили з особливостями життя в Райху, успіхами військ Вермахту на фронті, культурними надбаннями Німеччини. Основу репертуару кінотеатрів складала комедійні фільми. Значною популярністю користувалися картини «Такі то вже чоловіки»²⁷³, «Шлюб з

²⁶³ *Голос Сарненщини*, 1942, 9 серпня, с. 4.

²⁶⁴ *Кременецький вісник*, 1942, 21 травня, с. 4.

²⁶⁵ *Наше слово*, 1943, 31 жовтня, с. 4.

²⁶⁶ *Нова Шепетівщина*, 1942, 10 травня, с. 4.

²⁶⁷ *Подільнин*, 1941, 16 листопада, с. 4.

²⁶⁸ *Нове життя*, 1942, 30 січня, с. 4.

²⁶⁹ *Подільнин*, 1941, 16 жовтня, с. 3.

²⁷⁰ *Дунаєвецькі вісті*, 1941, 30 жовтня, с. 2.

²⁷¹ Беркгоф К. Жнива розпачу... С. 201.

²⁷² Яшан О. Основні засоби ведення нацистської пропаганди на території України (1941 – 144 pp.).

Гуманітарний вісник. Серія: Історичні науки. 2011. Чис. 17. Вип. 3. С. 25.

²⁷³ *Нова Шепетівщина*, 1942, 21 червня, с. 4.

перешкодами»²⁷⁴, «Увесь Відень танцює»²⁷⁵, «Любов і математика»²⁷⁶, «Остання рунда»²⁷⁷, «Три габріелі»²⁷⁸. Кіно проходило цензуру окупаційної влади²⁷⁹.

Навесні 1942 р. Е. Кох запровадив фіксовану вартість квитків у кінотеатрах. Останні були поділені на три категорії. За перегляд фільмів у кінотеатрах першої категорії глядачі мали сплатити від 6 до 10 крб, другої – від 4 до 9 крб і третьої – від 3 до 6 крб. Для військовослужбовців існували суттєві знижки²⁸⁰. Облік квитків підлягав суворому контролю²⁸¹. Зауважимо, що з кінця 1942 р. 20% від усіх прибутків, отриманих під час показу фільмів, дирекція кінотеатрів мала перераховувати в касу гебітскомісаріату²⁸².

Попри високу вартість квитків, населення генеральної округи охоче відвідувало кіносеанси. Для прикладу, в кінотеатрі «Міраж» за роки окупації побувало понад 500 тис. осіб²⁸³, а упродовж десяти днів фільми «Орлиця Валлі» і «Трукса» у Кам'янці-Подільському переглянуло майже 8 тис. глядачів²⁸⁴. Однак подекуди населення не завжди охоче відвідувало кіносеанси з огляду на те, що часто під час цих дійств окупаційна влада влаштовувала облави та забирала молодь на примусові роботи до Райху. Варто зауважити, що в окремих містах генеральної округи кінотеатри функціонували до січня 1944 р., незадовго до вступу Червоної армії²⁸⁵.

Таким чином, в період нацистської окупації на території генеральної округи «Волинь–Поділля» значного розвитку набуло драматичне мистецтво. Його осередками в селах стали аматорські гуртки, а в містах – театри. Останні найбільш активно діяли в Луцьку, Рівному, Проскуріві, Кам'янці-Подільському, а також у багатьох районних центрах (Шепетівці, Ковелі, Дубні та ін.). В

²⁷⁴ *Нова Шепетівщина*, 1942, 28 червня, с. 4.

²⁷⁵ *Нова Шепетівщина*, 1942, 5 липня, с. 4.

²⁷⁶ *Нова Шепетівщина*, 1942, 12 липня, с. 4.

²⁷⁷ *Нова Шепетівщина*, 1942, 26 липня, с. 4.

²⁷⁸ *Нова Шепетівщина*, 1942, 1 листопада, с. 4.

²⁷⁹ Зек Б. Луцьк у роки нацистської окупації... С. 269.

²⁸⁰ *Волинь*, 1942, 30 квітня, с. 4.

²⁸¹ Зек Б. Луцьк у роки нацистської окупації... С. 269.

²⁸² *Урядові Дунаєвецькі вісті*, 1942, 29 жовтня, с. 4.

²⁸³ *Наше слово*, 1944, 15 січня, с. 4.

²⁸⁴ *Подільнянин*, 1941, 9 листопада, с. 4.

²⁸⁵ *Український голос*, 1944, 7 січня, с. 8.

репертуарі переважали твори української класики. Значні проблеми у сфері драматичного мистецтва зумовлювалися браком кваліфікованих акторів, недостатньою кількістю реквізиту, костюмів та обладнання, що негативно впливало на якість постановок. Митці часто виїжджали на гастролі у інші населені пункти генеральної округи. Театральне життя в 1941–1944 рр. перебувало під цілковитим контролем окупаційної влади, репресивна політика якої призвела до фізичного знищення чималої кількості акторів.

Кіномистецтво досліджуваного періоду було важливим засобом пропаганди. Більшість кінотеатрів функціонували у містах, для показу фільмів у сільській місцевості використовували пересувні кіноустановки. Найбільшою популярністю серед глядачів користувалися картини комедійного жанру.

2.2. Музейні установи

Важливими осередками культурного життя на території генеральної округи «Волинь–Поділля» в роки окупації були музеї, які розпочали своє функціонування в довоєнний період. Зауважимо, що ще у другій половині 1930-х рр. на випадок непередбачуваних обставин, зокрема, воєнних дій в СРСР був розроблений комплекс заходів, спрямований на евакуацію артефактів, що знаходилися у музейних установах, розташованих на західних кордонах (т. зв. «плани разгрузки»). У 1938 р. їхні директори отримали вказівку скласти списки найцінніших експонатів, які підлягали першочерговому вивозу. Однак улітку 1941 р. ці інструкції часто не виконувалися, адже просування військ Вермахту відбувалося дуже швидко і тому більшість цінних експонатів евакуювати не встигли. Вже на третій день після початку німецько-радянської війни (25 червня 1941 р.) було окуповано Луцьк. Після від'їзду з міста радянських адміністративних установ співробітники тамтешнього краєзнавчого музею вважалися звільненими, тому деякий період заклад не функціонував і перебував

без належної охорони^{286, 287}. А. Дублянський, один з його співробітників, повернувшись до міста, помітив розбиту вітрину, звідки зникло кілька золотих візантійських монет. Для того, аби не допустити розкрадання експонатів, вхідні двері музею він скріпив мотузкою та сургучем, поставивши на ньому печатку XVIII ст. із зображенням, схожим до німецького герба, яку німецькі військові не наважувалися зірвати. Такий крок дозволив вберегти від грабунку чимало цінних артефактів на початковому етапі окупаційного періоду. Саме за пропозицією А. Дублянського у середині серпня 1941 р. директором закладу призначили В. Чубинського, «людину інтелігентну старшого віку», який був далеким родичем автора українського гімну^{288, 289, 290}. Важливе завдання працівників музею в досліджуваній період полягало у збереженні культурних та історичних надбань, тому в перші дні після встановлення у місті нацистського окупаційного режиму найцінніші предмети були вилучені з експозиції і заховані. Пізніше В. Чубинський згадував про наявність у закладі невеличкої кімнати, в якій зберігався архів і ці експонати²⁹¹.

По завершенні реорганізації, яка полягала в усуненні радянського пропагандистського матеріалу, на початку листопада 1941 р. відбулося офіційне відкриття музею, який знаходився на вул. Лесі Українки. На урочистостях з цієї нагоди були присутні представники української громадськості та німецької влади. Незважаючи на те, що заклад мав чимало картин, археологічних та нумізматичних пам'яток, невелике приміщення, у якому він знаходився, не дозволяло експонувати багатьох артефактів. Тому один з дописувачів «Українського голосу» висловлював сподівання на те, що в майбутньому музей отримає у своє користування більшу будівлю та закликав населення підтримати цю культурну інституцію фінансово та передавати їй речі, які мають історичну

²⁸⁶ Зякун А. Волинський краєзнавчий музей та його пам'ятки... С. 10–11.

²⁸⁷ Історія міст і сіл УРСР. Волинська область... С. 72.

²⁸⁸ ВКМ. Фонд КДФ. Інв. № 16725.

²⁸⁹ Ковальчук Є. Волинський краєзнавчий музей. До історії музейної експозиції... С. 253.

²⁹⁰ «Роде наш красний...»: Волинь у долях края і людських документах... С. 733.

²⁹¹ Ковальчук Є. Формування фонду сакрального мистецтва у Волинському краєзнавчому музеї... С. 85.

цінність^{292, 293, 294}. Відгукнувшись на заклик, упродовж кількох наступних тижнів жертводавцями закладу стали працівники Луцької української гімназії, Сільськогосподарського банку, міської електростанції та кількох інших установ²⁹⁵. У той час музей приймав відвідувачів з 10 до 15 год. по буднях і з 12 до 15 год. – у недільні та святкові дні. За огляд експозиції дорослі сплачували десять, а учні – шість фенінгів²⁹⁶.

На початку 1942 р. у музеї функціонувало п'ять відділів – природничий, археологічний, історико-мистецький, етнографічний та відділ рукописів. У кожному з них зберігалися цінні експонати. Для прикладу, в археологічній колекції, основу якої становили артефакти місцевого походження, були речі, датовані V тис. до н. е., зокрема, жорна, підставка для борошна та слов'янська кераміка IX–X ст. Збірка матеріалів княжого періоду складалася із жіночих прикрас, предметів побуту, боярської печатки XIV ст., фрагмента давньоруської посудини із зображенням тризуба та зброї. У музеї зберігалося багато експонатів пізньосередньовічного та ранньомодерного часу – керамічні вироби, меблі, документи, західноєвропейські стародруки, гобелени та зразки тогочасного сакрального мистецтва. Основу етнографічної колекції становили волинські вишивки та великодні писанки. Незадовго до початку німецько-радянської війни, на початку травня 1941 р., з Чернігівського літературно-меморіального музею М. Коцюбинського до музею у Луцьку було передано два зшитки українських народних пісень, записаних Лесею Українкою та її сестрою Ольгою у Колодяжному, Уховецьку, Чекні, Жибокриці, Миропіллі, чотири листи (обсягом 25 аркушів) Лесі Українки до В. Тучапської, датовані 1901 р., та три фото – родини Косачів, їхнього будинку у Колодяжному і одну світлину О. Косач. Цінними артефактами були постанови Української військової ради в Острозі періоду 1917–1921 рр., які після встановлення у Луцьку радянської влади

²⁹² *Український голос*, 1941, 6 листопада, с. 6.

²⁹³ *Український голос*, 1943, 12 лютого, с. 4.

²⁹⁴ Пушкар Н., Несторук І. П'ять етапів музейної історії: колекції, хранителі, будинки...С. 181.

²⁹⁵ *Український голос*, 1941, 27 листопада, с. 6.

²⁹⁶ *Український голос*, 1941, 30 жовтня, с. 5.

заховав один із працівників музею. Однак з огляду на брак місця, речі розміщувалися хаотично, бібліотека знаходилася у погано освітленому приміщенні. Наголошуючи на недопустимості такого стану речей, А. Дублянський закликав міську управу усунути ці проблеми, а українську громадськість – відвідувати заклад та підтримати його пожертвами^{297, 298}.

На початку вересня 1942 р. Волинський краєзнавчий музей перейшов на баланс міської управи²⁹⁹. З того часу і до кінця січня 1943 р. у ньому побувало 1830 осіб (найбільша кількість припала на грудень – 480 відвідувачів). Відтак можемо стверджувати, що заклад користувався значною популярністю серед місцевих жителів. Узимку 1943 р. його археологічний відділ поповнився скульптурами мамонта, горили, бронтозавра та інших тварин, виготовлених В. Чубинським^{300, 301}.

Документи Луцької міської управи дозволяють охарактеризувати кадрове забезпечення музею. В січні 1943 р. у закладі працювало три особи – директор В. Чубинський, секретарка М. Хорошилова та охоронець Б. Лех, посадовий оклад яких становив 750, 400 та 280 крб відповідно. Однак після відрахування всіх податків їм на руки було виплачено 1337, 42 крб³⁰². Незначна кількість співробітників дозволяє припустити, що в цей час їхнє основне завдання полягало у збереженні наявних артефактів та проведенні екскурсій, оскільки згадки про наукові дослідження, здійснені ними, в опрацьованих автором історичних джерелах відсутні.

Стосунки між деякими працівниками були непростими. Після звільнення з музею охоронець Б. Лех улітку 1943 р. звинуватив директора музею в розкраданні майна. Він стверджував, що В. Чубинський виміняв діамантовий перстень на звичайний хрестик та був відповідальним за зникнення кількох шовкових шнурів, близько восьми метрів полотна, оленьчих рогів (замість яких

²⁹⁷ *Український голос*, 1942, 1 січня, с. 4.

²⁹⁸ Держархів Волинської обл. Ф. Р-2083. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 10.

²⁹⁹ *Український голос*, 1942, 10 вересня, с. 4.

³⁰⁰ *Український голос*, 1943, 12 лютого, с. 4.

³⁰¹ Гика В. Документи держархіву області про діяльність Волинського краєзнавчого музею... С. 265.

³⁰² Держархів Волинської обл. Ф. Р-1. Оп. 1. Спр. 2013. Арк. 7.

почепив опудало мавпи) і вишитої скатертини, а також порубав дерев'яні щити, які знаходилися у закладі. До того ж, Б. Лех висловлював сумнів щодо наявності у музеї близько двох десятків золотих монет, схованих ним під час боїв за Луцьк у червні 1941 р. Оскільки сторонні особи доступу до них не мали, відповідальність за зникнення цих речей охоронець покладав на директора. А. Дублянський, викликаний до суду у якості свідка, стверджував, що діамантових перстнів у музеї не було. Натомість один із бронзових німецький солдат поміняв на пізньосередньовічний хрестик (однак відбулося це з дозволу посадника Луцька Є. Тиравського). За його словами, дві візантійські монети зникли під час боїв за місто, однак тоді В. Чубинський ще не очолював музей. Секретарка М. Хорошилова, підтвердивши слова А. Дублянського про обмін експонатів, стверджувала, що Б. Лех «груба і не послухна людина, з котрою не було приємности і розмовляти». Вона повідомила, що охоронець неодноразово конфліктував з директором і просив її звести на нього наклеп. Сам В. Чубинський пред'явив суду акт, який засвідчував обмін перстня на хрестика та інвентарну книгу, де в переліку експонатів діамантових перстнів не було. Він стверджував, що полотно, у крадіжці якого його звинувачував охоронець, було використане для побутових потреб, а дерев'яні щити – для опалення музею взимку 1941 р. Відповідач розповів, що сам Б. Лех недобросовісно ставився до виконання своїх професійних обов'язків. Врешті, судовий процес завершився виправданням директора³⁰³. Матеріали справи дозволяють зробити висновок, що позивач звів наклеп на свого керівника, ймовірно, бажаючи в такий спосіб помститися йому за звільнення з музею. Загалом, конфлікти, які відбувалися між співробітниками, негативно впливали на атмосферу в колективі.

Аналіз бюджету Волинського краєзнавчого музею за 1941 р. свідчить, що напередодні початку німецько-радянської війни у ньому функціонувала філія – будинок Лесі Українки в с. Колодяжне. Її працівникам за перший квартал цього року нарахували 997 крб заробітної плати³⁰⁴. Джерел, які б дозволили

³⁰³ Держархів Волинської обл. Ф. Р-1. Оп. 2. Спр. 239. Арк. 20–22, 34–35, 49.

³⁰⁴ Держархів Волинської обл. Ф. Р-2083. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 6.

охарактеризувати роботу даного культурного осередку в роки окупації, автором не виявлено. К. Сміян стверджував, що німецькі військові, побоюючись нападу партизан, використали деревину з будівель для спорудження захисного валу, а також як паливний матеріал. Значних руйнувань зазнав і сусідній будинок поетеси – у ньому були пошкоджені дах та стіни, знесено ганок³⁰⁵.

Повертаючись до справи з розкраданням музейних артефактів, варто наголосити на тому, що їхнє зникнення таки мало місце. За роки окупації з Волинського краєзнавчого музею зникло чимало цінних експонатів. Комісія у складі його нового директора В. Засядчука та двох наукових співробітників – О. Верніковської та Г. Остапенка, яка була створена після вигнання нацистів з території Волині для вивчення збитків, завданих регіону впродовж 1941–1944 рр., дійшла висновку, що за роки окупації з археологічного відділу музею зникло 1776 експонатів (артефакти лужицької культури, епохи бронзи, неоліту та давніх слов'ян), з історичного – 607 речей (прикраси, кахлі, посуд, тканини, медалі та лицарські обладунки). У етнографічному відділі бракувало 807 одиниць зберігання³⁰⁶. За роки війни музей втратив чимало унікальних зразків образотворчого мистецтва – картини Я. Матейка, живопис ранньомодерного періоду та колекцію шляхетських портретів. Збитки, завдані мистецькому відділу становили 62 млн. 454 тис. крб. Однак історик С. Кот та етнограф О. Ошуркевич звернули увагу на те, що оцінка багатьох експонатів не відповідала їхній реальній вартості, проводилася некваліфіковано, без відповідної експертизи. Тому, на їхню думку, ця цифра не є точною³⁰⁷.

Ще один краєзнавчий музей на Волині в досліджуваний період знаходився у Кременці. На початковому етапі окупаційного періоду його кадрове забезпечення було незадовільним – крім директора О. Ценкаловського у музеї працювали чотири охоронці та одна прибиральниця³⁰⁸. Після відкриття для відвідувачів, яке відбулося 19 червня 1942 р. за участі Г. Шене, в закладі

³⁰⁵ Сміян К. Музеї Волині і Рівненщини в період війни... С. 77.

³⁰⁶ Держархів Волинської обл. Ф. Р-2083. Оп. 1. Спр. 4а. Арк. 4.

³⁰⁷ Кот С., Ошуркевич О. Волинський краєзнавчий музей... С. 25–26.

³⁰⁸ Держархів Тернопільської обл. Ф. Р-204. Оп. 1. Спр. 118. Арк. 5.

функціонувало шість відділів – геологічний, ботанічний, зоологічний, археологічний, історичний та етнографічний, у кожному з яких знаходилися цінні колекції. Так, основу геологічного відділу становили наочні матеріали (карти, ескізи, фото) та численні опудала тварин. Презентовані рослини були поділені на дві групи – рідкісні та лікувальні (останніх нараховувалося майже чотири сотні). Окрасою зоологічного відділу стали птахи – біла чапля, беркут, орел та інші, а артефакти археологічного хронологічно охоплювали період від палеоліту до давньоруської доби. Експонати XVI–XVIII ст. (рукописи, стародруки, скульптури, зразки сакрального мистецтва) знаходилися в історичному відділі. Основу етнографічної колекції становили давні килими, вишивки, сільськогосподарські знаряддя праці та керамічні вироби. Музей приймав відвідувачів з 10 до 15 год. (з понеділка до суботи) і з 9 до 12 год. по неділях³⁰⁹. Відтак можемо стверджувати, що артефакти, експоновані в закладі, дозволяли мешканцям та гостям міста ознайомитися з його природою, історією, а також звичаями та традиціями.

В окупаційний період фонди музею поповнювалися новими артефактами. Зокрема, мешканці с. Катюржинець А. Загазей і Е. Данилюк улітку 1942 р. передали до закладу залишки мамонта, знайдені ними під час сільськогосподарських робіт³¹⁰, а С. Гаюк подарував наконечник давньоримського списа і кілька монет³¹¹. Восени 1942 р. співробітники музею здійснили археологічні розвідки біля с. Млиновець і в с. Борщівка³¹² та організували поїздки з метою пошуку нових експонатів. Під час однієї з них вдалося виявити ікону та кам'яний надгробок XVII ст.³¹³ Тобто, можемо виділити два основних шляхи поповнення музейних фондів – дарунок цінних речей місцевими жителями та пошукові експедиції працівників.

³⁰⁹ *Кремянецький вісник*, 1942, 5 липня, с. 3.

³¹⁰ *Кремянецький вісник*, 1942, 23 липня, с. 4.

³¹¹ *Кремянецький вісник*, 1942, 20 серпня, с. 4.

³¹² *Український голос*, 1942, 29 жовтня, с. 4.

³¹³ *Кремянецький вісник*, 1942, 4 жовтня, с. 4.

Зауважимо, що влітку 1942 р. під час кампанії по збору лікарських рослин, до якої, за наказом окупаційної влади, була долучена значна кількість місцевих жителів, працівники закладу опублікували у пресі матеріали, присвячені особливостям флори регіону та надавали консультації щодо техніки її сушіння та консервації³¹⁴. Завдяки цим рекомендаціям вдалося запобігти знищенню рідкісних рослин.

Як свідчать історичні джерела, за перших неповних п'ять місяців з часу відкриття музей відвідало 626 осіб, більше третини з яких становили військові Вермахту. Однак заклад користувався популярністю і в середовищі школярів та дорослого цивільного населення (як місцевих жителів, так і гостей міста). Побували в ньому і німецькі геологи та археологи³¹⁵. Недостатньо вивченим залишається питання діяльності цієї культурної установи на завершальному етапі Другої світової війни.

У досліджуваній період продовжив своє функціонування краєзнавчий музей у Рівному. Через деякий час після окупації міста його співробітник Ю. Шумовський звернув увагу на те, що вікна в будівлі, де розташовувався заклад, були вибиті, а замість портрета Й. Сталіна хтось почепив опудало дикого кабана, експоноване у зоологічному відділі. Аби не допустити грабунку цінних артефактів, він отримав дозвіл окупаційної адміністрації на реорганізацію музею. Спочатку для його потреб виділили великий кількаповерховий будинок, конфіскований у євреїв. Туди працівники перевезли експонати з мистецького музею, який діяв у місті перед початком німецько-радянської війни та бібліотеку. Дізнавшись, що німці конфіскували будинок колишнього кураторіуму і збираються спалити книги, які там знаходилися, Ю. Шумовський з дозволу рівненського гебітскомісара Беєра перевіз їх до новоствореного музею³¹⁶. Це дозволило не лише врятувати чимало примірників довоєнних друкованих видань, а й суттєво збільшити фонди музейної книгозбірні.

³¹⁴ *Кремянецький вісник*, 1942, 16 серпня, с. 3.

³¹⁵ *Кремянецький вісник*, 1943, 17 січня, с. 4.

³¹⁶ ДІКЗД. Фонд НДМ. Інв. № 5613. С. 125–126.

У липні 1941 р. завершилася розробка проектної документації, відповідно до якої передбачалося урухомлення в закладі двох відділів – історико-краєзнавчого (із чотирма експозиційними залами – геологічним, археологічним, історичним та етнографічним) і мистецького (для потреб останнього необхідно було виділити дві кімнати). У музеї мало працювати п'ять осіб: Ю. Шумовський (директор), Зінченко (керівник мистецького відділу), О. Зінченко (бібліотекар і секретар), В. Кучинський (співробітник історико-краєзнавчого відділу) і охоронець (О. Бринда). Однак вже в наступному місяці керівник Рівненського міського відділу народної освіти О. Ковальський подав на затвердження до міської управи штат працівників музею, згідно з яким директором закладу мав стати К. Костирко, керівниками мистецького та історико-археологічного відділів – П. Зінченко та Ю. Шумовський відповідно. Передбачалося, що в книгозбірні працюватиме В. Беседовська, а обов'язки охоронця виконуватиме О. Бринда³¹⁷.

Після затвердження проектної документації на початку осені 1941 р., музей запрацював на вул. Соборній, 3, маючи у своєму складі бібліотеку та історико-археологічний, етнографічний і мистецький відділи. В майбутньому при ньому планувалося заснувати «Товариство приятелів науки і мистецтва», члени якого мали займатися вивченням народної творчості, археологічних пам'яток, творів мистецтва, видавати періодично-науковий вісник. Значну матеріально-технічну допомогу в цей час заклад отримував від міської управи під керівництвом П. Бульби^{318, 319, 320}. Показово, що окупаційна адміністрація дозволила музею використовувати власну печатку лише після того, як з неї прибрали зображення українського герба³²¹ (див. додаток Д).

У досліджуваний період музейні колекції поповнювалися новими експонатами. З-поміж них особливо цінним виявилися залишки давньої

³¹⁷ Луц В., Леонова Л. Рівненський обласний краєзнавчий музей в період Другої світової війни... С. 172–173.

³¹⁸ *Волинь*, 1941, 23 жовтня, с. 4.

³¹⁹ Яремчук В. Участь Юрія Шумовського в організації музейної справи на Рівненщині... С. 463.

³²⁰ *Волинь*, 1941, 1 вересня, с. 2.

³²¹ ДІКЗД. Фонд НДМ. Інв. № 5613. С. 134.

тварини – палеомастодонта, віком близько 650 тис. років, виявлені П. Стелецьким на чотирьохметровій глибині біля с. Вілігори. Оскільки такі рештки на території України знайшли вперше, науковці мали намір у майбутньому на цьому місці провести археологічні розкопки. Жертводавцями закладу ставали представники духовенства та місцеві педагоги, передаючи до музею ікони, вишивки, рукописи та стародруки^{322, 323}. На шпальтах часопису «Волинь» працівники музею дякували за передані артефакти та кошти О. Левчуку, Л. Буткевичу, В. Силину, В. Сасюкові, І. Куйбіді, І. Бідулі та іншим³²⁴. Відтак можемо констатувати, що дарунок різноманітних артефактів мешканцями Волині був важливим джерелом поповнення музейних колекцій. Проте, простежувалася й інша тенденція – дирекція закладу, наголошуючи на недопустимості нищення давніх курганів (ймовірно, з метою пошуку скарбів), що в роки окупації стало поширеним явищем, закликала всі археологічні знахідки передавати до музею, де створені відповідні умови для їх консервації, наукового дослідження та експонування³²⁵.

Невдовзі до Рівного прибула група есесівців, яка вирішила розквартируватися в будинку, де знаходився музей, тому співробітники змушені були перевезти всі артефакти в інше, значно менше за площею приміщення на вул. Короленка, 6³²⁶. Працівниця музейної бібліотеки Л. Дзівак так описувала нову будівлю: «Це була єврейська хата з віконницями на вікнах. Ще на горищі було таке місце, де євреї відзначали свої «кучки». Будинок мав два входи – з вулиці та з двору. З двору був вхід до бібліотеки, а в музей – із вулиці. Огорожі біля музею не було. Будинок стояв просто на вулиці, яка була маленькою, всього декілька хатинок»³²⁷. Перед переїздом, на який працівники отримали добу, один з есесівців відвідав заклад і конфіскував низку експонатів – гобелени, кераміку та ікони, а німецькі військовики, скеровані для допомоги під час переїзду,

³²² *Волинь*, 1941, 23 жовтня, с. 4.

³²³ Там само.

³²⁴ *Волинь*, 1942, 3 грудня, с. 4.

³²⁵ *Волинь*, 1942, 3 травня, с. 3.

³²⁶ ДІКЗД. Фонд НДМ нв. № 5613. С. 126.

³²⁷ Данильчук Г. Рівне у долях його мешканців... С. 173.

недбало ставилися до цінних артефактів – жбурляли їх з другого поверху у багнюку. Одразу ж після облаштування в новому приміщенні Ю. Шумовському вдалося отримати у Е. Коха спеціальний документ (т. зв. «бешлягснам»), згідно з яким конфіскація будь-яких речей у музеї могла здійснюватися лише після пред'явлення відповідного дозволу від райхскомісара України³²⁸. Цей крок, спрямований на те, аби не допустити грабунку закладу німецькими військовими та представниками окупаційної адміністрації, виявився ефективним – спроба коменданта рівненської обласної поліції П. Грушецького отримати для оздоблення кабінету цінні артефакти завершилась невдало. Незважаючи на тиск і погрози, через відсутність відповідного дозволу він так і не зміг забрати експонати³²⁹.

Історичні джерела дозволяють охарактеризувати рівень фінансового забезпечення співробітників музею. Зокрема, за жовтень 1941 р. директору К. Костирку було нараховано 600 крб, бібліотекарці В. Бесідовській і науковому працівнику С. Залевському – по 500 крб, а завідувачому історичного відділу Ю. Шумовському – 433, 44 крб (з березня 1943 р. частина співробітників отримувала грошову надбавку у розмірі 15% від зарплати за знання німецької мови). З середини липня до кінця вересня 1941 р. у закладі працювали єврейські робітники. Однак їхньому бригадиру Р. Меєру сплатили кошти лише за останній місяць. Сума, яку він отримав, була значно меншою – після відрахування податків становила 119, 75 крб^{330, 331}. Пізніше Ю. Шумовський згадував: «Плат[ня] була моя ... дуже мізерна як рівнож і службовців, але [ми] мали тоді і певні привілеї економічного характеру. Міська Управа в Рівному мала своє господарство, поля і городи і кожному з [її] службовців був приділений кавалок города, а крім того ми діста[ва]ли періодично деякі харчі та огородину. Так що в той час це бу[ло] люксус і ми були цим дуже задоволені»^{332, 333} (*джерело подано*

³²⁸ ДІКЗД. Фонд НДМ. Інв. № 5613. С. 126, 131.

³²⁹ Там само. С. 146–147.

³³⁰ Держархів Рівненської обл. Ф. Р-33. Оп. 13. Спр. 2. Арк. 3–5.

³³¹ Держархів Рівненської обл. Ф. Р-33. Оп. 1. Спр. 114. Арк. 12.

³³² ДІКЗД. Фонд НДМ. Інв. № 5613. С. 131.

³³³ Климчук А. Рівненський краєзнавчий музей в 1941–1944 роках і Юрій Шумовський... С. 34.

зі збереженням орфографії). Як бачимо, працівники музею могли не лише покращити своє матеріальне становище за рахунок щомісячних грошових виплат, а й отримати продукти харчування, що в умовах воєнного лихоліття було не менш важливим для матеріального добробуту.

Вже з кінця літа – початку осені 1941 р. розпочалося вивезення жителів Рівненщини на працю до Німеччини. Спочатку воно відбувалося на добровільній основі, однак згодом окупаційна влада вдалася до силових методів. Наймасштабніші примусові акції припали на квітень – червень 1942 р.³³⁴ Для того, аби врятувати молодь від виїзду до Райху, директор Ю. Шумовський працевлаштував її в музеї. З огляду на це кількість співробітників закладу зросла з чотирьох до майже двох десятків (див. додатки Е, Ж). Серед них були представники різних національностей – українці, євреї та поляки (здебільшого, друзі Ю. Шумовського). Пізніше він згадував, що вони не лише відповідально ставилися до виконання своїх професійних обов'язків, а й упродовж усього окупаційного періоду допомагали йому в науково-дослідній роботі^{335, 336}. Крім штатних співробітників у музеї станом на кінець жовтня 1942 р. працювало п'ять осіб з погодинною оплатою: Р. Барановський (перекладач і секретар), І. Фонк, Т. Ужинська (бібліотекарки), А. Моцинська (прибиральниця) та О. Чайка (лаборант і екскурсовод)³³⁷. Через останнього працівники підтримували контакти з підпіллям, адже його старший брат, будучи партизаном, інколи таємно навідувався до музею³³⁸.

У міжвоєнний період більшість мешканців міст Західної Волині становили євреї. Зокрема, у Рівному їхня частка в структурі населення у 1930-х рр. була найбільшою – 56% від усіх жителів³³⁹. Після утвердження в регіоні німецької адміністрації цей показник зріс за рахунок євреїв з інших населених пунктів, які

³³⁴ Данильчук В. Остарбайтери з Рівненщини: джерельна база дослідження. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2013. № 37. С. 266.

³³⁵ ДІКЗД. Фонд НДМ. Інв. № 5613. С. 131–133.

³³⁶ ДІКЗД. Фонд НДМ. Інв. № 5631. С. 74–75.

³³⁷ Держархів Рівненської обл. Ф. Р-33. Оп. 1. Спр. 114. Арк. 28.

³³⁸ ДІКЗД. Фонд НДМ. Інв. № 5613. С. 131.

³³⁹ Крамар Ю. Західна Волинь 1921–1939 рр.: національно-культурне та релігійне життя. Луцьк: Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2015. С. 32.

переїхали сюди, рятуючись від переслідувань. Окупанти, готуючись до «остаточного роз'язння єврейського питання» не перешкождали цьому, а навпаки – намагалися зосередити якомога більшу їх кількість в одному місці. Відтак восени 1941 р. у Рівному відбулися перші розстріли.

З метою порятунку Ю. Шумовський декого з євреїв працевлаштував у музеї, а інших переховував на горищі. Зокрема, під час одного з арештів там перебувало дві єврейські сім'ї, яких він забезпечував продуктами харчування (кашею, хлібом, молоком і т. д.). За допомогу єврейській дитині переслідувань зазнав науковий співробітник закладу, ботанік Й. Панек. Окрім того, з дозволу директора в роки війни музей став прихистком для біженців з Києва – Г. Добросельської, яка виконувала обов'язки секретарки та її матері. Вони не лише працювали, а й певний час там мешкали^{340, 341}. Це свідчить про те, в умовах війни музейні працівники окрім еспозиційної та науково-дослідної роботи часто, ризикуючи власним життям, займалися порятунком місцевих жителів та мешканців інших регіонів, які опинилися в місті.

В роки окупації співробітники закладу намагалися поповнити музейні фонди експонатами, яким загрожувало знищення. Зокрема, після зруйнування рівненської синагоги, отримавши дозвіл гебітскомісара, вони перевезли до закладу менору, богослужбовий одяг та інші речі, які в майбутньому планували передати єврейській спільноті. Окрім цього, Ю. Шумовський забрав до музею щоденник Богуна, сотника армії УНР, виявлений в колишньому архіві НКВС, а під стосом книг переховував військовий прапор Холодноярської республіки та архів Союзу українських жінок³⁴².

Упродовж досліджуваного періоду Рівненський музей був важливим осередком наукового життя. У травні 1942 р. його співробітники Ю. Шумовський та О. Чайка під час археологічних розвідок в с. Новий Двір виявили давні знаряддя праці, неолітичні поховання та фрагменти кераміки,³⁴³ а

³⁴⁰ ДКЗД. Фонд НДМ. Інв. № 5613. С. 131, 164.

³⁴¹ Ланшина Л. Йозеф Панек – дослідник рослинного світу Волині... С. 52.

³⁴² ДКЗД. Фонд НДМ. Інв. № 5613. С. 133–134, 145.

³⁴³ *Голос Сарненщини*, 1942, 31 травня, с. 4.

біля с. Понебиль знайшли два невеликі кургани, ймовірно, доби бронзи, однак через брак фахівців повноцінні розкопки не проводили. Зауважимо, що такі експедиції в роки окупації були ризикованими. Так, під час однієї з подорожей їх зупинили і допитали гестапівці, погрожуючи розстрілом. Лише після того, як Ю. Шумовського впізнали рівняни, які перебували з німцями в авто, науковців відпустили. В майбутньому аналогічні розвідки співробітників музею майже повністю припинилися, адже крім конфліктів з представниками окупаційної влади вони остерігалися зустрічі з партизанами, кількість яких постійно зростала³⁴⁴. До того ж, 25 липня 1942 р. Е. Кох видав указ, згідно з яким всі історичні пам'ятки на території України бралися «під охорону Райху», а археологічні розкопки могли проводитись лише під «науковим керівництвом Німеччини»³⁴⁵, а з січня 1943 р. – після отримання дозволу від генерального комісара³⁴⁶. Це суттєво обмежило наукову діяльність працівників історичного відділу музею у 1943–1944 рр.

Зауважимо, що крім польових досліджень в окупаційний період Ю. Шумовський опублікував на сторінках рівненської преси декілька статей, присвячених історії Волині – «Містечко Острожець»³⁴⁷, «Деяко про м. Рівне»³⁴⁸, «Новий рік але старі звичаї»³⁴⁹, «Археологічні, геологічні та історичні пам'ятки Волині»³⁵⁰. Це сприяло популяризації результатів його досліджень серед жителів регіону.

Упродовж 1941–1944 рр. працівники музею працювали над вивченням флори регіону. В цей час музей активно співпрацював з відомим фізіотерапевтом і травознавцем, священиком М. Носалем. Він разом з Ю. Шумовським та ботаніком Й. Панеком улітку 1943 р. виявили досі невідому на Волині рослину «тризубець морський». Хімічний аналіз показав, що її можна використовувати

³⁴⁴ ДКЗД. Фонд НДМ. Інв. № 5613. С. 160–161.

³⁴⁵ ЦДАВО України. Ф. 2077. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 48–48 зв.

³⁴⁶ Держархів Рівненської обл. Р-33. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 12.

³⁴⁷ *Волинь*, 1941, 7 грудня, с. 3.

³⁴⁸ *Волинь*, 1942, 13 грудня, с. 3.

³⁴⁹ *Волинь*, 1944, 1 січня, с. 5.

³⁵⁰ *Голос Сарненщини*, 1942, 24 травня, с. 4.

як сировину для виготовлення мила (про що рівненський гебітскомісар Беєр доповів німецьким промисловцям). Тоді ж співробітники музею дослідили зразки флори дольодовикового періоду неподалік від Костополя та Янової Долини, мали намір у майбутньому провести наукове вивчення ґрунтів регіону з метою виявлення покладів солі^{351, 352}. Окупаційна адміністрація була зацікавлена в цих дослідженнях, оскільки вони в майбутньому дозволили б експлуатувати природні ресурси краю.

Незважаючи на те, що своїх відвідувачів музей приймав щоденно з 10 до 12 год.³⁵³, робочий день співробітників тривав вісім годин. Кожен з них мав чітко визначені обов'язки: Й. Панек опрацьовував зразки флори і згодом підготував виставку, присвячену рослинності регіону, К. Костирко і Жук впорядковували картинну галерею, Куліш вивчав тваринний світ, Ю. Шумовський працював у археологічному та історичному відділах³⁵⁴, а його племінник Теодор – перекладачем³⁵⁵. Крім цього, працівники музею надавали для приватних осіб і установ фахові консультації з геології, ботаніки, археології та історії³⁵⁶.

Крім науково-експозиційних відділів у Рівненському музеї в досліджуваний період функціонувала бібліотека. Багато видань, які в ній містилися, співробітники закладу перевезли з інших установ міста, або ж врятували від знищення військовими Вермахту чи представниками окупаційної адміністрації. За словами Ю. Шумовського, в музеї кілька кімнат були вщент заповнені книгами, які працівники систематизовували та заносили у каталог³⁵⁷. Як повідомляла газета «Волинь», з початку лютого 1943 р. книгозбірня мала три дні на тиждень (щопонеділка, середи та п'ятниці) з 16 до 18 год. обслуговувати урядовців, натомість решту абонентів приймати щоденно з 10 до 12 год³⁵⁸. Зауважимо, що станом на серпень 1943 р. у ній нараховувалося понад 770 читачів

³⁵¹ *Волинь*, 1943, 15 серпня, с. 4.

³⁵² ДІКЗД. Фонд НДМ. Інв. № 5613. С. 127–129.

³⁵³ *Волинь*, 1942, 3 грудня, с. 4.

³⁵⁴ ДІКЗД. Фонд НДМ. Інв. № 5613. С. 132, 133.

³⁵⁵ ДІКЗД. Фонд НДМ. Інв. № 5631. С. 75.

³⁵⁶ *Волинь*, 1943, 15 серпня, с. 4.

³⁵⁷ ДІКЗД. Фонд НДМ. Інв. № 5613. С. 133.

³⁵⁸ *Волинь*, 1943, 31 січня, с. 4.

та більше 60 тис. примірників друкованої продукції, з яких 11,5 тис. видавалося за мінімальну плату³⁵⁹. Окупаційна адміністрація дозволила придбання нових книг, однак перед цим їх перелік із зазначенням ціни дирекція музею мала надіслати до гебітскомісаріату³⁶⁰.

Під час реєстрації кожен відвідувач зобов'язувався пред'явити службове посвідчення чи будь-який інший документ з фотографією, повідомити своє постійне місце проживання та сплатити заставу у розмірі 20 крб (за користування художньою літературою) чи 50 крб (за читання наукових книг). Розмір щомісячного внеску становив п'ять карбованців. Одночасно на руки можна було отримати не більше двох книг на десятиденний термін. Якщо їх не повертали впродовж зазначеного строку, за кожен наступний день читачам нараховували один карбованець штрафу, а через місяць забороняли користуватися послугами бібліотеки. У разі виникнення конфліктних ситуацій абоненти могли звертатися до директора музею^{361, 362}.

Варто зазначити, що деякі користувачі порушували ці правила – не завжди вчасно повертали літературу та не сплачували щомісячних внесків. Як наслідок, в середині вересня 1943 р. їхній борг перед книгозбірнею становив 5887 крб³⁶³. В ситуації коли численні прохання про повернення коштів не давали бажаних результатів, керівництво музею зверталось зі скаргою до окупаційної адміністрації, мотивуючи свій вчинок тим, що «... на цьому терпить не тільки наша інституція а головне і каса Міської Управи»³⁶⁴. Тобто, незважаючи на те, що за порушення правил користування бібліотекою передбачалися конкретні санкції, не існувало механізмів, які б дозволили їх застосувати на практиці, а значні борги, ймовірно, зумовлювалися низьким рівнем фінансового забезпечення місцевих жителів в умовах війни.

³⁵⁹ *Волинь*, 1943, 15 серпня, с. 4.

³⁶⁰ Держархів Рівненської обл. Ф. Р-33. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 12.

³⁶¹ Держархів Рівненської обл. Ф. Р-33. Оп. 1. Спр. 114. Арк. 37.

³⁶² Держархів Рівненської обл. Ф. Р-33. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 19, 21.

³⁶³ Держархів Рівненської обл. Ф. Р-33. Оп. 8. Спр. 103. Арк. 55–57.

³⁶⁴ Держархів Рівненської обл. Ф. Р-33. Оп. 8. Спр. 103. Арк. 40, 44.

Оскільки в бібліотеці не було німецькомовної літератури, представники окупаційної адміністрації її відвідували не часто³⁶⁵. Однак свідчення про одну таку інспекцію збереглося. У супроводі коменданта гестапо та кількох есесівців до музею прийшли рейхсміністр східних окупованих територій А. Розенберг та рейхсміністр народної освіти та пропаганди Третього Райху Й. Геббельс. Вони передали директору список заборонених книг, наказавши їх відправити на фабрику переробки паперу. Тому вже наступного дня з бібліотеки зникли радянські енциклопедичні видання, твори В. Леніна, К. Маркса та Й. Сталіна, книги Г. Сенкевича, праці з історії польської шляхти, а також українська націоналістична література. Однак Ю. Шумовський на свій ризик залишив по одному примірнику заборонених книг для наукового опрацювання, домовившись, що решта співробітників триматимуть це в таємниці³⁶⁶. Останній факт вказує на існування довірливих стосунків між працівниками.

Потребує детального вивчення питання втрат Рівненського музею упродовж 1941–1944 рр. Архівні джерела свідчать, що на початковому етапі окупаційного періоду до нього звезли артефакти з інших культурних установ, які існували в місті у довоєнний період³⁶⁷, однак інвентаризація (завершилася в грудні 1941 р.) була проведена поверхово³⁶⁸. Багато цінностей привласнили собі представники окупаційної адміністрації – есесівці³⁶⁹ та рівненський гебітскомісар Беєр, в помешканні якого знаходилися золоті годинники, перстні, браслети, частина з яких була конфіскована з Рівненського музею³⁷⁰. Я. Музиченко стверджує, що він вивіз до Гамбурга старовинні гобелени та весь відділ етнографії³⁷¹. Можемо припустити, що деякі експонати були пошкоджені чи втрачені під час переїзду закладу з вул. Соборної на вул. Короленка.

³⁶⁵ Данильчук Г. Рівне у долях його мешканців... С. 173.

³⁶⁶ ДІКЗД. Фонд НДМ. Інв. № 5613. С. 163–164.

³⁶⁷ ДІКЗД. Фонд НДМ. Інв. № 5613. С. 126.

³⁶⁸ Луц В., Леонова Л. Рівненський обласний краєзнавчий музей в період Другої світової війни... С. 169.

³⁶⁹ ДІКЗД. Фонд НДМ. Інв. № 5613. С. 126.

³⁷⁰ ЦДАВО України. Ф. 4620. Оп. 3. Спр. 301. Арк. 39–40.

³⁷¹ Музиченко Я. Вивезення до Німеччини етнокультурної спадщини українців... С. 85.

Обрахування збитків ускладнює те, що інвентаризація майна після вигнання нацистів здійснювалася непрофесійно³⁷².

Ще один музей на Волині в досліджуваний період знаходився в Острозі. У 1943 р. Ю. Шумовський отримав наказ гебітскомісара провести у ньому інвентаризацію та включити до складу Рівненського музею на правах філії. Прибувши в Острог, вони з О. Чайкою не змогли зустрітися з директором закладу Й. Новицьким, який перед тим втік. Пізніше Ю. Шумовський згадував, що це «... був велик[ий] чудака-дивак і не був жонатий, самітний тримав себе дуже брудно і дбав лише про політичні ідеї великорускі та самодержавні монархі[...]чні, тому у него в музеї було багато зібрано документів з російської літератури, навіть листи Пушкіна». Потрапивши до закладу, вони провели ревізію майна та експонатів (багато з них попередньо очистивши від бруду), сфотографували його зовнішній вигляд та експозиційні зали^{373, 374}. Інформації в історичних джерелах про подальшу роботу даного культурного осередку нам виявити не вдалося. Відомо лише, що за роки війни з нього зникло чимало цінностей, зокрема, картина XVIII ст., зразки сакрального мистецтва (ікона та три антиминоси), документи острозького магістрату. Загальна сума збитків закладу за період 1941–1944 рр. становить 2 млн. 350 тис. крб³⁷⁵.

Важливим осередком культурного життя на Поділлі в роки нацистської окупації був Проскурівський краєзнавчий музей. У номері від 30 вересня 1941 р. часопис «Український голос» повідомляв про реорганізацію закладу та втрати, яких він зазнав на початковому етапі німецько-радянської війни. Тоді з музею зникли чи зазнали пошкодження деякі цінні експонати (кишеньковий годинник поч. XIX ст. з емальованими портретами Наполеона та Олександра I, німецькі дуельні пістолети) та технічне обладнання (мікроскоп і звукова кіноапаратура). Однак невдовзі керівництво планувало урухомити в закладі три відділи – природничий, археологічно-палеонтологічний та мистецький, наповнені, за

³⁷² Луц В., Леонова Л. Рівненський обласний краєзнавчий музей в період Другої світової війни... С. 170.

³⁷³ ДІКЗД. Фонд НДМ. Інв. № 5613. С. 151–153.

³⁷⁴ *Український голос*, 1943, 5 вересня, с. 4.

³⁷⁵ Трофимович Л., Швайко Т. Становище населення Острожчини в 1941–1944 рр... С. 135.

незначним винятком, експонатами місцевого походження, що б сприяло всебічному вивченню Поділля – його історії, геології, тваринного світу і т. д. Допомогати у цьому мала бібліотека «закритого типу» (користування книгами якої дозволялося б лише в приміщенні музею)³⁷⁶.

Однак, майже через рік (станом на липень 1942 р.) заклад так і не запрацював. Згідно з повідомленнями директора, до цього часу тривало впорядкування експонатів. У статті «Проскурівський музей антисоветської культури» він вказав на низку негативних рис в роботі цієї культурної установи впродовж 1939–1941 рр.: наявність крім автентичних експонатів великої кількості наочності та муляжів (частина з яких була фальсифікаціями), використання закладу з пропагандистською метою, непрофесійність наукових співробітників. Частково погоджуючись із висловленими заувагами, варто наголосити на двох моментах: по-перше, експоновані артефакти не обов'язково мають бути автентичними, використання копій і муляжів допускається, а, по-друге, в період нацистської окупації музеї, як і в СРСР, часто використовувалися з пропагандистською ціллю. Незважаючи на те, що Проскурівський музей мав чимало цікавих експонатів (картини, давній посуд, знаряддя праці, порцеляну, старовинні книги та зброю), його відкриття для відвідувачів не відбулося ані в липні 1942 р., як було заплановано³⁷⁷, ані в наступному місяці³⁷⁸. Згадок в історичних джерелах про функціонування закладу в подальшому нам виявити не вдалося. Відомо лише, що в період нацистської окупації він зазнав значних втрат – з нього зникло 12 819 одиниць зберігання³⁷⁹.

На початковому етапі німецько-радянської війни зникли деякі експонати з Кам'янець-Подільського краєзнавчого музею, в основному, з історичного відділу – давній посуд, грецькі та римські золоті монети, шабля Б. Хмельницького. У листопаді 1941 р. один з дописувачів міської преси твердив, що ці речі викрали під час відступу більшовики, підбурюючи до аналогічних дій

³⁷⁶ *Український голос*, 1941, 30 вересня, с. 4.

³⁷⁷ *Український голос*, 1942, 23 липня, с. 4.

³⁷⁸ *Український голос*, 1942, 13 серпня, с. 3.

³⁷⁹ Музиченко Я. Вивезення до Німеччини етнокультурної спадщини українців... С. 85.

місцевих жителів. Тоді ж добігало кінця впорядкування зоологічного відділу³⁸⁰. Подальше функціонування закладу в історичних джерелах висвітлено фрагментарно. Зокрема, у квітні 1943 р. газета «Подільянин» повідомила, що з дозволу генерального комісара до його фондів передали два дзвони другої половини XVIII ст. (вагою 750 і 260 кг та діаметром 101 і 93 см), які знаходилися на спостережній вежі пожежної охорони в Старому місті³⁸¹. На шпальтах згаданої газети в окупаційний період з'явилося кілька статей наукових співробітників закладу – Матвєєва («Пановецький замок», «Передмістя Карвасари») та В. Георгієвського. Зауважимо, що до утвердження в регіоні німецької влади музей був важливим осередком наукового і культурного життя – мав бібліотеку (нараховувала близько десяти тисяч книг), при ньому функціонувало Подільське церковне історико-археологічне товариство (членами якого були понад 50 осіб)³⁸². Однак незважаючи на значний досвід діяльності в передвоєнний період, у роки окупації музею не вдалося провадити масштабну науково-дослідну чи експозиційну роботу. Упродовж 1941–1944 рр. заклад зазнав значних втрат – представники окупаційної влади вивезли за кордон нумізматичні колекції, твори живопису та графіки³⁸³.

Оскільки музеї на території генеральної округи «Волинь–Поділля» впродовж досліджуваного періоду зазнали матеріальних збитків, варто детальніше зупинитися на аналізі даної проблеми. Значних руйнувань цим установам було завдано в період боїв між Червоною армією та Вермахтом на початковому та завершальному етапах Другої світової війни. Якщо врахувати, що в цей час жодна зі сторін не мала реальної влади на місцях, можемо припустити, що частину цінних артефактів викрали мародери, деякі речі було пошкоджено внаслідок недотримання правил евакуації при переїзді музеїв з одного приміщення в інше. Однак причиною найбільших втрат цінних

³⁸⁰ *Подільянин*, 1941, 6 листопада, с. 2.

³⁸¹ *Подільянин*, 1943, 22 квітня, с. 3.

³⁸² Дударчук Л. Культурні процеси у Кам'янці-Подільському в період нацистської окупації (1941–1944 рр.). *Літопис Волині*. № 26. 2022. С. 104.

³⁸³ Матеріали Кам'янець-Подільської обласної комісії із встановлення і розслідування злочинів нацистів в регіоні (1944–1945 рр.): збірник документів / Упор. В. Байдиш та ін. Хмельницький: ФОП Мельник А. А, 2015. С. 25.

експонатів у досліджуваний період стала їх конфіскація представниками окупаційної адміністрації. Після початку німецько-радянської війни цим займався айзацштаб А. Розенберга, у складі якого серед 13 відповідних підрозділів функціонували штаби «Етнографія», «Давня історія» та «Образотворче мистецтво». Конфіскація культурних цінностей з території України здійснювалася під керівництвом гаупслейтера Зайбота, а згодом – штаббайнзатцфюрера Антога. У квітні 1942 р. було створено «Центральне управління зі збору та збереження культурних цінностей на окупованих східних територіях» (керівник – рейхсгауптштеленляйтер Утікаль). Зауважимо, що окрім айзацштабу А. Розенберга значна кількість музейних предметів з окупованої території була вивезена іншими нацистськими організаціями: Крайовим управлінням архівів, бібліотек та музеїв при РКУ, науково-дослідним товариством «Спадщина», Міністерством іноземних справ Третього Райху. На території генеральної округи «Волинь–Поділля» з перших днів німецько-радянської війни вилученням музейних цінностей займалася 4-та рота батальйону особливого призначення військ СС (т. зв. «батальйони Ріббентропа»)^{384, 385, 386}. Бачимо, що наявність розгалуженої мережі організацій, які займалися конфіскацією культурних цінностей в роки Другої світової війни призвела до втрати українськими музеями загалом і тими, що функціонували на території генеральної округи зокрема багатьох унікальних експонатів.

Таким чином, можемо підсумувати, що на Волині та Поділлі в роки нацистської окупації функціонувало шість музеїв (у Луцьку, Рівному, Острозі, Кременці, Проскурові та Кам'янці-Подільському). Всі вони зазнали значних втрат на початковому етапі німецько-радянської війни. Незважаючи на це, більшості з них вдалося швидко відновити діяльність. Музейні працівники в досліджуваний період займалися експозиційною та науково-дослідною роботою – проводили археологічні розвідки та дослідження рослинності

³⁸⁴ ЦДАВО України. Ф. КМФ-8. Оп. 1. Спр. 46. Арк. 12–13.

³⁸⁵ Музиченко Я. Вивезення до Німеччини етнокультурної спадщини українців... С. 82–83.

³⁸⁶ Зякун А. Волинський краєзнавчий музей та його пам'ятки... С. 11.

регіону, організовували поїздки з метою пошуку нових артефактів. В умовах війни директори деяких музеїв працевлаштовували молодь з метою її забезпечення від виїзду на примусові роботи до Райху, переховували євреїв під час Голокосту та надавали прихисток мешканцям інших регіонів, які опинилися в краї. Грабіжницька політика окупаційної адміністрації призвела до значних культурних та матеріальних втрат цими установами.

2.3. Видавнича справа, книгарні та бібліотеки

Значного розвитку на Волині та Поділлі в роки окупації набула видавнича справа, для управління якою на території РКУ було засновано розгалужену мережу підприємств. Головне із них – “Німецьке видавничо-друкарське товариство в Україні з обмеженою відповідальністю” (м. Луцьк) – розпочало діяльність восени 1941 р. під керівництвом Г. Горнауера. Воно спеціалізувалося на виданні німецькомовної періодики (газети «Deutsche Ukraine-Zeitung», «Ukraine-Post»), розпоряджень представників окупаційної влади та забезпечувало книжковою продукцією громадян Райху і фольксдойче на теренах України. Задля виконання поставлених завдань при ньому запрацювала низка дочірніх фірм, які функціонували в окремих галузях: «Українська преса» (м. Луцьк) – здійснювала контроль над діяльністю друкарень на окупованій території, займалася відновленням видавництв, які зазнали ушкоджень внаслідок воєнних дій, забезпечувала їх технічними засобами (фарбами, папером, шрифтами); «Українія» (м. Луцьк) – відповідала за постачання і збут в Україні періодики та книг, які вийшли друком у Німеччині; «Українське видавництво дрібних видань» (м. Луцьк) – друкувало плакати, формуляри, бланки, брошури пропагандистського характеру; «Сільськогосподарське видавництво України» (м. Луцьк) – засноване у серпні 1942 р., видавало журнали для сільських жителів (українською і німецькою мовами) та ілюстровані селянські календарі. Окрім того, з лютого 1943 р. у Луцьку запрацювало фотоагенство, співробітники якого готували світлини для їх використання у пресі з пропагандистською метою.

Власниками більшості згаданих товариств були берлінські та дрезденські підприємці^{387, 388}.

Влітку – восени 1941 р. у Рівному, Луцьку, Кам'янці-Подільському, Проскурові та інших населених пунктах представники української допоміжної адміністрації започаткували видання низки часописів та книг. Їх поява у великих містах зумовлювалася, головним чином, наявністю тут значної кількості фарби, паперу та устаткування, які залишилися з довоєнного періоду³⁸⁹. Зауважимо, однак, що упродовж осені 1941 – літа 1942 р. більшість друкарень перейшло у підпорядкування німецького товариства «Преса України»^{390, 391}. Окрім того, 5 березня 1942 р. А. Розенберг видав указ, згідно з яким для заснування нового видавництва чи утворення філії вже існуючого на окупованих східних теренах необхідно було отримати дозвіл гебітскомісара. Підприємства, які вже функціонували, мали повторно перереєструватися. При цьому наданий дозвіл міг бути будь-коли скасований чи «додатково обставлений умовами». Невиконання розпорядження загрожувало ув'язненням чи штрафом у розмірі 100 тис. райхсмарок³⁹². Завдяки цьому до середини 1942 р. керівництву НСДАП вдалося встановити контроль над видавничою справою, впливати на обсяг і зміст друкованої продукції, яка з'являлася на окупованих теренах.

Найпоширенішим видом останньої була періодика, яка виконувала функцію поширювача інформації та важливого засобу пропаганди. З огляду на її важливість, ще перед початком німецько-радянської війни Штаб верховного головнокомандування Вермахту видав розпорядження, в якому наголошувалося на необхідності започаткувати на підконтрольних нацистами східних теренах випуск кількох цензурованих великих газет з метою здійснення заспокійливого впливу на населення³⁹³. Невдовзі по тому, в липні 1941 р., А. Гітлер наказав

³⁸⁷ ЦДАВО України. Ф. 4620. Оп 5. Спр. 23. Арк. 3–3 зв.

³⁸⁸ Черняков Б. Окупаційна преса Райхкомісаріату України: розбудова і функціонування... С. 57–58, 61.

³⁸⁹ Самчук У. На білому коні. Спомини і враження. Вінніпег: Видання товариства «Волинь», 1972. С. 134.

³⁹⁰ Черняков Б. Окупаційна преса Райхкомісаріату України: розбудова і функціонування... С. 57–58.

³⁹¹ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р-1130. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 1.

³⁹² ЦДАВО України. Ф. 2077. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 7–8.

³⁹³ Левченко Ю. Особливості реалізації політики окупаційної влади... С. 200–201.

А. Розенбергу започаткувати їх друк на території України³⁹⁴. Відтак в управлінському апараті РКУ в межах відділу загальної пропаганди було утворено підвідділ преси³⁹⁵. Останній факт переконливо свідчить, що в досліджуваній період основною функцією періодичних видань була пропагандистська, натомість інформативна відіграла другорядну роль.

Можемо погодитися з істориком А. Жив'юком, який виокремлює у функціонуванні легальної преси на східних окупованих теренах два періоди: відносно безцензурний (літо – осінь 1941 – весна 1942 рр.) та час її перебування під цілковитим контролем представників окупаційної адміністрації (весна 1942 – початок 1944 рр.)³⁹⁶.

Періодику, яка друкувалася на території генеральної округи, доцільно поділити на два види – *масові* та *спеціалізовані видання*. До першої категорії можемо віднести часописи, розраховані на широке коло читачів. На Волині та Поділлі в роки окупації друкувалося щонайменше 22 таких видання, 20 з яких були україномовними, решта – газети «Deutsche Ukraine-Zeitung» і «Ukraine-Post» – німецькомовними. Загальний наклад масових видань становив 421 тис. примірників (див. додаток. 3). Підкупаційна преса мала регіональний характер і зазвичай розповсюджувалася на території певних гебітів³⁹⁷, а тому часто у своїй назві містила їхні назви («Дунаєвецькі вісті», «Нова Шепетівщина», «Подільянин», «Ковельські вісті» і т. п.).

Обсяг газет, розрахованих на масового читача, становив від двох до восьми сторінок, періодичність виходу – один – два рази на тиждень. Для того, аби підкреслити національний характер видань, на перших сторінках редакція розміщувала зображення тризуба та патріотичні гасла³⁹⁸, однак з осені 1942 р., після запровадження цензури, вони зникли. Періодика містила обов'язкові та

³⁹⁴ Черняков Б. Окупаційна преса Райхкомісаріату України: розбудова і функціонування... С. 54.

³⁹⁵ Рекотов П. Органи управління на окупованій території України (1941 – 1944 рр.). *Український історичний журнал*. 1997. № 3. С. 93.

³⁹⁶ Жив'юк А. Між сциллою політики... С. 56–60.

³⁹⁷ Олійник Ю.В. Преса Хмельниччини в роки окупації: становлення та діяльність. *Освіта, наука та культура на Поділлі*. Т. 6. Кам'янець-Подільський, 2006. С. 354.

³⁹⁸ Олійник Ю.В. Преса Хмельниччини в роки окупації: становлення та діяльність... С. 356.

довільні рубрики. Без перших не друкувався жодний часопис. Їх основу становили офіційні накази німецького командування, воєнні огляди, промови керівників НСДАП, розпорядження окупаційної адміністрації, повідомлення про соціально-економічне, політичне та культурне життя Райху. Ці публікації займали найбільшу кількість газетних шпальт і часто надходили з Берлінського Інформаційного бюро (Deutsches Nachrichten Büro). Розуміючи, що матеріали, які там друкувалися, мали виразно пропагандистське спрямування, редактори українських часописів в приватних розмовах аббревіатуру організації (ДНБ) розшифровували «дурна німецька брехня»³⁹⁹.

Значно інформативнішими були рубрики, присвячені процесам у господарській, церковно-релігійній та суспільній сферах різних регіонів України. Ці тексти, однак, вирізнялися високим рівнем тенденційності – акцентували увагу винятково на позитивних змінах, започаткованих на окупованій території нацистським керівництвом. Найменше місця в газетах відводилося для висвітлення місцевого життя. Інформація про нього розміщувалася у невеликих за обсягом рубриках «Хроніка», «По наших селах і містах», «Вісті з округи» і т. п.

Окрім україномовної періодики в досліджуваній період у Луцьку виходило друком два часописи німецькою мовою. У січні 1942 р. було започатковано видання газети “Deutsche Ukraine-Zeitung” (головний редактор – К. Вайденбах), призначеної для фольксдойче та урядовців РКУ. Її обсяг становив від двох до восьми сторінок, тираж поступово зростав: від понад 20 тис. примірників на початку 1942 р. до 146 тис. у вересні 1943 р. Цікаво, що він напряду залежав від становища німецьких військ на Східному фронті: їхня поразка у битві під Сталінградом (лютий 1943 р.) призвела до скорочення накладу на третину. Варто зазначити, що важливими осередками поширення “Deutsche Ukraine-Zeitung” були вокзальні газетні кіоски – часопис часто купували німецькі солдати, які пересувалися залізницею. В одному з таких

³⁹⁹ ВКМ. Фонд КДФ. Інв. № 16728.

кіосків у Ковелі працював член ОУН (м) О. Штуль. Він, однак, намагався продати німцям якомога меншу кількість примірників газети, а зберегти їх для селян, які використовували її як цигарковий папір. Влітку 1942 р. у Луцьку розпочався друк тижневика «Ukraine-Post» (відповідальний редактор – В. Ліск). На початках наклад видання становив 25 тис. примірників, однак до літа 1943 р. збільшився до понад 60 тис.^{400, 401}

Преса поширювалася шляхом передплати поштою та через вільний продаж у редакціях. Ціна видань залежала від їх обсягу, тиражу та періодичності виходу. Для прикладу, влітку 1942 р. вартість квартальної передплати «Українського голосу» становила 24 крб⁴⁰², «Подільщина» – 15 крб⁴⁰³, «Волині» – 35 крб⁴⁰⁴. Незважаючи на те, що українська преса була бідна за змістом, мала низький поліграфічний рівень та невисоку якість журналістських матеріалів (що визнавали представники цивільної німецької адміністрації⁴⁰⁵), мешканці генеральної округи охоче її купували. Про це свідчать списки передплатників. Для прикладу, впродовж вересня 1943 р. у редакції «Нової Шепетівщини» було замовлено близько 72 тис. примірників часопису. Його передплатниками були не лише приватні особи, а й установи та організації – працівники поліції, районної управи та учасники українських охоронних батальйонів⁴⁰⁶. Значний попит на газетні видання зумовлювався тим, що в роки окупації вони були одним із найважливіших, а в більшості сіл – єдиним засобом масової інформації. Зауважимо, що для певних категорій населення передплата часопису була обов'язковою. Так, у березні 1943 р. шепетівський гебітскомісар Ворбс наказав усім педагогам округи виписувати газету щонайменше раз на тиждень, а керівнику району – забезпечити доставку 10–30 її примірників у кожне село⁴⁰⁷.

⁴⁰⁰ Черняков Б. Окупаційна преса Райхкомісаріату України: розбудова і функціонування... С. 62–63.

⁴⁰¹ Зек Б. Олег Штуль у боротьбі за Україну. Торонто; Львів: Літопис УПА, 2013. С. 24–25.

⁴⁰² Олійник Ю.В. Преса Хмельниччини в роки окупації: становлення та діяльність... С. 356.

⁴⁰³ *Подільнин*, 1942, 2 липня, с. 4.

⁴⁰⁴ *Волинь*, 1942, 6 серпня, с. 4.

⁴⁰⁵ Олійник Ю.В. Преса Хмельниччини в роки окупації: становлення та діяльність... С. 357.

⁴⁰⁶ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р-1130. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 2–4.

⁴⁰⁷ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р-420. Оп. 1. Спр. 60. Арк. 7.

Історичні джерела дозволяють охарактеризувати рівень фінансового забезпечення та кадровий склад редакційних колективів. Зокрема, над виданням «Подільщина» працювало вісім осіб: член похідної групи ОУН (б), виходець зі Львова Д. Корбутяк, Кошельник (редактори), Цибульська, Бородай, Флоринський, Ковалів (журналісти), Іваницький, Мельник (секретарі), Савчинська (друкарка) та Рибецький (художник)⁴⁰⁸. Прикметно, що колективи німецькомовних газет були більш чисельними. Для прикладу, над виданням «Deutsche Ukraine-Zeitung» працювало 80 осіб⁴⁰⁹.

Варто зауважити, що за свою роботу співробітники редакцій отримували досить високу заробітну плату. Так, у лютому 1943 р. редактору «Українського голосу» було нараховано 1 860 крб, його заступнику – 1 162,5 крб, адміністратору і коректору – по 1 050 крб, секретарю – 840 і прибиральниці – 308 крб⁴¹⁰. Після публікації матеріалів кожен дописувач отримував авторський гонорар⁴¹¹, розмір якого залежав від обсягу написаної статті. У кошторисі видання на четвертий квартал 1941 р. на його виплати було передбачено 1 295 крб⁴¹².

Окрім періодики, призначеної для широкого кола читачів, на Волині та Поділлі в досліджуваній період виходила друком низка видань, які вирізнялися вузькою тематичною спрямованістю. До них можемо віднести дитячий журнал «Орленя», часопис для сільських жителів «Український хлібороб» та жіночий двотижневик «Українка».

Щомісячник «Орленя» був дитячим часописом і друкувався у видавництві «Волинь» з жовтня 1941 р. до листопада 1942 р. Спочатку обсяг журналу становив 32 сторінки формату А4, однак з червня 1942 р. (ймовірно, через брак паперу) був удвічі зменшений. Обов'язки головного редактора виконував П. Зінченко, який писав для журналу власні статті, підбирав ілюстрації, редагував матеріал інших авторів і не пізніше 10 числа кожного місяця надсилав

⁴⁰⁸ Олійник Ю.В. Преса Хмельниччини в роки окупації: становлення та діяльність... С. 356.

⁴⁰⁹ Черняков Б. Окупаційна преса Райхкомісаріату України: розбудова і функціонування... С. 62.

⁴¹⁰ Зек Б. Луцьк у роки нацистської окупації... С. 358.

⁴¹¹ Держархів Волинської обл. Ф. Р-1. Оп. 1. Спр. 1563. Арк. 197–198.

⁴¹² Держархів Волинської обл. Ф. Р-1. Оп. 1. Спр. 1564. Арк. 20–21.

черговий номер до друкарні. За свою роботу він отримував 2 тис. крб. місячно. Ще 1 тис. крб. видавництво виділяло на виплату авторських гонорарів⁴¹³. Значні кошти на рахунок видання надходили від місцевих жителів. Для прикладу, у квітні 1942 р. редакція «Орленя» дякувала за пожертви дітям з Буян (106 крб), Семидуб (438 крб), Басового Кута (50 крб) та Дубенщини (100 крб). Незважаючи на високу ціну (4 крб за один номер)⁴¹⁴, численні замовлення на передплату часопису свідчать про те, що він користувався значною популярністю в читачів як Західної, так і Східної України⁴¹⁵.

Матеріал, уміщений у виданні, можемо поділити на кілька тематичних груп: а) біографії та уривки творів відомих українських письменників (Лесі Українки, Т. Шевченка, У. Самчука, І. Котляревського, П. Гулака-Артемівського, М. Вовчка, С. Руданського, П. Куліша); б) статті, присвячені важливим подіям та постатям української історії⁴¹⁶; в) повідомлення про особливості української фауни⁴¹⁷; г) новинні матеріали (рубрика «Що нового в світі»)⁴¹⁸. Зауважимо, що передплатники могли не лише ознайомитися із уміщеними статтями, а й друкувати власні. В часописі з'являлися віршовані твори школярів – Ю. Кленового, А. Лукевича, А. Гая⁴¹⁹ та ін. Видання вирізнялося високим рівнем художнього оформлення – містило значну кількість ілюстрацій, малюнків, графічних зображень. З огляду на те, що в досліджуваній період у школах генеральної округи відчувався гострий брак підручників, окупаційна влада дозволила використовувати «Орленя» під час навчального процесу.

Ще одним вузькотематичним часописом, який виходив друком на Волині, був місячник «Український хлібороб». Ініціювали його видання члени Рівненського обласного товариства «Сільський господар». З січня по травень

⁴¹³ Радчик Р. Часописи «Орленя» та «Український хлібороб» як виразники українського питання... С. 80–81.

⁴¹⁴ ВКМ. Фонд ДМ. Інв. № 66652.

⁴¹⁵ Радчик Р. Часописи «Орленя» та «Український хлібороб» як виразники українського питання... С. 81.

⁴¹⁶ Там само.

⁴¹⁷ ВКМ. Фонд ДМ. Інв. № 66653. С. 11.

⁴¹⁸ ВКМ. Фонд ДМ. Інв. № 66652. С. 9.

⁴¹⁹ ВКМ. Фонд ДМ. Інв. № 66655. С. 26–27.

1942 р. обсяг журналу становив 32 сторінки, однак згодом був удвічі зменшений, що не вплинуло на вартість – протягом усього окупаційного періоду вона залишалася незмінною і становила 5 крб. До редколегії «Українського хлібороба» входили П. Колесник (головний редактор), Н. Шумейко, І. Ковалів, І. Носаль та К. Думанський. За підготовку матеріалів вони отримували значний гонорар, розмір якого змінювався. Так, у січні – лютому 1942 р. він становив 38,46 крб за один рядок тексту, однак з березня знизився до 1,17 крб^{420, 421}.

Постійними дописувачами часопису були ветеринари, агрономи, інженери, фахівці в галузі будівництва та рибальства, що зумовило високий професійний рівень публікацій. Тематика місячника не обмежувалася хліборобською, а охоплювала інші галузі господарства – пасічництво, меліорацію, ветеринарію, кооперацію, регулярно з'являлися поради щодо заснування філій товариства «Сільський господар». Варто зазначити, що журнал поширювався не лише на території Рівненського гебіту, а й далеко за його межами – на Поділлі та Кіровоградщині. Характерною особливістю матеріалів, надрукованих на його шпальтах, була критика радянської системи господарювання. У Рівному вийшло друком перших десять чисел часопису, решта номерів (починаючи з листопада 1942 р.) видавалися у Києві^{422, 423}.

До вузькотематичних часописів, які в роки окупації виходили друком на території генеральної округи, можемо віднести двотижневик «Українка». Обов'язки головних редакторів журналу виконували Г. Рибак та голова місцевого просвітянського осередку Р. Данилевич. Перший номер був виданий у Костополі в грудні 1941 р., загалом упродовж досліджуваного періоду вийшло щонайменше 28 чисел. Варто зауважити, що журнал був єдиним жіночим часописом на території РКУ. Значна увага на його сторінках приділялася висвітленню діяльності ЖСУ на території Рівненського гебіту, в низці статей

⁴²⁰ Михальчук Р. Журнал «Український хлібороб» як засіб нацистської пропаганди... С. 264–265.

⁴²¹ Радчик Р. Часописи «Орленя» та «Український хлібороб» як виразники українського питання... С. 82.

⁴²² Михальчук Р. Журнал «Український хлібороб» як засіб нацистської пропаганди... С. 264–266.

⁴²³ Курилишин К. «Український хлібороб», місячник.

URL: http://www.history.org.ua/?termin=ukrajinskyj_khliborob_misjachnyk (останній перегляд: 04.06.2022).

наголошувалося на незадовільному становищі жінок в СРСР та перевагах їхньої праці в Німеччині. Серед матеріалів історичного характеру переважали статті про княжі і козацькі часи, а також розвідки про історію українського жіночого руху. У часописі друкувалися твори відомих поетів та письменників – Лесі Українки, М. Підгірянки, О. Бабій, О. Гільчевського, Т. Шевченка. Завершували номери рубрики «Усміхніться» та «Листування редакції»^{424, 425}.

Чинником, який упродовж досліджуваного періоду впливав на тематику та зміст публікацій, розміщених на шпальтах періодичних видань, було ставлення до преси представників окупаційної влади. На їхню думку, газети та журнали мали не задовольняти культурні потреби місцевого населення, а виконувати винятково пропагандистську функцію. З цією метою у лютому 1942 р. Е. Кох видав таємне розпорядження генералкомісарам, у якому наказував запровадити посаду референта преси, який мав стежити, аби на сторінках видань не з'являлися публікації антинімецького спрямування. У разі його відсутності відповідальність за інформаційне наповнення газет та журналів покладалася на гебітскомісарів. Останні визначали на якому етапі – до чи після випуску часописів – відбудуватиметься цензурування⁴²⁶. Досить часто надіслані тексти не проходили цензури. Так, А. Дублянському тривалий час не вдавалося опублікувати в «Українському голосі» спогади О. Косач-Кривинюк про перебування Лесі Українки в Луцьку⁴²⁷.

У 1942 р. цензура посилилася. На початку року у «Волині» з'явилася низка статей У. Самчука, присвячених важливим подіям української історії – «Шевченко», «22 січня», «Крути», «Так було – так буде». Зміст останньої співробітниками СД був названий «ворожим щодо німців». В одному зі своїх донесень вони зазначали наступне: «Є припущення, що Головний редактор газети "Волинь" у Рівному Улас Самчук це керівник мельниківського руху на

⁴²⁴ Курилишин К. «Українка», жін. двотижневик. URL:

http://www.history.org.ua/?termin=ukrajinka_zhin_dvotyzhnevyyk (останній перегляд: 04.06.2023).

⁴²⁵ *Українка*, 1943, 21 січня, с. 5–6.

⁴²⁶ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). Ф. 57. Оп. 4. Спр. 112. Арк. 2–4.

⁴²⁷ ВКМ. Фонд КДФ. Інв. № 16728.

Волині та Поділлі. У передових [статтях], усупереч цензурі, він завжди робив приховані намічування проти німецьких поневолювачів. Члени його групи рекрутуються з поміж інтелігенції, переважно з "кращих кругів". З огляду на це, 21 тис. примірників газети від 22 березня 1942 р. конфіскували і знищили, однак якщо врахувати, що наклад «Волині» в той час становив близько 40 тис. екземплярів, майже половина з них потрапила до читачів. Після виходу статті У. Самчук провів місяць у в'язниці на Грабнику. Відтак письменнику не дозволили повернутися до редагування часопису та заборонили писати на політичні теми⁴²⁸.

Через відмову друкувати пропагандистські матеріали регулярно виникали конфлікти між А. Дублянським та цензором Цуппігером, який погрожував редактору «Українського голосу» ув'язненням. Через конфлікти з представниками окупаційної влади був звільнений співробітник згаданої газети В. Постригач. Варто зазначити, що згодом він зі своїм колегою Я. Герасименком перейшли на нелегальне становище, поповнивши лави УПА⁴²⁹. Бачимо, що активна проукраїнська діяльність у сфері культури в роки окупації могла загрожувати втратою посади, ув'язненням, а інколи – смертю.

Аналізуючи культурні процеси на Волині та Поділлі, варто звернути увагу на книговидавництво. В досліджуваній період воно не набуло масового характеру, що зумовлювалося відсутністю сприяння у розвитку цієї сфери з боку окупаційної влади та численними проблемами матеріально-технічного характеру (браком паперу, фарби та обладнання). Продукцію книжкового формату, що з'явилася в досліджуваній період, на наш погляд, доцільно поділити на кілька видів: *релігійна література, антирадянські пропагандистські видання, белетристика і календарі*.

Упродовж перших місяців після встановлення нацистського окупаційного режиму в регіоні відбулися значні зміни в релігійній сфері: активізувалося парафіяльне життя, в багатьох містах постали церковно-громадські товариства,

⁴²⁸ Жив'юк А. Між сциллою політики і харибдою творчості... С. 66–68.

⁴²⁹ ВКМ. Фонд КДФ. Інв. № 16728.

організовувалися велелюдні богослужіння та хресні ходи. Невдовзі в Україні утворилися дві юрисдикції – Автономна (серпень 1941 р.) та Автокефальна (грудень 1941 р.) православні церкви. Гостра проблема, з якою зіштовхнулося їхнє керівництво, полягала у браку богослужбових книг. Відтак невдовзі у Луцьку відновила діяльність Богословська секція товариства ім. Петра Могили, члени якої розпочали друк україномовної релігійної літератури⁴³⁰. На початковому етапі окупації їм вдалося налагодити масштабну видавничу діяльність – у вересні 1941 р. часопис «Український голос» повідомляв про те, що в єпархіальному книжковому складі (знаходився на Василянській площі) населення може придбати майже два десятки видань церковно-релігійного змісту. Серед них були часослов⁴³¹, євангеліє, молитовники для молоді, акафісти, псалтир, октоїх, тексти літургій Івана Золотоустого та Василя Великого, партитури богослужбових піснеспівів, а також низка книг для відправлення треб – чини хрещення, миропомазання, сповіді та молебню⁴³². М'яка палітурка та кишеньковий формат робили згадану літературу зручною у користуванні та дешевою. Для прикладу, чин похорону можна було набути за шість карбованців. Варто зазначити, що переклад частини книг здійснила комісія під керівництвом митрополита Діонісія (Валединського) ще у другій половині 1930-х рр.⁴³³, однак через початок Другої світової війни і утвердження на Волині радянської атеїстичної влади вони вийшли друком лише восени 1941 р. Цікаво, що для певних категорій покупців ціну згаданих видань було зменшено на 20%. Знижкою могли скористатися книгарні та інші установи за умови придбання товару на понад 1 тис. крб⁴³⁴.

На заваді активній діяльності товариства в подальшому став брак фінансування. Відсутність субвенцій з місцевого бюджету змусила архієпископа Полікарпа заснувати видавничий фонд, куди ієрарх закликав місцевих жителів

⁴³⁰ Держархів Волинської обл. Ф. Р-149. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 40.

⁴³¹ *Український голос*, 1941, 27 листопада, с. 6.

⁴³² *Український голос*, 1941, 24 вересня, с. 4.

⁴³³ ВКМ. Фонд РА. Інв. № 372.

⁴³⁴ *Український голос*, 1941, 27 листопада, с. 6.

надсилати гроші, наголошуючи на тому, що друк україномовної церковно-релігійної літератури є богоугодною та патріотичною справою. Громадськість не залишила поза увагою прохання архієпископа і станом на лютий 1942 р. вдалося зібрати понад 12 тис. крб. Жертводавцями були приватні особи (1050 крб), парафіяни с. Несвіч (250 крб), працівники Горохівської районної управи (465 крб), Рівненського Центросоюзу (1 тис. крб) та Ківерцівського кооперативу (200 крб), однак найбільша кількість коштів (7 749 крб) надійшла від самого владики. Частину літератури, виданої на зібрані пожертви, члени товариства планували відправити в інші регіони України^{435, 436}.

Зауважимо, що в досліджуваній період керівництво УАПЦ мало намір друкувати не лише богослужбові книги, а й періодичні видання. Зокрема, на початку 1942 р. митрополит Полікарп намагався отримати дозвіл окупаційної влади на видання ілюстрованого двотижневика «Українська Церква», який планувалося поділити на кілька тематичних розділів – науково-популярні богословські та філософські статті, матеріали, присвячені канонічному праву та літургійним традиціям. В інших рубриках мали висвітлюватися питання церковної архітектури, історії та діяльність Адміністрації УАПЦ⁴³⁷. Окрім того, через брак паперу та відсутність дозволу окупаційної влади залишилися нереалізованими спроби владики Полікарпа надрукувати євангеліє у рівненському видавництві «Волинь»⁴³⁸.

Видання літератури релігійного змісту в досліджуваній період відбувалося і в південній частині генеральної округи. Там цю справу започаткували духовенство та миряни Свято-Преображенського кафедрального собору Кам'янця-Подільського. На загальних зборах, які відбулися у лютому 1942 р., вони ухвалили рішення про необхідність перекладу українською мовою богослужбових книг, першою з яких став требник⁴³⁹. Зауважимо однак, що

⁴³⁵ Держархів Волинської обл. Ф. Р-149. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 40.

⁴³⁶ *Український голос*, 1942, 26 лютого, с. 7.

⁴³⁷ *Український голос*, 1942, 12 лютого, с. 7.

⁴³⁸ Радчик Р. Літопис буремних днів: видавництво "Волинь"(1941-1944 рр.) у ствердженні української державності. Рівне: Волин. обереги, 2006. С. 45–46.

⁴³⁹ *Подільнин*, 1942, 27 лютого, с. 2.

видання церковної літератури на Поділлі не набуло масового характеру. Це зумовлювалося пануванням у цьому регіоні протягом усього міжвоєнного періоду радянського атеїстичного режиму, який всіляко обмежував будь-які прояви релігійної активності. З огляду на це друк релігійної літератури вимагав тут значно більшої кількості часу та зусиль, порівняно з Волинню, де активне церковне життя протривало до початку Другої світової війни.

Незважаючи на непрості умови, читання в роки окупації залишалося однією із важливих форм культурного дозвілля, особливо серед міських жителів, які надавали перевагу українській та західноєвропейській класиці. Зазвичай у вжитку були довоєнні видання, що збереглися у бібліотеках чи приватних колекціях. Для того, аби уможливити читання художньої літератури для якомога більшої кількості населення, невеликі за обсягом твори друкували на сторінках часописів. Однак, як свідчать історичні джерела, впродовж осені 1941 – весни 1942 р. на території генеральної округи було видано кілька зразків белетристики. Однією із перших стала повість У. Самчука «Марія», надрукована у січні 1942 р. Примірник книги коштував 15 крб, однак підприємства та установи могли її придбати за значно нижчою ціною⁴⁴⁰. Крім того, письменник під час перебування у Рівному завершував написання п'єси «Любов і ненависть» та роману «Юнацтво»⁴⁴¹, які були видані в повоєнний період. Ще одним художнім твором, який вийшов друком в роки окупації у Луцьку, була збірка оповідань О. Ржепецької «Вітри з Карпат». У березні 1942 р. «Український голос» повідомляв, що книгу можна придбати в редакції газети та книгарнях міста⁴⁴². Зауважимо, що на території генеральної округи вийшло друком кілька драматичних творів – у рівненському видавництві «Волинь» побачила світ п'єса Т. Шевченка «Назар Стодоля», примірник якої коштував 5 крб⁴⁴³, а в Дубні – твір

⁴⁴⁰ *Волинь*, 1942, 1 лютого, с. 4.

⁴⁴¹ Самчук У. Щоденник (1941–1943 рр.). *Наукові записки*. Тернопіль: ТДПУ, 2000. Вип. VI. С. 140, 143, 150.

⁴⁴² *Український голос*, 1942, 19 березня, с. 6.

⁴⁴³ *Волинь*, 1942, 5 березня, с. 3.

Б. Жарського «Україна в крові». Наклад останнього, з огляду на його антирадянський зміст, був значним – 3 тис. примірників, а вартість – 3 крб⁴⁴⁴.

У 1941–1944 рр. дирекція рівненського видавництва «Волинь» мала намір видрукувати підручник «Учімся німецької мови» В. Калиновича, «Кобзар» Т. Шевченка (під редакцією Р. Бжеського), повість «Історія одного вагона» А. Крижанівського та буквар «Учітеся» Н. Шуминського⁴⁴⁵, однак через відсутність дозволу представників окупаційної адміністрації ці плани не вдалося реалізувати.

Важливе завдання, яке стояло перед нацистською владою, полягало у забезпеченні лояльності населення на окупованій території. Для цього використовувався широкий спектр пропагандистських засобів – показ фільмів, трансляція радіопередач, поширення друкованої продукції, серед якої вагоме місце займали книги антирадянського спрямування. Так, у лютому 1942 р. видавництвом «Волинь» було започатковано випуск серії із 12 брошур, назви яких вказують на їхній антикомуністичний зміст: «Основи світогляду нової Європи», «Демократія без маски», «Дарвінізм і віра в Бога», «Історія життя на землі згідно з наукою», «Чи Дарвінізм згоджується з комунізмом?», «Історія боротьби з жидо-комуною», «Жидівство і його роля на Сході Європи», «Пушкін і ми», «Гете – найбільший поет світа», «Сталінська конституція спереду і ззаду», «Громовиця йде», «Правда про наше минуле»⁴⁴⁶. Наклад кожної із брошур становив від 500 до 1000 примірників⁴⁴⁷. Окрім того, у червні 1942 р. вийшли друком спогади полковника Червоної армії В. Мальцева «Конвеер ГПУ», в яких автор описував своє перебування у радянській в'язниці у передвоєнний період. Рецензенти зазначали, що праця була «зовнішньо добре оформлена», а її стиль вирізнявся простотою і зрозумілістю. Показово, що книгу працівники міських відділів пропаганди роздавали населенню безкоштовно⁴⁴⁸. Відтак можемо

⁴⁴⁴ *Волинь*, 1941, 30 листопада, с. 4.

⁴⁴⁵ Радчик Р. Літопис буремних днів... С. 44–45.

⁴⁴⁶ *Волинь*, 1942, 12 лютого, с. 4.

⁴⁴⁷ *Наші вісті*, 1942, 8 березня, с. 6.

⁴⁴⁸ *Наше слово*, 1944, 1 березня, с. 4.

констатувати, що асортимент антирадянської літератури в 1941–1944 рр. був доволі розмаїтим, що зумовлювалося зацікавленістю у її появі окупаційної влади.

До видань, які в досліджуваній період, з огляду на свій ужитковий характер, набули масового поширення на Волині та Поділлі, варто віднести календарі. За змістом вони поділялися на світські і церковні, а за форматом – на плакатні та книжкові. Як правило, календарі друкувалися напередодні кожного нового року у міських друкарнях та видавництвах, після чого населення могло їх придбати у газетних кіосках та редакціях часописів або передплатити поштою.

Одним із перших на початку жовтня 1941 р. під редакцією О. Козлінської вийшов календар у Луцьку. Кишеньковий формат робив його зручним у користуванні, а низька вартість – 15 фенінгів⁴⁴⁹ – доступним для багатьох потенційних покупців. У великих видавництвах, штат яких був доволі чисельним (див. додаток II), друкувалося кілька різних календарів одночасно. Для прикладу, газета «Волинь» повідомляла про появу у грудні 1941 р. стінного та кишенькового календарів на наступний рік. Перший був кольоровим, мав плакатний формат, із зазначенням імен святих, пам'ять яких згадувалася в той чи інший день року. З огляду на те, що Православні церкви обох юрисдикцій, які діяли на окупованій території, дотримувалися юліанського календаря, видання містило дати за новим і старим стилем. У центрі календаря було розміщено фото Софійського собору, а нижче – вірш, присвячений героїчним сторінкам української історії (див. додаток I). Вочевидь, в такий спосіб редактори в умовах заборони з боку окупаційної влади будь-яких проявів політичної активності намагалися акцентувати увагу на важливості соборності і неподільності України, сприяти формуванню у місцевого населення патріотичних почуттів. Аналіз примірників календаря, виявлених у фондах Державної наукової архівної бібліотеки (м. Київ), дозволяє стверджувати, що це була високоякісна поліграфічна продукція. Тоді ж у видавництві «Волинь» завершувалася робота

⁴⁴⁹ *Український голос*, 1941, 9 жовтня, с. 6.

над календарем кишенькового книжкового формату, виготовленому «на доброму папері в окремій окладинці»⁴⁵⁰.

У 1941–1944 рр. календарі друкувалися і в районних центрах – Дубні⁴⁵¹, Любомлі та інших містах. Частина з них вирізнялася інформативністю – містила лікарські і ветеринарні поради, відомості з географії та астрономії, народні приказки та уривки творів українських письменників. Зважаючи на це, а також на значний обсяг (становив близько 50 сторінок) вони були значно дорожчими. Для прикладу, вартість такого календаря, виданого в Любомлі, становила п'ять, а в Бресті – 20 крб. Незважаючи на кількатисячні накладі, на території генеральної округи брак календарів був типовим явищем. Варто зазначити, що календарі, видані в кожному з регіонів мали свої особливості. Для прикладу, на Волині, де більшість населення становили православні християни, в календарях вказували дати свят, характерних для цієї релігійної традиції, натомість у тих, що виходили друком на Берестейщині, де крім православних мешкали чисельні спільноти римо-католиків та протестантів, зазначалися дати свят, які відзначали представники згаданих деномінацій. Окрім того, в регіонах, де поряд з українською мовою набула значного поширення російська, текст календарів був двомовний^{452, 453, 454, 455, 456}. Останні факти свідчать про намагання видавців зробити свою продукцію максимально зручною у користуванні для потенційних покупців.

Варто зазначити, що друковану продукцію в роки окупації можна було придбати у редакціях часописів, газетних кіосках та книгарнях. Останніх на території генеральної округи функціонувало декілька. Так, у Луцьку в середині вересня 1941 р. на вул. Північній запрацював український книжковий магазин «Культура»⁴⁵⁷, асортимент товарів у якому вирізнявся розмаїтістю – крім

⁴⁵⁰ *Волинь*, 1941, 11 грудня, с. 4.

⁴⁵¹ *Волинь*, 1942, 29 січня, с. 4.

⁴⁵² *Український голос*, 1942, 15 січня, с. 6.

⁴⁵³ *Наші вісті*, 1942, 1 листопада, с. 4.

⁴⁵⁴ *Наші вісті*, 1941, 14 грудня, с. 4.

⁴⁵⁵ *Наше слово*, 1943, 5 лютого, с. 2.

⁴⁵⁶ *Наше слово*, 1944, 6 лютого, с. 4.

⁴⁵⁷ *Український голос*, 1941, 17 вересня, с. 4.

періодики та книг відвідувачі могли набути карти області, портрети, українську національну символіку, а після відкриття шкіл – зошити, олівці та інші канцелярські вироби⁴⁵⁸. Історичні джерела свідчать, що ціна на згадану продукцію була не високою. Так, вартість брошур «Вперед», «Гітлер, будівничий великої Німеччини», «Микола Міхновський» та «Мала історія України» становила 1–2 крб. Організаціям та установам, які закупували більше 500 примірників одночасно, дирекція робила знижку у розмірі 20%⁴⁵⁹. Бачимо, що на початковому етапі окупаційного періоду у книгарні переважали видання пронимецького характеру, література, присвячена українському минулому та вітчизняним лідерам суспільно-політичної думки кінця XIX – поч. XX ст. Наявність останньої зумовлювалася тим, що в цей час провідні позиції в культурно-освітніх установах міста займали діячі ОУН (м), які використовували ці видання для поширення ідей організації в середовищі місцевих жителів. Цікаво, що продукцію книгарні купували не лише лучани, а й жителі інших населених пунктів. Про це свідчить оголошення в «Українському голосі» від 19 березня 1942 р, у якому її власник А. Кох просив мешканців Володимира, Турійська, Цумані та Романова повернути установі борги⁴⁶⁰.

Відсутність субвенцій з міського бюджету призвела до значних фінансових проблем: вже за місяць після початку роботи борг книгарні перед друкарнею ім. С. Петлюри становив майже 36,5 тис. руб. У середині листопада 1941 р. директор друкарні Ю. Константінов та А. Кох уклали угоду, відповідно до якої останній мав щомісяця виплачувати по 3 тис. руб. Наявна фінансово-розрахункова документація свідчить, що було повернуто лише частину суми, бо незадовго до цього (ймовірно, у грудні 1941 р.) за наказом окупаційної влади книгарня на певний час припинила функціонування. З огляду на це, на початку 1942 р. посадник Луцька Є. Тиравський просив гебітскомісара в якості компенсації за несплачену частину боргу передати міській управі її майно⁴⁶¹.

⁴⁵⁸ *Український голос*, 1941, 24 вересня, с. 4.

⁴⁵⁹ *Волинь*, 1941, 16 листопада, с. 4.

⁴⁶⁰ *Український голос*, 1942, 19 березня, с. 6.

⁴⁶¹ Держархів Волинської обл. Ф. Р-2. Оп. 2. Спр. 29. Арк. 1–2.

Вочевидь, це клопотання не було задоволене, адже вже через кілька тижнів «Культура» відновила роботу⁴⁶².

У 1942 р. у Луцьку на вул. Шевченка запрацював ще один книжковий магазин під назвою «Промінь». Заснований за ініціативи члена ОУН (м) К. Швеця, заклад відігравав важливу роль у конспіративному зв'язку між керівником обласного проводу організації та оунівцями, які прибували в місто. Ймовірно, саме у «Промені» продавалася українська націоналістична література – книги «Сталінізм» М. Сціборського та «Віки говорять» О. Штуля, видані у Луцьку восени 1941 р.⁴⁶³

В роки окупації книгарні запрацювали у інших містах генеральної округи – Рівному (вул. Німецька, 98)⁴⁶⁴, Ковелі (вул. Головна, 163)⁴⁶⁵, Дубні⁴⁶⁶, Здолбунові (вул. Базарна, 29)⁴⁶⁷ та Бресті⁴⁶⁸. Зазвичай їм присвоювали імена відомих українських політичних діячів, або ж називали за прізвищами власників. Варто зазначити, що в асортименті цих закладів були як місцеві видання, так і література з інших регіонів України. Найбільша кількість останньої надходила зі львівського об'єднання «Книготорг»^{469, 470}.

Важливими осередками інтелектуального дозвілля жителів генеральної округи в досліджуваний період були бібліотеки. Чимало з них зазнали значних ушкоджень на початковому етапі німецько-радянської війни. Для прикладу, влітку 1941 р. при відступі з Кам'янця-Подільського червоноармійці підірвали Новопланівський міст, внаслідок чого значних руйнувань зазнало приміщення міської книгозбірні, що знаходилася неподалік. Відтак упродовж кількох

⁴⁶² *Український голос*, 1942, 19 лютого, с. 8.

⁴⁶³ Зек Б. Волинський обласний провід ОУН (м)... С. 62–63.

⁴⁶⁴ *Волинь*, 1942, 1 березня, с. 4.

⁴⁶⁵ *Волинь*, 1942, 11 січня, с. 4.

⁴⁶⁶ *Волинь*, 1941, 30 листопада, с. 4.

⁴⁶⁷ *Волинь*, 1942, 1 січня, с. 4.

⁴⁶⁸ *Наше слово*, 1943, 5 лютого, с. 2.

⁴⁶⁹ *Волинь*, 1942, 23 квітня, с. 4.

⁴⁷⁰ *Волинь*, 1942, 1 січня, с. 4.

наступних місяців її працівники діставали з під-завалів книги, впорядковували їх і перевозили в будинок колишньої дитячої поліклініки у Старому місті^{471, 472}.

В багатьох населених пунктах ініціатива в налагодженні роботи бібліотек упродовж літа – зими 1941 р. належала членам ОУН, яким вдалося зайняти керівні посади в обласних та районних управах. У своїх розпорядженнях вони наказували місцевим органам влади розгорнути широку культурну роботу, зокрема, взяти на облік майно книгозбірень та відремонтувати їхні будівлі. Вочевидь, ці заклади користувалися значною популярністю – на сторінках часописів дописувачі закликали створювати читальні в кожному селі, забезпечивши їх періодичними виданнями та книгами для того, «щоб виховувати ... селянство в національному дусі»⁴⁷³.

Більшість книгозбірень на території генеральної округи знаходилися в містах та районних центрах і підпорядковувалися відділам освіти та культури. Ці заклади запрацювали восени 1941 р., після чистки бібліотечних фондів, яка відбувалася у два етапи: спочатку спеціальні комісії, створені за ініціативи місцевих відділів освіти, ділили наявну літературу на кілька груп: радянські агітаційні видання (вилучалися з бібліотек і спалювалися або відправлялися на фабрики переробки паперу), книги «для обмеженого користування фахівців» (залишали не більше чотирьох примірників) та ідеологічно незаангажована література (видавалася читачам). На наступному етапі бібліотечні працівники сортували книги, які лишилися, вирізали з них портрети більшовицьких діячів, адресовані ним присвяти та передмови, у яких комуністична ідеологія зображувалася в позитивному ключі. Для проведення цієї роботи при деяких відділах освіти було запроваджено посаду літературного цензора, місячний оклад якого становив 400 крб. Розмір бібліотечних фондів залежав від їх довоєнних обсягів та руйнувань, яких зазнали ці установи влітку 1941 р. В

⁴⁷¹ Подолянин, 1941, 14 грудня, с. 4.

⁴⁷² Прокопчук В., Айвазян О. Бібліотеки Кам'янець-Подільської області в суворі 40-і роки ХХ ст. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*. Серія: Бібліотекознавство. Книгознавство, 2018. Вип. 5. С. 13.

⁴⁷³ Там само... С. 14.

досліджуваний період поповнення книгозбірень друкованими виданнями відбувалося вкрай рідко. Джерелами комплектування стали приватні книжкові колекції, література, що вийшла друком у 1941–1944 рр. та видання, подаровані місцевими жителями. Книгозбірні на території генеральної округи функціонували за принципом самоокупності, тому обслуговували читачів на платній основі. Користувачами могли стати особи від 16 років. При реєстрації вони вносили заставу та зобов'язувалися сплачувати щомісячні грошові внески. За несвоєчасне повернення випозиченої літератури абонентам нараховувався штраф, а при пошкодженні чи втраті книги вони зобов'язувалися замінити її або відшкодувати вартість. Плата за дуже цінні видання могла сягати десятикратного розміру від їх фактичної вартості^{474, 475, 476}. Крім індивідуального обслуговування читачів, у роки окупації бібліотекарі проводили і різноманітні масові культурно-просвітницькі заходи – зустрічі, бесіди, тематичні вечори та лекції, які не мали виразного пропагандистського спрямування. Про це свідчить те, що радянська влада після утвердження на Волині та Поділлі у 1944 р. не трактувала цю діяльність як колабораціоністську⁴⁷⁷.

Однією із перших на території генеральної округи у листопаді 1941 р. розпочала функціонування Проскурівська бібліотека ім. І. Нечуя-Левицького, фонд якої нараховував близько 50 тис. книг. Невдовзі у книгозбірні урухомили відділи технічної літератури, літературознавства та критики, а також української та російської белетристики⁴⁷⁸. Під час реєстрації, яка відбувалася після пред'явлення паспорта, користувачі сплачували десять карбованців застави і щомісячний грошовий внесок, що становив половину цієї суми. Бібліотека обслуговувала читачів щоденно з 11 до 19 год (видача книг відбувалася в усі дні тижня (крім неділі) з 12 до 19 год). Зауважимо, що відвідувати книгозбірню

⁴⁷⁴ *Український голос*, 1941, 23 листопада, с. 3.

⁴⁷⁵ Кароєва Т. Масові бібліотеки України під час нацистської окупації 1941—1944 рр.: зона цивільної адміністрації. *Вісник Книжкової палати*. 2021. № 9. С. 45–46.

⁴⁷⁶ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р-420. Оп. 1. Спр. 50. Арк. 3 зв.

⁴⁷⁷ Кароєва Т. Масові бібліотеки України під час нацистської окупації... С. 47.

⁴⁷⁸ *Український голос*, 1941, 23 листопада, с. 3.

євреям заборонялося⁴⁷⁹, що було одним із проявів дискримінації місцевого населення за етнічною ознакою. За несвоєчасне повернення літератури користувачі мали сплатити штраф, однак на практиці робили це вкрай рідко – впродовж зими – осені 1943 р. на сторінках «Українського голосу» регулярно з'являлися оголошення директорки Белавенцевої, у яких вона закликала читачів погасити заборгованість^{480, 481}.

Не менш активно в роки окупації діяла бібліотека у Кам'янці-Подільському (директор – Н. Кречет), у фондах якої знаходилося чимало української та іноземної белетристики, наукових видань і підручників⁴⁸². У липні 1942 р. сім співробітників книгозбірні обслуговували понад 1,5 тис. читачів. Особливою популярністю серед них користувалися твори В. Підмогильного, О. Вишні, Г. Епіка. Крім місцевих жителів частими відвідувачами бібліотеки були німці, однак кількість німецькомовної літератури була незначною. У читальні абоненти могли ознайомитися з тогочасною періодикою та рідкісними книжковими виданнями⁴⁸³.

Восени 1942 р. запрацювала бібліотека в Бресті на вул. Мітельалее, 41. Створена при Клубі української молоді, вона приймала відвідувачів два дні в тиждень (у вівторок і четвер), обслуговуючи з 14 до 17 год дітей та школярів, а з 17 до 19 год – дорослих. За користування книгами кожен абонент мав сплатити 15 крб застави і членський внесок у розмірі 5 крб (для членів Клубу він був зменшений до трьох). Статистичні дані свідчать, що бібліотека користувалася значною популярністю – на початку листопада 1943 р. вона нараховувала понад 1220 читачів, з яких більше 220 осіб відвідували книгозбірню щоденно. Історичні джерела свідчать, що в окупаційний період у бібліотеці знаходилося 8 798 примірників книжкових видань, значна кількість берлінських часописів («Голос», «Українець», «Хлібороб») та українських літературних журналів

⁴⁷⁹ *Український голос*, 1942, 8 березня, с. 4.

⁴⁸⁰ *Український голос*, 1943, 21 лютого, с. 4.

⁴⁸¹ *Український голос*, 1943, 21 жовтня, с. 4.

⁴⁸² *Подільнин*, 1941, 7 грудня, с. 4.

⁴⁸³ *Подільнин*, 1942, 2 липня, с. 4.

(«Наші дні», «Дорога», «Малі друзі»). Зауважимо, однак, що в цей час бібліотека зіштовхнулася зі значними проблемами – відсутністю вітчизняної та зарубіжної класики, несвоєчасним поверненням читачами випозичених книг та відсутністю читальні. Урухомлення останньої дирекція закладу анонсувала ще восени 1942 р., однак, незважаючи на наявність відповідного приміщення, в роки окупації читальня так і не запрацювала^{484, 485, 486}. Поодинокі згадки в архівних джерелах дозволяють припустити, що в роки окупації у регіоні читальні не набули масового поширення. Лише в грудні 1942 р. окупаційна влада дозволила їх організувати в кількох містах, при умові, що представники української допоміжної адміністрації знайдуть відповідне приміщення та відремонтують його. Відтак уже за кілька тижнів, у січні 1943 р., такі будинки було підготовлено у Славуті, Полонному та Шепетівці. Німецьке керівництво використовувало ці заклади з пропагандистською метою, наказавши розмістити в них радіорепродуктор для трансляції новин^{487, 488}.

Варто зазначити, що в досліджуваній період на Волині та Поділлі функціонували книгозбірні, які спеціалізувалися на обслуговуванні окремих категорій читачів. Для прикладу, в Кременці працювала бібліотека, фонди якої склалися з літератури медичного, технічного та сільськогосподарського спрямування⁴⁸⁹, а в Рівному стараннями місцевих культурно-освітніх діячів було урухомлено дитячу книгозбірню. Історичні джерела свідчать, що крім періодичних видань та творів класиків української літератури (Т. Шевченка, Лесі Українки, І. Франка, П. Грабовського), читачі могли ознайомитися з книгами, які вийшли друком на території Генеральної губернії – «Сорочинський ярмарок», «Під ясними зорями» М. Гоголя та С. Васильченка відповідно (Краків, 1942 р.), «Тарас Шевченко» В. Сімовича, «Мала історія України»

⁴⁸⁴ *Наше слово*, 1942, 11 вересня, с. 4.

⁴⁸⁵ *Наше слово*, 1942, 30 жовтня, с. 4.

⁴⁸⁶ *Наше слово*, 1943, 5 листопада, с. 4.

⁴⁸⁷ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р-420. Оп. 1. Спр. 59. Арк. 36, 48.

⁴⁸⁸ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р-420. Оп. 1. Спр. 60. Арк. 1.

⁴⁸⁹ *Український голос*, 1942, 4 жовтня, с. 4.

І. Крип'якевича, «Визвольна боротьба українського народу» Ю. Терлецького, «Симон Петлюра» С. Корбут (Львів, 1941 р.)⁴⁹⁰

Аналізуючи роботу бібліотек регіону в роки окупації, варто звернути увагу на чинники, які негативно впливали на їхнє функціонування: брак палива для обігріву приміщень взимку, перебої з електропостачанням (через що більшість книгозбірень працювали в світлу пору доби), недостатнє кадрове забезпечення (чимало чоловічого персоналу мобілізували до Червоної армії, частина з них потрапила у полон, хтось загинув, значну кількість працівників вивезли на примусові роботи до Райху)^{491, 492}. Крім того, з огляду на відсутність сприяння в розвитку цієї сфери з боку окупаційної влади, на території генеральної округи не існувало навчальних закладів, які б готували професійних бібліотекарів чи дозволили б їм підвищити свій професійний рівень.

Історичні джерела дозволяють охарактеризувати втрати, яких зазнали книгозбірні регіону в досліджуваній період. Улітку 1941 р. будівлі багатьох із них було зруйновано, чимало видань, які там знаходилися, знищено. Для прикладу, згідно зі звітами комісії, створеної з метою вивчення збитків, завданих регіону в 1941–1944 рр., площа приміщень книгозбірень, повністю або частково зруйнованих в період німецько-радянської війни на території Волинської області становила щонайменше 1,6 тис. м³, а Рівненської – 2,5 тис. м³⁴⁹³. Ще одним джерелом значних збитків для бібліотек регіону стала грабіжницька політика нацистської адміністрації, яку здійснювало Крайове управління архівами, бібліотеками й музеями під керівництвом І. Вінера. Л. Мажара припускає, що саме він реалізовував спеціальну програму (кодова назва «Лінц»), яка передбачала грабунок книгосховищ на окупованій території України⁴⁹⁴. Внаслідок цього чимало цінних видань вивезли до Райху, натомість книги, які не

⁴⁹⁰ Просвітянське століття Рівненщини: наукові статті, спогади / упор. І. Ветров, З. Дідич. Дрогобич: Коло, 2018. С. 65.

⁴⁹¹ Прокопчук В., Айвазян О. Бібліотеки Кам'янець-Подільської області в суворі 40-і роки XX ст... С. 14.

⁴⁹² Кароева Т. Масові бібліотеки України під час нацистської окупації... С. 47.

⁴⁹³ ЦДАГО України. Ф. 166. Оп. 3. Спр. 198. Арк. 37–38.

⁴⁹⁴ Мажара Л. Бібліотеки України у Великій Вітчизняній війні (огляд за матеріалами періодичних видань). URL: <https://www.calameo.com/read/00429477452151cd848ea> (останній перегляд: 29.11.2023 р.).

становили значної цінності, представники німецької адміністрації часто конфісковували і використовували як сировину на фабриках переробки паперу. Так, для прикладу, було зроблено з книжковим фондом Рівненської міської бібліотеки, який в довоєнний період нараховував майже 50 тис. примірників⁴⁹⁵. Значної шкоди окупанти завдали книгозбірням на Поділлі. Для прикладу, збитки, яких зазнали бібліотеки Антонінського, Меджибізького, Чемеровецького та Шепетівського районів у повоєнний період були оцінені в 50, 75, 120 і 150 тис. руб відповідно⁴⁹⁶.

Таким чином, в період нацистської окупації на Волині та Поділлі друк книг та періодики набув значного поширення. Остання виконувала роль розповсюдника інформації та була одним із найважливіших засобів пропаганди. В регіоні випускалося щонайменше 22 газети для широкого кола читачів і три вузькотематичні часописи (жіночий двотижневик, журнали для селян та школярів). Книжкова продукція була презентована белетристикою, релігійною літературою, брошурами антирадянського спрямування та календарями (церковними і світськими). Придбати періодику та книги можна було у книгарнях (існували в містах – Рівному, Луцьку, Любомлі, Бресті та ін.) і газетних кіосках. Зауважимо, що в досліджуваний період у видавничій сфері існувала значна кількість проблем: брак фарби, паперу та шрифтів, наявність жорсткої цензури, повна або часткова руйнація видавництва під час боїв між Вермахтом та Червою армією.

⁴⁹⁵ ЦДАГО України. Ф. 166. Оп. 3. Спр. 198. Арк. 19.

⁴⁹⁶ Матеріали Кам'янець-Подільської обласної комісії... С. 25.

РОЗДІЛ 3

ОСВІТНІ ПРОЦЕСИ

3.1. Початкове та середнє шкільництво

З огляду на те, що в роки окупації майже не існувало ясел та дитячих садків, перший рівень освіти на території генеральної округи був представлений шкільними навчальними закладами. Їх діяльність регулювалася директивами керівництва НСДАП. Варто зазначити, що в середовищі останнього не існувало єдиного бачення щодо того, як має виглядати освітній процес на східних окупованих територіях. А. Гітлер, до прикладу, стверджував, що «уміння ... українців ... читати і писати нам може тільки зашкодити. Адже це дало б можливість людям зі світлими головами отримати правдиві історичні знання і прийти до політичного розуміння, яке б змусило їх повстати проти нас...»⁴⁹⁷. На думку фюрера, після завершення школи місцеві жителі мали розрізняти дорожні знаки, вивчення географії повинно обмежуватися тим, що Берлін є столицею Райху, а уроки арифметики були зайвими⁴⁹⁸. Схожої позиції дотримувалась більша частина його найближчого оточення – райхсфюрер СС Г. Гімлер погоджувався на відкриття на окупованих територіях чотирикласних шкіл, М. Борман вважав, що знання слов'ян мало обмежуватися вмінням рахувати до ста, а Е. Кох стверджував, що навіть трикласні навчальні заклади дозволятимуть українцям здобути занадто високу освіту. На противагу цьому, А. Розенберг та Г. Шене були переконані, що надання преференцій місцевим жителям в освітній сфері дозволить їх ефективніше експлуатувати⁴⁹⁹ і мінімізує наростання на Сході антинімецьких настроїв.

Розбудова шкільного життя в краї розпочалася після проголошення у Львові Акту відновлення Української Держави (30 червня 1941 р.). У липні

⁴⁹⁷ Чернов Б. Шкільна освіта і наукові дослідження... С. 19.

⁴⁹⁸ Там само... С. 19–20.

⁴⁹⁹ Іванов С. Освіта на Волині в роки німецької окупації (1941–1944 рр.). *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*. Вип. 25. 2014. С. 154.

1941 р. у Луцьку було створено обласну управу, освітній відділ якої займався організацією початкового та середнього шкільництва на території колишнього Волинського воєводства. Обов'язки очільника відділу виконував Б. Білецький. Перед початком 1941/1942 н. р. він видав низку розпоряджень, які регулювали перебіг освітнього процесу. Згідно з ними, розбудовою шкільництва на локальному рівні займалися освітні відділи районних управ, штат яких складався з керівника, 1–2 працівників та секретаря. Вони мали забезпечити відшкодування шкільне майно (приміщення, навчальну літературу, наочний матеріал), провести перепис педагогів та дітей, народжених у 1927–1934 р. Зібрані дані наказувалося надіслати у Волинську обласну управу⁵⁰⁰.

1941/1942 н. р. мав розпочатися 1 вересня. Мета навчально-виховного процесу полягала в оволодінні учнями вмінь та навичок, необхідних для розбудови громадського та політичного життя у відновленій українській державі. Початкова освіта була обов'язковою для всіх дітей віком від 7 до 14 років. Навантаження у школах залежало від кількості педагогів: якщо їх бракувало, учні повністю опановували програму перших чотирьох і базові дисципліни 5–7 класів. Проведення усіх занять, передбачених програмою, відбувалося лише в тих закладах освіти, де працювало щонайменше п'ять учителів. У кожному класі мало навчатися від 40 до 60 учнів. Максимальна норма роботи педагогів становила 30 год тижнево. За свою працю вони отримували платню, розмір якої становив від 100 до 130 марок місячно. На початковому етапі дозволялося використовувати навчальні плани, які були у вжитку в довоєнний період, однак мовою викладання ставала українська. Директорів та педагогів закликали долучатися до діяльності громадських, культурно-освітніх та кооперативних організацій⁵⁰¹.

У другій половині липня 1941 р. Б. Білецький замовив у Львові 10 тис. збірників патріотичних пісень («Заповіт», «Боже великий, єдиний», «Не пора, не пора», «Ми гайдамаки», «Ой, у лузі червона калина», «Ще не вмерла України»),

⁵⁰⁰ Держархів Волинської обл. Ф. Р-87. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 12.

⁵⁰¹ Держархів Волинської обл. Ф. Р-141. Оп. 2. Спр. 93. Арк. 1.

зображення тризуба, портрети українських письменників (Т. Шевченка, І. Франка) та козацьких гетьманів⁵⁰². Це свідчить про те, що з точки зору представників української допоміжної адміністрації школи в роки окупації мали бути осередками національно-патріотичного виховання.

Ситуація кардинально змінилася після утвердження в регіоні цивільної окупаційної адміністрації – за наказом її урядовців більшість навчальних закладів у кінці осені – на початку зими 1941 р. припинили своє функціонування. М. Федорчук, священник с. Романів, з приводу цих подій писав у своєму щоденнику наступне: «З приходом німецької влади вони (*школи* – Авт.) постали. По всій Україні, вищі і середні. У Луцьку відкрили українську семінарію і гімназію. Молоді з сіл записалося досить. Але що з того? Повчилися пару місяців і амба науці. Школи позакривали і нема надії на їх відкриття, молодь пішла по домівках і байдикує. Як видно, всім нашим опікунам не подобається, щоб українська дитина вчилася. Рабів, фурманів треба, а не свідомих громадян»⁵⁰³. У своєму розпорядженні Г. Шене повідомляв, що припинення функціонування освітніх закладів на території генеральної округи зумовлювалося браком опалювальних матеріалів та небезпекою поширення інфекційних хвороб^{504, 505}.

Незадовго до початку чергового семестру, 12 січня 1942 р., Е. Кох видав наказ (вступав у дію з 1 лютого), відповідно до якого діти на території РКУ могли здобувати базову освіту лише в чотирикласних (народних) школах, всі іншим навчальним закладам наказувалося припинити діяльність. Для того, аби отримати дозвіл на відкриття початкових шкіл, необхідно було забезпечити їх паливом, знайти відповідне приміщення та мати достатню кількість вчителів, які перед призначенням успішно пройшли перевірку на політичну благонадійність^{506, 507}. Ця вказівка призвела до ліквідації в регіоні закладів, які

⁵⁰² Держархів Волинської обл. Ф. Р-87. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 1–1 зв.

⁵⁰³ Данилюк В. О. Вірити занадто боляче... С. 120.

⁵⁰⁴ ВКМ. Фонд КДФ. Інв. № 2302.

⁵⁰⁵ Вегеш М. Олашин М. Становище шкільної освіти на Волині під час німецько-фашистської окупації. *Матеріали всеукр. наук.-краєзн. конф. до 130-річчя Житомирської обласної наукової універсальної бібліотеки*. Житомир: ВКФ «Поліграфіка», 1996. С. 133.

⁵⁰⁶ Єржабкова Б. Шкільна справа та шкільна політика в рейхскомісаріаті "Україна"... С. 84.

⁵⁰⁷ ЦДАГО України. Ф. 57. Оп. 4. Спр. 108. Арк. 23.

давали повну загальну середню освіту (за винятком тих місцевостей, де керівники районів проігнорували розпорядження).

Організацією шкільних установ у регіоні займалися освітні відділи обласних (окружних), міських та районних управ. Їхній штат складався з кількох осіб. Працівники названих відділів надавали дозвіл на відкриття закладів освіти, стежили за їх діяльністю, затверджували рішення директорів про призначення та звільнення педагогів, організовували збори останніх для вирішення найважливіших проблем. Розмір їхньої заробітної плати був доволі високим. Наприклад, за листопад 1942 р. керівнику (М. Марковському) та секретарю (Л. Яценку) Славутського районного відділу освіти нарахували 900 та 340 крб відповідно⁵⁰⁸. Там, де в структурі районної управи не існувало окремого відділу освіти, організацією шкільництва займався інструктор, призначений окружною управою. Він був зобов'язаний перевіряти заклади освіти 2–3 рази на рік, надсилати в обласну управу звіти про результати інспекції та допомагати вчителям у вирішенні проблем матеріально-технічного та господарського характеру. Цікаво, що крім заробітної плати органи місцевої влади мали забезпечити інструктора гужовим транспортом⁵⁰⁹.

Опрацьовані автором джерела дозволяють виокремити чотири типи навчальних установ, які функціонували на території генеральної округи: *початкові, середні школи, гімназії та заклади освіти для дітей з інвалідністю (інтернати для незрячих)*.

Найбільшого поширення на території генеральної округи набули чотирьохрічні початкові (народні) школи, в яких діти здобували базові знання з найважливіших предметів. Навчальне навантаження в кожному з класів цих закладів відрізнялося: в першому та другому становило 18 і 26 год тижнево, а в третьому та четвертому збільшувалося до 30 год. Учні опановували вісім предметів: українську та німецьку мови, арифметику, науку про рідний край, малювання, ручну працю, співи, гімнастику та природознавство (останнє

⁵⁰⁸ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р-430. Оп. 1. Спр. 79. Арк. 25.

⁵⁰⁹ Держархів Волинської обл. Ф. Р-2. Оп. 1. Спр. 108. Арк. 9.

вивчали у 3 і 4 класах). Найменше часу в початковій школі відводилося для занять з гімнастики та співів (1–2 год), найбільше уваги приділялося опануванню української мови (6–7 год). Максимальна кількість дітей в одному класі не могла перевищувати 40 осіб. У разі браку приміщення частина школярів навчалася в другу зміну (у пообідню пору)^{510, 511, 512}.

Після здобуття початкової освіти учні могли продовжити навчання у неповних середніх («вищих початкових») школах (5–7 класи). Вони існували в тих населених пунктах генеральної округи, де було відповідне приміщення та достатня кількість дітей старшого шкільного віку. Навчальне навантаження у цих закладах становило від 27 до 29 год тижнево. Учні опановували низку загальноосвітніх предметів: українську мову та літературу, арифметику, природознавство, історію, географію, фізику, хімію, співи, малювання, креслення та фізкультуру⁵¹³. Зауважимо однак, що вже з кінця 1941 р. чимало неповних середніх шкіл припинили функціонування через брак коштів – якщо початкові навчальні заклади зазвичай фінансувалися з місцевого бюджету, то освітній процес у 5–7 класах (в т. ч. і виплата заробітної плати педагогам) часто відбувався за кошти батьків учнів. Незважаючи на невеликий розмір грошових внесків (у Кременецькому гебіті, до прикладу, він становив три марки місячно), місцеві жителі не завжди могли його сплатити. З огляду на це, вже через кілька місяців після початку 1941/1942 н. р. у згаданому районі залишилася лише одна неповна середня школа в с. Новий Вишневець, штат якої складався з восьми осіб⁵¹⁴. Місцева влада намагалася всіляко підтримати педагогів згаданих навчальних закладів. Про це свідчить бюджет Кременецького шкільного відділу на 1941/1942 н. р., у якому на виплату фінансової допомоги вчителям 5–7 класів було передбачено 1990 марок⁵¹⁵.

⁵¹⁰ Дударчук Л. Шкільна освіта на Волині в умовах німецької окупації (1941–1944 рр.). *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. Серія «Історичні науки», 2019. № 7... С. 50.

⁵¹¹ ЦДАВО України. Ф. 2077. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 3 зв.

⁵¹² ЦДАВО України. Ф. 2077. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 11.

⁵¹³ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р-420. Оп. 1. Спр. 53. Арк. 13.

⁵¹⁴ Держархів Тернопільської обл. Ф. Р-204. Оп. 1. Спр. 86. Арк. 1.

⁵¹⁵ Держархів Тернопільської обл. Ф. Р-204. Оп. 1. Спр. 118. Арк. 1–2.

В архівних матеріалах наявні фрагментарні відомості про мережу семикласних шкіл на Волині та Поділлі у 1941/1942 н. р. Періодичні видання інформували про поступове збільшення їхньої кількості на Кременеччині: в липні 1942 р. там нараховувалося шість таких навчальних закладів (у Бережцях, Буглові, Молотькові, Великих Загайцях, Якимівцях та Суражі)⁵¹⁶. Однак найбільше неповних середніх шкіл в окупаційний період функціонувало в Дунаєвецькому та Полонському районах (70 та 21 відповідно). На території останнього нараховувалося понад 2,5 тис. дітей, які навчалися в 5–7 класах^{517, 518}. Зауважимо однак, що більшість неповних середніх шкіл після відповідної вказівки Е. Коха у 1942 р. припинили діяльність. Внаслідок цього у 1942–1944 н. р. діти на території генеральної округи могли здобути лише початкову освіту.

Зкладами, які дозволяли здобути повну загальну середню освіту в роки окупації були гімназії. Навчання у них зазвичай відбувалося на платній основі. Відкриті у вересні – жовтні 1941 р. за ініціативи представників української допоміжної адміністрації, вони знаходилися здебільшого в обласних та районних центрах – Луцьку, Рівному, Володимирі, Ковелі, Кам'янці-Подільському, Дубні, Рожищі, Костополі. Зазвичай гімназіям присвоювали ім'я відомих українських політичних діячів, письменників та поетів (С. Петлюри⁵¹⁹, Т. Шевченка, І. Мазепи⁵²⁰). Часто ці заклади приймали абітурієнтів лише чоловічої статі (м. Кам'янець-Подільський)⁵²¹, або ж мали певну спеціалізацію – математично-природничу (м. Рівне)⁵²², гуманітарну чи механічну (м. Володимир)⁵²³.

Організацією гімназій займалися представники місцевої влади. Саме вони знаходили відповідне приміщення, забезпечували їх достатньою кількістю

⁵¹⁶ *Кременецький вісник*, 1942, 26 липня, с. 4.

⁵¹⁷ *Дунаєвецькі вісті*, 1941, 16 листопада, с. 3.

⁵¹⁸ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р-420. Оп. 1. Спр. 54. Арк. 1.

⁵¹⁹ *Волинь*, 1941, 28 вересня, с. 4.

⁵²⁰ *Волинь*, 1941, 12 жовтня, с. 4.

⁵²¹ *Подільнин*, 1941, 18 вересня, с. 2.

⁵²² *Волинь*, 1941, 12 жовтня, с. 4.

⁵²³ Шайкан В. Ідеологічна боротьба в Україні періоду Другої світової війни (1939–1945 рр.). Кривий Ріг, 2010. С. 159.

педагогів⁵²⁴ та вирішували матеріально-технічні проблеми. Значну фінансову підтримку в роки окупації ці заклади отримували від мешканців регіону, підприємств та установ, які функціонували на території генеральної округи. Так, у листопаді 1941 р. на сторінках «Українського голосу» дирекція Ковельської гімназії дякувала за допомогу комендантові служби порядку В. Олексюкові, керівнику олійної фабрики М. Муранцеві, начальнику шляхового відділу гебітскомісаріату С. Юрчинковичеві та очільнику міської електростанції А. Олексюкові⁵²⁵.

Навантаження у гімназіях було значним – учні опановували німецьку, українську та латинську мови, Закон Божий, філософську пропедевтику, історію, географію, хімію, фізику, математику, природознавство, малювання, ручну працю, гімнастику та співи. Найбільша увага приділялася вивченню німецької мови – щотижня для цього відводилося шість годин. Для порівняння: на заняття з географії в розкладі передбачалося дві, а з фізики та хімії – 3–4 години тижнево. Під час опанування деяких предметів учні виконували практичні вправи та мали чимало екскурсій. Останніх найбільше було на уроках природознавства⁵²⁶.

Про кадрове забезпечення та кількість осіб, які здобували освіту в гімназіях, маємо фрагментарні відомості. У Кременці, до прикладу, працювало 19 педагогів (17 чоловіків і дві жінки) та охоронець С. Костюк. Місячний оклад останнього становив 300 крб. На кінець жовтня 1941 р. в закладі навчалося 489 учнів, однак після того, як, з огляду на відсутність субвенцій з міського бюджету, здобуття освіти почало відбуватися на платній основі (50 крб місячно), кількість учнів значно зменшилася. Кременецький магістрат відмовив директору Б. Веселовському у виділенні коштів на виплату стипендій незаможним учням, а міський осередок Союзу комбатантів аналогічне прохання, ймовірно, залишив без відповіді⁵²⁷.

⁵²⁴ *Літопис УПА*. Т. 5. Волинь і Полісся: німецька окупація. Кн. 3: Спомини учасників / ред. Є. Штендера. Торонто: Видавництво «Літопис УПА», 1984. С. 207.

⁵²⁵ *Український голос*, 1941, 20 листопада, с. 6.

⁵²⁶ Держархів Волинської обл. Ф. Р-87. Оп. 1. Спр. 19. Арк. 3–5, 8.

⁵²⁷ Держархів Тернопільської обл. Ф. Р-212. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 1, 42 зв., 44, 57, 69.

Восени 1941 р. гімназії зіштовхнулися з низкою кадрових та матеріально-технічних проблем – в Мацейові (нині – с. Луків на Ковельщині) не вистачало достатньої кількості кваліфікованих педагогів (їх пошуки в інших містах, в т. ч. за межами РКУ завершилися безрезультатно)⁵²⁸, у Луцьку бракувало будівельних матеріалів, дров та вугілля для обігріву приміщень в холодну пору року, не вдалося забезпечити учнів гарячими сніданками. Кременецький магістрат не виділив коштів міській гімназії на закупівлю підручників та книг для бібліотеки та ремонт даху. Для вирішення означених проблем у листопаді 1941 р. при закладах було утворено батьківські комітети, до складу яких входило десять осіб (голова, його заступник, секретар, скарбник та шість членів). Вони зверталися до представників місцевої влади та жителів генеральної округи з проханням про фінансову допомогу. Однак на їх заклик відгукнулося небагато людей – упродовж грудня в касу Луцької гімназії, до прикладу, надійшла лише одна грошова пожертва^{529, 530, 531}. На заваді подальшому функціонуванню цих освітніх установ стали розпорядження представників окупаційної влади, згідно з якими гімназії припинили свою діяльність у грудні 1941 р.⁵³²

Найменш чисельним типом навчальних закладів на Волині та Поділлі в досліджуваній період були школи-інтернати для незрячих дітей (знаходилися у с. Михайлівці на Рівненщині (директор – М. Денисюк) та у Кам'янці-Подільському). Їх вихованцями могли стати особи, віком від 7 до 14 років. До Михайлівської школи найперше приймали учнів з вадами зору із малозабезпечених сімей. Вихованці отримували не лише помешкання, а й безкоштовне харчування, білизну, одяг та взуття. Зазначимо однак, що матеріальне забезпечення школи було незадовільним – вже у кінці вересня 1941 р. її дирекція на шпальтах «Волині» повідомила про брак згаданих речей та закликала місцевих жителів передавати для потреб школи власне майно. Крім

⁵²⁸ *Літопис УПА*. Т. 5. Волинь і Полісся: німецька окупація... С. 207–208.

⁵²⁹ Держархів Тернопільської обл. Ф. Р-212. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 8 зв., 51, 55, 60, 65.

⁵³⁰ Держархів Волинської обл. Ф. Р-1. Оп. 1. Спр. 114. Арк. 109, 112.

⁵³¹ *Український голос*, 1941, 27 листопада, с. 5.

⁵³² ВКМ. Фонд КДФ. Інв. № 16728.

письма, рахунків та читання учні опановували гру на скрипці, танці, а також вивчали певні види ремесла. Можемо припустити, що інтернат у Михайлівці проіснував недовго – в історичних джерелах, датованих 1942–1944 рр., згадки про його діяльність відсутні. Протягом кількох років (щонайменше з 1941 р. до осені 1943 р.) аналогічний заклад функціонував у Кам'янці-Подільському (знаходився у Старому місті на Тісному провулку). Батьки тамтешніх вихованців зобов'язувалися забезпечити їх теплим одягом та взуттям^{533, 534, 535}. Детальний аналіз навчально-виховного процесу у школах для незрячих унеможливило брак історичних джерел.

На початковому етапі окупаційного періоду в багатьох населених пунктах генеральної округи запрацювали навчальні заклади, у яких початкову освіту могли здобути представники національних меншин. Три з них знаходилися в Луцьку на вул. Театральній (польська) та Північній (російська і чеська). Під час запису батьки сплачували одну марку та подавали низку документів (свідоцтво про народження, освіту та довідку про щеплення від віспи)⁵³⁶. Варто зазначити, що росіяни просили урухомити семикласну школу. Своє рішення вони обґрунтовували тим, що у місті мешкало близько двох тисяч представників цієї етнічної групи з відповідною кількістю дітей та наявністю російської гімназії в Луцьку у міжвоєнний період. Однак гебітскомісар прохання відхилив, дозволивши організацію лише початкової школи. Архівні матеріали свідчать, що педагогічні колективи цих закладів склалися з 4–7 осіб (директора, вчителів та 1–2 охоронців). На початку листопада 1941 р. шкільний інспектор В. Вишневський повідомляв про поповнення їхнього штату трьома викладачами Закону Божого (православного та католицького віросповідання). Варто зазначити, що школи для національних меншин на території гебіту існували не лише в Луцьку, а й у багатьох селах. Зокрема, влада дозволила організувати чотири навчальні заклади для чехів (в Озерянах, Мстишині, Копче та Нивах

⁵³³ *Волинь*, 1941, 28 вересня, с. 4.

⁵³⁴ *Подольнин*, 1943, 12 вересня, с. 4.

⁵³⁵ *Подольнин*, 1941, 28 вересня, с. 2.

⁵³⁶ Зек Б. Луцьк у роки нацистської окупації... С. 251–252.

Губинських) і 15 – для поляків (в Чебенях, Дмитрівці, Косині, Дерманці, Вільці Котовській, Баларці, Нешесті, Вільчі, Заугольцях, Хроброві, Германівці, Таражі, Костюшковому, Ківерцях та Добрі)^{537, 538}.

На Поділлі, на відмінно від Волині, окремих шкіл для національних меншин не існувало. Останні навчалися разом з українськими дітьми. Зауважимо, однак, що їхня кількість у регіоні була значною: у 1941/1942 н. р. заклади освіти Берездівського, Полонського та Славутського районів відвідувало 622 поляки (найбільше їх нараховувалося в Польській Новоселиці, Марачівці, Берездові та Горошках – 99, 28, 26 та 39 осіб відповідно). Чимало поляків здобували початкову, значно менше – неповну середню освіту. На Славутчині, наприклад, в 5–7 класах навчалося лише 77 дітей⁵³⁹. Хоча у школах для національних меншин був високий рівень відвідуваності, вихованці не завжди встигали освоювати програмовий матеріал. Так, В. Пешнер, директор чеської школи у Рівному, у своєму звіті зазначав, що у 1941/1942 н. р. у 3 і 4 класах не вдалося виконати навчальний план з рахунків, природознавства та чеської мови⁵⁴⁰. Більшість закладів початкової освіти для національних меншин на території генеральної округи припинили своє функціонування в 1942 р. Найдовше вони проіснували в Бресті – у лютому 1943 р. газета «Український голос» повідомляла про діяльність у місті шести польських, трьох російських та однієї білоруської школи⁵⁴¹.

Навчальні установи в роки окупації розміщувалися у невеликих за розміром приміщеннях. Більшість із них складалися з 1–2 кімнат, однак в деяких населених пунктах (Новому Дворі, Шпанові, Грушвиці та ін.) вони отримали в користування значно більші будинки площею до 200 м². Подекуди дирекція не мала доступу до приміщень, оскільки в них розквартирувалися вояки Вермахту. Така ситуація в 1942–1943 рр. була в Колоденці та Квасиліві, а

⁵³⁷ Держархів Волинської обл. Ф. Р-2. Оп. 2. Спр. 115. Арк. 2–4.

⁵³⁸ Держархів Волинської обл. Ф. Р-1. Оп. 1. Спр. 1564. Арк. 33–34.

⁵³⁹ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р-420. Оп. 1. Спр. 53. Арк. 16–18, 20.

⁵⁴⁰ Держархів Рівненської обл. Ф. Р-33. Оп. 2. Спр. 17. Арк. 39–40.

⁵⁴¹ *Український голос*, 1943, 12 лютого, с. 4.

директор Городківської школи повідомляв, що за час перебування німецьких солдатів у закладі вибили 28 віконних шибок і просив Рівненську районну управу виділити відповідну кількість скла для їх ремонту⁵⁴². В разі відсутності власного будинку сільська управа винаймала його у місцевих жителів. Зокрема, на Костопільщині влітку 1942 р. 14 діючих шкіл (половина від загальної кількості) знаходилася в орендованих приміщеннях⁵⁴³, на Цуманщині їх нараховувалося 10 (у Карпилівці, Городищі, Клубочині, Домашеві, Козлові, Знамирівці, Нешесті, Скреготівці, Майдані-Липненському та Матійках)⁵⁴⁴. У деяких містах на території генеральної округи для потреб школи передавали будинки, які знаходилися у власності релігійних громад. Про це свідчить лист шкільного інспектора з Шепетівки від 16 квітня 1943 р. до гебітскомісара Ворбса, в якому він інформував останнього про те, що органи місцевої влади дозволили облаштувати заклад освіти на вул. Пліщинській у приміщенні, яким володіла місцева протестантська громада⁵⁴⁵.

Подекуди за право користування будинком між місцевими жителями та керівництвом школи виникали серйозні суперечки. Для прикладу, на початку вересня 1942 р. староста с. Гуменники просив Рівненську районну управу виселити з помешкання, яке до війни належало єврею Я. Грейцеру, селянина Т. Білогуба. Останній після втечі власника самовільно зайняв приміщення і відмовлявся його залишати навіть після того, як у Гуменниках для нього знайшли інший будинок⁵⁴⁶. Відсутність у багатьох населених пунктах генеральної округи окремого шкільного приміщення, а відтак необхідність його орендувати призводила до того, що заняття розпочиналися із запізненням, а самі будинки не були пристосовані під потреби освітнього процесу (мали незадовільний технічний стан та не завжди могли вмістити всіх учнів).

⁵⁴² Держархів Рівненської обл. Ф. Р-52. Оп. 6. Спр. 6. Арк. 23–23 зв., 41.

⁵⁴³ Держархів Рівненської обл. Ф. Р-23. Оп. 1. Спр. 14. Арк. 74.

⁵⁴⁴ Держархів Волинської обл. Ф. Р-2. Оп. 1. Спр. 177. Арк. 19.

⁵⁴⁵ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р-420. Оп. 1. Спр. 60. Арк. 18.

⁵⁴⁶ Держархів Рівненської обл. Ф. Р-52. Оп. 6. Спр. 6. Арк. 15–16, 20.

У досліджуваний період заклади початкової та середньої освіти працювали два повних навчальних роки (1941/1942; 1942/1943) і один неповний (1943/1944). Час їх початку та завершення в кожному з районів генеральної округи міг відрізнятись і залежав від стану шкільних приміщень, наявності достатньої кількості педагогів та санітарно-епідеміологічної ситуації. Запис до шкіл на 1941/1942 н. р. розпочався із запізненням – у жовтні⁵⁴⁷, навчання тривало до червня – липня^{548, 549}; в наступному, 1942/1943 н. р. на Волині на Поділлі більшість шкіл запрацювали у вересні⁵⁵⁰ і продовжували функціонувати до другої половини червня⁵⁵¹; у 1943/1944 рр. заняття протривали лише кілька місяців (середина вересня – листопад) і були перервані початком зимових холодів, а відтак – вигнанням нацистів з території регіону.

Щороку школярі мали зимові та літні канікули, які тривали з грудня по березень та з липня по вересень відповідно. Перед закінченням навчання учні 1–3 класів писали підсумкові контрольні роботи з української мови та арифметики, а четвертокласники склали усні та письмові іспити, на яких крім вчителів-предметників був присутній директор. Результати екзаменів фіксувалися у спеціальному протоколі, який підписувався вчителем та керівником освітнього закладу⁵⁵².

Перебіг навчального процесу на території генеральної округи суворо регламентувався постановами очільників шкільних відділів міських та районних управ. Для прикладу, навесні 1942 р. директорам освітніх установ Рівного було надіслане розпорядження, згідно з яким уроки мали розпочинатися о 8 год ранку (черговий вчитель приходив до школи за пів години до початку навчання, решта педагогів – за 10 хв). Після кожного заняття учні мали перерву. Освітняни зобов'язувалися заздалегідь підготувати конспект та своєчасно заповнювати класні журнали, у яких фіксували тему уроку, присутніх школярів та їхні оцінки.

⁵⁴⁷ Зек Б. Луцьк у роки нацистської окупації... С. 251.

⁵⁴⁸ *Наше слово*, 1942, 28 червня, с. 4.

⁵⁴⁹ *Український голос*, 1942, 23 липня, с. 4.

⁵⁵⁰ *Наше слово*, 1942, 16 серпня, с. 4.

⁵⁵¹ *Наше слово*, 1943, 23 липня, с. 4.

⁵⁵² Держархів Хмельницької обл. Ф. Р-420. Оп. 1. Спр. 60. Арк. 21.

Викладання низки дисциплін (історії, хімії, фізики, математики, географії, креслення) відбувалося із використанням наочного матеріалу. Вчителі стежили за належною поведінкою учнів, проводили з ними виховні бесіди, закликаючи бережливо ставитися до шкільного майна⁵⁵³.

Значний вплив на навчально-виховний процес упродовж 1941/1942 н. р. мали православні церкви обох юрисдикцій. Восени 1941 р. викладання Закону Божого стало обов'язковим в усіх початкових та середніх школах. Тоді ж архієпископ Олексій (Громадський) сформував комісію у складі протоієреїв Ф. Ковалевського, С. Карнковського та Ф. Юркевича, якій наказав розробити навчальну програму з даного предмету. Зазвичай заняття Закону Божого проводили клірики (священники, диякони та псаломщики), значно рідше – особи зі світською педагогічною освітою. Останні могли викладати цей предмет після отримання відповідного дозволу правлячого архієрея. За один урок кожен з них отримував п'ять карбованців⁵⁵⁴. На заняттях Закону Божого учні початкової школи вивчали найважливіші молитви, тропарі найбільших свят, особливості богослужіння, натомість у 5–7 класах знайомилися з православним катехізисом та церковною історією. Кожен з уроків починався та завершувався молитвою, текст якої затверджувався єпархіальним керівництвом. На заняттях рекомендували використовувати україномовні підручники, видані Варшавським синодальним складом^{555, 556}.

У 1942 р. відбулася секуляризація навчального процесу: цивільна німецька адміністрація заборонила священникам викладати у школах Закон Божий. Цим могли займатися лише світські особи з педагогічною освітою⁵⁵⁷. Відтак вплив церкви на шкільні установи обмежувався організацією духовенством молебнів з нагоди завершення навчального року. Під час цих урочистостей священник виголошував вітальне слово. Архівні матеріали свідчать, що впродовж 1941–

⁵⁵³ Держархів Рівненської обл. Ф. Р-33. Оп. 2. Спр. 22. Арк. 50.

⁵⁵⁴ Держархів Тернопільської обл. Ф. Р-204. Оп. 1. Спр. 128. Арк. 1–2.

⁵⁵⁵ Держархів Волинської обл. Ф. Р-141. Оп. 2. Спр. 95. Арк. 1.

⁵⁵⁶ Держархів Волинської обл. Ф. Р-87. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 2.

⁵⁵⁷ Держархів Рівненської обл. Ф. Р-33. Оп. 2. Спр. 22. Арк. 22.

1943 рр. такі заходи були доволі велелюдними – в містах у них брало участь кількасот дітей та педагогів^{558, 559}.

Якість навчального процесу залежала від забезпечення шкіл підручниками. Впродовж кількох перших місяців після встановлення німецького окупаційного режиму педагоги використовували літературу, яка залишилася з довоєнного періоду, усунувши з неї радянський пропагандистський матеріал⁵⁶⁰. Однак вже 12 грудня 1941 р. було видано наказ Міністерства східних окупованих територій, згідно з яким користування навчальними програми, книгами та наочним матеріалом (географічними картами, фільмами, малюнками), виданими в СРСР, заборонялося⁵⁶¹. Невдовзі по тому в генеральній окрузі вийшло друком кілька підручників: два з них, призначених для учнів 1–2 класів, з'явилося у Рівному (травень 1942 р.), а на початку наступного року в Кам'янці-Подільському було надруковано буквар, який містив уривки з біографії А. Гітлера та інших провідних діячів НСДАП. З огляду на незначний наклад, у кожную школу гебіту надіслали по кілька його примірників. Видана література мала антирадянське спрямування та писалася «під кутом німецько-української співпраці»^{562, 563}. Крім того, шкільна адміністрація на Волині (Горохівський та Володимирський райони) закупувала підручники в Галичині⁵⁶⁴.

Навчальні матеріали пропагандистського спрямування на східні окуповані території надходили з Райху. Так, в одному з документів співробітники відомства А. Розенберга повідомляли про придбання семи тисяч німецьких розмовників та 12 тис. листівок («Адольф Гітлер», «Становлення Великонімеччини»), призначених для використання на уроках читання. Згаданими матеріалами найперше мали забезпечити українські заклади освіти⁵⁶⁵. Адміністрація останніх часто закупувала нацистську символіку напередодні урочистостей. Зокрема, в

⁵⁵⁸ *Волинь*, 1941, 12 жовтня, с. 4.

⁵⁵⁹ Держархів Рівненської обл. Ф. Р-281. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 2.

⁵⁶⁰ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р-430с. Оп. 1. Спр. 72. Арк. 1.

⁵⁶¹ ЦДАВО України. Ф. 2077. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 38 зв.–39.

⁵⁶² *Український голос*, 1942, 17 травня, с. 4.

⁵⁶³ Слободянюк П., Вавринчук М., Олійник Ю., Смоленюк П., Телячий Ю. *Воєнне лихоліття...* С. 158–159.

⁵⁶⁴ ЦДАВО України. Ф. 3833. Оп. 1. Спр. 92. Арк. 32, 33.

⁵⁶⁵ ЦДАВО України. Ф. 3676с. Оп. 4. Спр. 46. Арк. 1.

середині квітня 1942 р., за кілька днів до чергової річниці від дня народження фюрера, яке в досліджуваний період було державним святом, директори шкіл № 3 і № 5 м. Луцька просили керівника міської управи надіслати німецькі герби, прапори та портрети А. Гітлера⁵⁶⁶. Часто пропагандистські матеріали представники окупаційної адміністрації використовували як заохочувальний засіб для учасників навчального процесу – на Шепетівщині, наприклад, плакати із зображенням фюрера дозволялося розміщувати лише в найкращих школах, а учні на останньому дзвонику за високі досягнення у навчанні отримували агітаційні брошури⁵⁶⁷. Наведені факти переконливо свідчать, що для нацистського керівництва освіта була важливим засобом ідеологічного впливу на місцеву молодь, а кінцева мета навчального процесу полягала у формуванні на окупованій території лояльного до Райху підростаючого покоління з числа місцевих жителів.

Для того, аби компенсувати брак підручників, з осені 1941 р. окружні відділи освіти на Волині та Поділлі започаткували видання кількох газет та журналів, призначених для школярів. Найбільшою популярністю користувалися часописи «Листок школяра» (Шепетівка), «Українська дитина» (Костопіль), «Малі друзі» (Краків, Львів) та «Школяр» (Дубно). Обсяг згаданих видань міг сягати до 32 сторінок, вартість – від 50 коп. до 6 крб. У них друкували цікавий ілюстративний матеріал (портрети українських письменників, давньоруських князів, зображення архітектурних пам'яток) та різноманітні тексти (казки, байки, загадки, легенди, короткі поетичні твори), які використовувалися на уроках читання. Більшість публікацій мали виразно патріотичне спрямування. Автори закликали читачів любити Україну, пізнавати її минуле. Низка статей висвітлювала життєвий і творчий шлях знаних вітчизняних композиторів,

⁵⁶⁶ Держархів Волинської обл. Ф. Р-1. Оп. 1. Спр. 114. Арк. 262, 265.

⁵⁶⁷ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р-420. Оп. 1. Спр. 52. Арк. 49.

релігійних, літературних та політичних діячів (М. Лисенка, М. Шашкевича, А. Шептицького, Лесі Українки та ін.)^{568, 569, 570, 571, 572}.

З огляду на незначний наклад, зумовлений недостатньою кількістю паперу, чотири згадані часописи не могли компенсувати браку підручників на території всієї генеральної округи. Тому з 1942 р. на шпальтах масових періодичних видань з'явилися рубрики, у яких публікувалися матеріали, призначені для використання під час уроків у закладах початкової освіти – «Сторінка для школяра» («Український голос»⁵⁷³, «Урядові Дунаєвецькі вісті»⁵⁷⁴), «Куток учня» («Подільнин»⁵⁷⁵, «Світлий промінь»⁵⁷⁶), «Газетка малого школярика» («Наше слово»)⁵⁷⁷ та ін. Оскільки тираж згаданих видань був значним, а територіально вони охоплювали всю генеральну округу, можемо припустити, що поява названих рубрик дозволила значно спростити навчальний процес.

При деяких закладах освіти в роки окупації функціонували бібліотеки. Основу їх книжкового фонду становили видання, які збереглися з довоєнного періоду. Восени 1941 р. бібліотекарі доклали чималих зусиль для налагодження роботи цих установ: підготували відповідне приміщення, впорядкували каталоги, підбрали найбільш затребувану літературу (наукову та художню). Історичні джерела свідчать, що в досліджуваний період функціонувало сім шкільних книгозбірень в Берездівському районі, щонайменше одна – в Меджибізькому (нараховувала близько 2 тис. видань), ймовірно, частина з 23 бібліотек на території Шепетівського, Славутського та Полонського районів знаходилася в школах. Варто зазначити, що найбільша проблема, з якою зіштовхнулися працівники книгозбірень, полягала у браку літератури. Особливо не вистачало української класики (творів П. Мирного, І. Нечуя-Левицького,

⁵⁶⁸ *Костопільські вісті*, 1942, 8 лютого, с. 4.

⁵⁶⁹ *Волинь*, 1941, 4 грудня, с. 4.

⁵⁷⁰ Курилишин К. Малі друзі. URL: <https://esu.com.ua/article-63100> (останій перегляд 29.11.2023).

⁵⁷¹ *Наше слово*, 1943, 29 серпня, с. 4.

⁵⁷² Слободянюк П., Вавринчук М., Олійник Ю., Смоленюк П., Телячий Ю. Воєнне лихоліття... С. 159.

⁵⁷³ *Український голос*, 1942, 9 липня, с. 3.

⁵⁷⁴ *Урядові Дунаєвецькі вісті*, 1942, 12 листопада, с. 3.

⁵⁷⁵ *Подільнин*, 1942, 24 вересня, с. 3.

⁵⁷⁶ *Світлий промінь*, 1942, 25 листопада, с. 4.

⁵⁷⁷ *Наше слово*, 1942, 6 листопада, с. 3.

Г. Квітки-Основ'яненка) та видань для дітей молодшого шкільного віку. Джерела поповнення бібліотечних фондів в кожному з регіонів відрізнялися: керівниця книгозбірні з Меджибожа Г. Слободянюк, наприклад, збільшила їх за рахунок літератури, перенесеної з колишньої розграбованої районної бібліотеки, директор Барбарівської школи в 1942/1943 н. р. виділив на закупівлю книг 450 крб. Інколи видання з одного навчального закладу передавалися іншій освітній установі. Так, після реорганізації неповної середньої школи в с. Великі Юначки в початкову, районний відділ освіти наказав перевезти всі методичні та художні видання, розраховані на учнів 5–7 класів до Антонівської середньої школи. З огляду на брак літератури, в досліджуваній період послугами шкільних бібліотек користувалися не лише учні та вчителі, а й працівники інших культурних організацій^{578, 579, 580, 581}.

У непростих умовах воєнного лихоліття педагоги не лише дбали про те, щоб учні вчасно засвоїли навчальний матеріал, передбачений програмою, а й докладали чималих зусиль для організації їхнього дозвілля. З нагоди початку та завершення навчального року в школах організовувалися урочисті академії, концерти та інші святкові імпрези⁵⁸². Під час Різдвяних канікул адміністрація освітніх закладів влаштовувала розважальну програму з колядками та щедрівками, які виконувалися під музичний супровід. На завершення таких святкувань наймолодші діти отримували подарунки. Джерела свідчать, що в деяких населених пунктах генеральної округи ці урочистості планувалося провести у січні 1944 р., незадовго до вступу у місто радянських військ (див. додаток К).

Уже через кілька днів після відкриття Волинського краєзнавчого музею шкільний інспектор закликав вчителів з учнями його відвідати, а коли влітку 1942 р. до Луцька з концертом прибули київські бандуристи, лише для

⁵⁷⁸ Красилівщина в роки Другої світової війни: збірник документів та матеріалів / упор. В. Байдич, О. Байдич та ін. Хмельницький: ФОП Мельник А. А., 2016... С. 146.

⁵⁷⁹ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р-430. Оп. 1. Спр. 79. Арк. 19–19 зв.

⁵⁸⁰ *Український голос*, 1941, 12 листопада, с. 4.

⁵⁸¹ *Нацистський окупаційний режим на Хмельниччині...* С. 311.

⁵⁸² *Костопільські вісті*, 1942, 5 липня, с. 4.

вихованців школи № 5 було придбано 130 квитків на музичну імпрезу⁵⁸³. Вочевидь, в такий спосіб освітяни намагалися знайомити дітей з історичним минулим краю та культурними досягненнями українців.

Зазначимо, однак, що за наказом представників окупаційної влади педагоги змушені були готувати імпрези з нагоди ювілеїв нацистських діячів. Особливо масштабно в досліджуваній період у школах відзначали день народження А. Гітлера. З огляду на це, у квітні 1942 р. в навчальних закладах Шепетівщини відбулися концерти під промовистими назвами «Дитячі роки фюрера» та «Визволення фюрером народів Європи, в тому числі і України від жидо-більшовиків»⁵⁸⁴.

Непростим було становище педагогічних працівників. Основне їхнє завдання, на думку німецьких урядовців, полягало у вихованні на окупованій території лояльних до Райху школярів. З огляду на це, зверталася увага на політичні переконання освітян – у середині грудня 1941 р. керівництво НСДАП наказало звільнити шкільних інспекторів, призначених більшовиками та вчителів, які брали активну участь у комуністичному русі. Їхні посади мали зайняти особи, репресовані радянською владою в довоєнний період⁵⁸⁵. Опинившись у скрутній ситуації, немало кваліфікованих педагогів змушені були працевлаштуватися у ремісничих майстернях, на промислових підприємствах і виконували там важку фізичну роботу. Рівненський освітянин В. Кобалевський з цього приводу згадував наступне: «Учителі, яким вдалося уникнути фізичного знищення, змушені були стати чорноробами, декваліфікуватися і переживати тяжке існування. Мені особисто довелося влаштуватися на працю в слюсарну майстерню, власником якої був німець Едуард Нейман. Як і інші працівники майстерні, я на собі відчув усю складність німецької експлуатації»⁵⁸⁶.

⁵⁸³ Держархів Волинської обл. Ф. Р-1027. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 27, 58.

⁵⁸⁴ Олійник Ю. Становище вчителів Хмельниччини в роки нацистської окупації (1941–1944). *Освіта, наука і культура на Поділлі: збірник наукових праць*. Т. 8. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2006... С. 153.

⁵⁸⁵ ЦДАВО України. Ф. 2077. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 38 зв.–39.

⁵⁸⁶ ЦДАВО України. Ф. 4620. Оп. 3. Спр. 324. Арк. 208–209.

Згідно з постановами цивільної німецької адміністрації, максимальне тижневе навантаження педагогів становило 30 (для жінок) та 32 год (для чоловіків)⁵⁸⁷. За свою працю вони отримували доволі високу заробітну плату: місячний оклад директора становив 600, а вчителя-предметника – 450 крб. Цікаво, що за однаковий обсяг роботи жінкам нараховували на 20% менше коштів, порівняно з чоловіками. Окрім того, були передбачені надбавки за старанне виконання професійних обов'язків (25%)⁵⁸⁸ та знання німецької мови (15%) (якщо особа німецькою володіла вільно і могла підтвердити статус фольксдойче, розмір доплати збільшувався до 25%)⁵⁸⁹. З 1942 р. на кількість платні впливали стаж та категорія (до першої та другої належали вчителі з вищою та середньою педагогічними освітами відповідно, до третьої – особи із закінченою загальною середньою освітою). Розмір доплат за кожен категорію сягав від 20 до 80 крб. Варто зазначити, що місячний оклад вчителів сільських шкіл був на 30–50 крб меншим порівняно з їхніми колегами з міст⁵⁹⁰.

Побутові умови життя освітян у кожному з районів генеральної округи різнилися і залежали від політики, яка проводилася у сфері шкільництва органами місцевої влади. Для прикладу, жителі с. Красносілля придбали для вчительки будинок та надали в користування земельну ділянку. Натомість староста с. Цмівка на Шепетівщині не допоміг освітянам у вирішенні матеріально-побутових проблем, внаслідок чого в зимову пору року їм бракувало палива та продуктів харчування. Схожа ситуація трапилася у с. Свинна, де місцева влада не забезпечила працівників школи посівним матеріалом, вугіллям та дровами. Виявлені документи свідчать, що розпорядження окружних управ про забезпечення освітян хлібом на місцях не завжди виконувалися. Зауважимо, що останнім на Поділлі надавали службове житло, за користування яким вони вносили орендну плату розміром 90 коп. за 1 м²^{591, 592}. В роки німецької окупації

⁵⁸⁷ Держархів Рівненської обл. Ф. Р-52. Оп. 6. Спр. 5. Арк. 1.

⁵⁸⁸ Держархів Волинської обл. Ф. Р-2. Оп.1. Спр. 108. Арк. 1.

⁵⁸⁹ Держархів Рівненської обл. Ф. Р-52. Оп. 6. Спр. 5. Арк. 12–13.

⁵⁹⁰ Олійник Ю. Становище вчителівства Хмельниччини в роки нацистської окупації... С. 151.

⁵⁹¹ Там само. С. 152.

⁵⁹² Красилівщина в роки Другої світової війни... С. 135.

представники цивільної адміністрації часто залучали педагогів до «суспільно корисної праці» – перепису населення (Волинь, жовтень 1942 р.)⁵⁹³ та збору радянських пропагандистських матеріалів (патефонних платівок та книг О. Корнійчука, Й. Сталіна, В. Леніна, К. Маркса, П. Тичини, В. Маяковського та Л. Кагановича) (Поділля, березень – квітень 1943 р.)⁵⁹⁴

Упродовж літніх канікул дирекція мала забезпечити школи паливом, організувавши заготівлю хмизу та відремонтувати їхні будівлі. Ремонтні роботи проводилися коштом місцевих жителів. У липні – серпні у закладах освіти функціонували дитячі садки, у яких педагоги працювали вихователями (з огляду на це максимальний термін їхньої відпустки становив не більше шести днів протягом року). Батьки, які мали дітей віком від 4 до 8 років зобов'язувалися на час літніх канікул віддати їх до закладів дошкільної освіти, а самі долучатися до збору врожаю зернових культур^{595, 596}. Відтак організація дитсадків зумовлювалася намаганням окупаційної влади максимально використати економічний потенціал краю на користь Третього Райху.

Після того, як представники нацистської адміністрації розпочали в регіоні масові репресії, в т. ч. проти цивільного населення, значна кількість педагогів-чоловіків долучилася як до радянського, так і до українського націоналістичного підпілля. Зокрема, А. Одуха, вчитель початкової школи с. Стригани на Шепетівщині, в досліджуваний період організував партизанський загін, учасники якого до травня 1944 р. провели низку антинімецьких акцій. За Ю. Олійником, зв'язок з радянським підпіллям у роки війни підтримував педагог з с. Ярославка К. Кошарський. Окрім того, керівник Летичівського окружного відділу освіти П. Супрун проводив пропагандистську роботу, намагаючись залучити до лав ОУН місцевих жителів (за що в повоєнний період радянською владою був засуджений до десятирічного терміну ув'язнення)⁵⁹⁷.

⁵⁹³ ВКМ. Фонд КДФ. Інв. № 5066.

⁵⁹⁴ Дунаєвеччина в роки Другої світової війни: збірник документів та матеріалів/ упор. В. Байдич та ін. Ка'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2015... С. 97.

⁵⁹⁵ Держархів Рівненської обл. Ф. Р-52. Оп. 6. Спр. 3. Арк. 11.

⁵⁹⁶ Держархів Рівненської обл. Ф. Р-33. Оп. 2. Спр. 22. Арк. 63.

⁵⁹⁷ Олійник Ю. Становище вчительства Хмельниччини... С. 154–155.

Відтак можемо констатувати, що в досліджуваний період працівники шкіл крім педагогічної діяльності долучалися до антинімецької боротьби (як інформаційно-пропагандистської, так і збройної).

Аналізуючи шкільництво на Волині та Поділлі в роки окупації, варто звернути увагу на фактори, які негативно впливали на його стан. Через те, що основним критерієм при працевлаштуванні у заклади освіти були не професійні здібності педагогів, а їхня лояльність до окупаційної влади, низка вчителів не мала вмінь та навичок, необхідних для викладацької діяльності: окремі з них не вміли добре читати, допускали на уроках помилки, не приділяли належної уваги підготовці до занять⁵⁹⁸, а в с. Рудка-Козинська за результатами перевірки було стверджено, що «протягом цілої лекції повторювались вірші, подачі нового матеріалу не було»⁵⁹⁹.

Негативно на функціонування закладів освіти впливали епідемії інфекційних захворювань (тифу, холери, віспи та ін.), які періодично спалахували. Причиною їх появи були незадовільні санітарно-гігієнічні умови на окупованій території та брак кваліфікованого медичного персоналу для боротьби з недугами. Напередодні початку 1941/1942 н. р. адміністрація деяких шкіл повідомляла, що на навчання могли зголошуватися учні за наявності у них довідки про щеплення⁶⁰⁰, однак ця вимога не була обов'язковою на території всієї генеральної округи. Відтак вже через кілька місяців заклади освіти стали осередками поширення інфекційних захворювань: на початку листопада 1941 р. лише на Славутчині епідемії тифу були зафіксовані у 16 школах^{601, 602}. У наступному році ситуація погіршилася: через недугу не розпочали функціонування 17 навчальних закладів району, у яких здобувало освіту понад 2 тис. дітей⁶⁰³.

⁵⁹⁸ Держархів Волинської обл. Ф. Р-2. Оп. 1. Спр. 333. Арк. 44, 164, 166.

⁵⁹⁹ Держархів Волинської обл. Ф. Р-2. Оп. 1. Спр. 472. Арк. 205.

⁶⁰⁰ Зек Б. Луцьк у роки нацистської окупації... С. 251–252.

⁶⁰¹ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р-420. Оп. 1. Спр. 53. Арк. 15.

⁶⁰² ВКМ. Фонд КДФ. Інв. № 2302.

⁶⁰³ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р-420. Оп. 1. Спр. 52. Арк. 29.

З метою покращення санітарно-гігієнічного стану краю у 1942 р. працівники районних та міських управ вжили низку заходів: організували щеплення школярів⁶⁰⁴, зобов'язали педагогів повідомляти медичних працівників про погіршення їхнього стану здоров'я. На вчителів була покладена відповідальність за дотримання чистоти в класах, а директорам заборонили у шкільних приміщеннях приймати на нічліг полонених червоноармійців⁶⁰⁵, оскільки останні часто хворіли на віспу, черевний тиф та холеру. Через кілька місяців співробітники санітарних відділів міських управ оглянули навчальні заклади і ствердили, що санітарний стан багатьох із них був незадовільний та звернули увагу бургомістрів на те, що технічний персонал не приділяє достатньої уваги прибиранню установ. З огляду на наближення періоду шлунково-кишкових захворювань вони зобов'язали 1–2 рази на день обробляти надвірні вбиральні хлорованим вапном⁶⁰⁶. Вочевидь, ці заходи не минули даремно: якщо на Поділлі, де вони не проводилися, у 1942/1943 н. р. через епідемії тифу не функціонували щонайменше 11 початкових шкіл у Полонському районі (із загальною кількістю 1313 учнів)⁶⁰⁷, одна – на Шепетівщині і 15 – на Славутчині⁶⁰⁸, то закриття через захворювання дітей навчальних закладів на Волині було поодиноким явищем (такі випадки зафіксовані в Соколі та Котові неподалік від Луцька)^{609, 610}.

Ще одна проблема у галузі шкільництва впродовж досліджуваного періоду була пов'язана з тим, що учні часто не відвідували уроків. Для прикладу, керівник шкільного відділу Славутського району М. Марковський у своєму звіті зазначав, що в його окрузі діти регулярно з'являлися на навчання лише восени 1941 р., в подальшому ці показники знизилися від 40 до 82%⁶¹¹. Не кращою була ситуація і на Волині – з 80 учнів с. Мирославка, наприклад, школу відвідувало

⁶⁰⁴ Держархів Рівненської обл. Ф. Р-33. Оп. 2. Спр. 22. Арк. 40.

⁶⁰⁵ Держархів Рівненської обл. Ф. Р-52. Оп. 6. Спр. 3. Арк. 3.

⁶⁰⁶ Держархів Рівненської обл. Ф. Р-33. Оп. 2. Спр. 22. Арк. 43, 55.

⁶⁰⁷ Нацистський окупаційний режим на Хмельниччині... С. 319.

⁶⁰⁸ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р-420. Оп. 1. Спр. 60. Арк. 72.

⁶⁰⁹ Держархів Волинської обл. Ф. Р-2. Оп. 1. Спр. 333. Арк. 164.

⁶¹⁰ Держархів Волинської обл. Ф. Р-2. Оп. 1. Спр. 472. Арк. 217.

⁶¹¹ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р-430с. Оп. 1. Спр. 72. Арк. 2.

трохи більше половини, а в Кобчі та Невільно на уроки не з'являлося 29–36% школярів⁶¹². Такий стан речей зумовлювався кількома причинами: часто батьки залучали дітей до робіт по господарству, подекуди бракувало взуття, вже восени 1941 р. генеральною округою почали ширитися чутки про те, що здобуття середньої освіти відбувалося на платній основі. Для того, аби покращити відвідуваність, деякі гебітскомісари у 1942 р. наказували штрафувати батьків, які не дозволяють дітям відвідувати навчальні заклади. Розмір грошового стягнення міг сягати 1 тис. крб., однак на практиці старости сіл часто не виконували це розпорядження^{613, 614, 615}, або ж накладали мінімальні штрафи (25–100 крб)⁶¹⁶.

Характерна особливість навчально-виховного процесу на території генеральної округи в 1942–1943 рр. полягала у використанні праці учнів у господарській сфері. Школярі під керівництвом педагогів збирали старий папір, а також урожай зернових культур, ягоди, гриби, лікарські рослини, допомагали обробляти городи, знищувати шкідників у садах. До цих робіт залучали дітей, які досягли 10-річного віку. В період літніх канікул вони працювали цілий день (6–10 год), а після початку навчального року – удвічі менше⁶¹⁷. Зібрані гриби, овочі та фрукти здавалися в контори закупу та збуту. Масштаби учнівської праці в досліджуваній період були значними. На це вказують звіти педагогів про виконану роботу. Так, у серпні 1942 р. шкільна адміністрація Шепетівського, Полонського, Славутського та Берездівського районів повідомляла окружного комісара про те, що учні збрали понад 1 т ягід та більше 4 т лікарських рослин⁶¹⁸. Наступного року освітяни з дітьми збрали та передали ляндавирту (керівнику господарства) 2 017,5 кг старого паперу⁶¹⁹. Не менш активно школярі допомагали і при зборі урожаю зернових культур – у серпні 1943 р. часопис «Урядові Дунаєвецькі вісті» інформував, що влітку на цих роботах працювало 99 учнів

⁶¹² Держархів Волинської обл. Ф. Р-2. Оп. 1. Спр. 472. Арк. 197, 198.

⁶¹³ *Подільнин*, 1942, 4 жовтня, с. 4.

⁶¹⁴ *Український голос*, 1941, 5 листопада, с. 4.

⁶¹⁵ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р-430с. Оп. 1. Спр. 72. Арк. 4.

⁶¹⁶ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р-430с. Оп. 1. Спр. 81. Арк. 12.

⁶¹⁷ Держархів Рівненської обл. Ф. Р-33. Оп. 2. Спр. 22. Арк. 113–114.

⁶¹⁸ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р-420. Оп. 1. Спр. 59. Арк. 6–7.

⁶¹⁹ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р-420. Оп. 1. Спр. 59. Арк. 79.

округи. Вони зносили снопи, відгортали полюву, відкладали солону і т. д.)⁶²⁰. Залучення дітей до виконання сільськогосподарських робіт представники окупаційної влади обґрунтовували намаганням ознайомити їх з сільськогосподарською працею та підготувати до вступу у заклади професійної освіти, однак справжня мета такої практики полягала у максимальному визиску економічного та людського потенціалу регіону на користь Німеччини.

Варто зазначити, що за роки нацистської окупації освітнім установам було завдано значної шкоди – розграбовано майно, спалено приміщення і т. д. Масштаби збитків у кожному з регіонів відрізнялися – на Поділлі, наприклад, руйнувань зазнали 920 шкільних будинків. За підрахунками комісії із встановлення та розслідування злочинів нацистів (діяла у 1944–1945 рр.) збитки, завдані освітній сфері області, становили 131 млн руб⁶²¹. На Рівненщині впродовж досліджуваного періоду було зруйновано 198 шкіл повністю і 187 – частково⁶²². На Волині після завершення німецько-радянської війни потребували відбудови 549 освітніх установ (загальною площею 626 тис. м³)⁶²³. Значних руйнувань зазнали шкільні бібліотеки (лише на території Камінь-Каширщини з них зникло 7 623 книги). Зауважимо, що чимало педагогів в роки війни емігрувало у східні регіони України, стало жертвами репресій представників окупаційної влади, або ж загинуло, беручи участь у бойових діях⁶²⁴, що призвело до кадрового дефіциту в освітній сфері.

Таким чином, можемо підсумувати, що нацистське керівництво погоджувалося на надання місцевому населенню лише початкової освіти, однак, бажаючи заручитися його підтримкою, певний час не чинило перешкод у розбудові шкільництва. На території генеральної округи у 1941–1944 рр. діяли початкові та середні навчальні заклади, гімназії та школи-інтернати. На Волині та Берестейщині існували окремі заклади освіти для національних меншин

⁶²⁰ Урядові Дунаєвецькі вісті, 1943, 19 серпня, с. 4.

⁶²¹ Матеріали Камінець-Подільської обласної комісії... С. 25.

⁶²² ЦДАВО України. Ф. 4620. Оп. 3. Спр. 301. Арк. 5.

⁶²³ ЦДАГО України. Ф. 166. Оп. 3. Спр. 198. Арк. 32.

⁶²⁴ Денисюк В. Освіта районів волинського Полісся у тридцятих – першій половині сорокових років. *Педагогічний пошук*. 2001. № 1 (29)... С. 91.

(поляків, чехів, білорусів, росіян). У досліджуваний період педагоги докладали значних зусиль для організації культурного дозвілля учнів. Часті епідемії інфекційних захворювань, низькі показники відвідуваності дітьми уроків, недостатній фаховий рівень значної кількості вчителів та обмежувальні заходи окупаційної влади в галузі шкільництва негативно впливали на якість навчально-виховного процесу.

3.2. Заклади професійної освіти

В роки нацистської окупації на Волині та Поділлі функціонувала розгалужена мережа закладів професійної освіти, представлена одним вишем (Кам'янець-Подільський учительський інститут), низкою фахових шкіл та короткотермінових курсів, у яких здійснювалася підготовка спеціалістів за сімома напрямками: медико-фармацевтичним, промислово-ремісничим, сільськогосподарським, педагогічним, культурно-мистецьким, торгівельним та релігійним. Верховка НСДАП, даючи дозвіл на діяльність цих закладів, намагалася забезпечити важливі галузі господарства достатньою кількістю кваліфікованих працівників із числа місцевого населення. Розвиток професійної освіти в роки окупації, на нашу думку, можна поділити на три етапи: початковий (літо – зима 1941 р.), час відносно стабільного функціонування (1942 р.) та завершальний (1943 р. – початок 1944 р.). З огляду на це, вважаємо за необхідне проаналізувати нормативно-правову базу, на основі якої функціонували навчальні заклади протягом кожного періоду.

На початковому етапі розбудовою освітніх установ фахового спрямування займалися шкільні відділи обласних, міських та районних управ. Професійні школи зазвичай відкривалися на місці аналогічних закладів, які існували до війни, використовуючи їхнє майно та навчально-матеріальну базу⁶²⁵. Процес організації цих установ відбувався наступним чином: спочатку шкільний відділ

⁶²⁵ Потильчак О. Нацистська політика у сфері підготовки спеціалістів... С. 783.

спільно з Урядом праці призначав їх керівника. Останній подавав до управи план приміщення, де мали відбуватися заняття, проект бюджету із зазначенням видатків і надходжень та список осіб, готових займатися викладацькою роботою^{626, 627}. Протягом кількох наступних тижнів тривала вступна кампанія і якщо достатня кількість абітурієнтів успішно склала іспити, курс чи фахова школа розпочинали діяльність. Варто зазначити, що більшість цих закладів через брак дров та вугілля припинили функціонування взимку 1941 р.

На наступному етапі у розвитку професійної освіти можемо виокремити дві особливості: по-перше, окупаційна влада встановила повний контроль над цією галуззю, а, по-друге, кількість фахових шкіл значно зменшилася. Незадовго до початку чергового семестру, 21 січня 1942 р., А. Розенберг видав розпорядження, згідно з яким низка університетів, відкритих за ініціативи органів української допоміжної адміністрації на території РКУ мали припинити своє функціонування. Виняток становили виші сільськогосподарського, лісового, медичного, ветеринарного та технічного спрямування, що зумовлювалося браком кваліфікованих працівників у цих галузях. У закладах, які продовжили діяльність, наказувалося перевірити усіх викладачів на предмет політичної благонадійності. В наступному місяці Е. Кох заборонив місцевим жителям виїжджати для здобуття освіти в Генеральну губернію чи Райх⁶²⁸. Внаслідок цих розпоряджень у РКУ загалом і генеральній окрузі зокрема були ліквідовані виші гуманітарного спрямування. Оскільки на території останньої інших не існувало, це призвело до того, що з весни 1942 р. система фахової освіти на Волині та Поділлі була представлена навчальними закладами двох типів – *школами та короткотерміновими курсами*.

Початок третього (завершального) етапу у розвитку професійної освіти припадає на осінь 1942 р. У вересні цього року А. Гітлер наказав упродовж трьох наступних місяців відправити до Німеччини 400–500 тис. острабайтерів.

⁶²⁶ Держархів Волинської обл. Ф. Р-74. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 8.

⁶²⁷ Держархів Волинської обл. Ф. Р-87. Оп. 1. Спр. 17. Арк. 4.

⁶²⁸ ЦДАВО України. Ф. 2077. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 39–39 зв.

Нацистське керівництво в Україні стверджувало, що виконання розпорядження фюрера майже повністю залежало від успішності вербувальної акції в генеральних округах «Київ», «Житомир» та «Волинь–Поділля»⁶²⁹. З огляду на це, 24 жовтня 1942 р. Е. Кох наказав генеральним комісарам ліквідувати всі вищі та середні навчальні заклади, а учнів, яким виповнилося 15 років, незалежно від статі, відправляти на працю до Райху⁶³⁰, що призвело до суттєвого зменшення кількості професійних шкіл у регіоні.

З огляду на низький рівень урбанізаційних процесів та сприятливі природно-кліматичні умови, основними галузями економіки регіону в роки Другої світової війни були сільське та лісове господарство. Відтак після утвердження в краї нацистської окупаційної влади, з наближенням 1941/1942 н. р., органи української допоміжної адміністрації ініціювали урухомлення низки професійних шкіл та курсів, на яких місцева молодь могла здобути фах лісівника чи спеціаліста у сфері сільського господарства. Мережа таких навчальних закладів на території генеральної округи була представлена садо-городніми, сільськогосподарськими, рільничо-лісовими школами, а також короткотерміновими курсами зоотехніків та агрономів. Оскільки практичні заняття для учнів цих закладів відбувалися у садах, полях, лісових масивах та на присадибних ділянках, більшість згаданих установ знаходилися в селах, або ж мали за містом власне господарство.

В роки окупації на території регіону функціонувало кілька садо-городніх шкіл. Термін навчання у них становив два – три роки. Отримати диплом могли особи, які досягли 17-річного віку, мали початкову шкільну освіту та успішно склали вступні іспити з математики та української мови. Учні вивчали низку вузькопрофільних дисциплін (грунтознавство, дендрологію, насінництво, квітництво, основи сільського господарства, бджільництво, декоративне садівництво, городництво, технічну переробку плодів і овочів) та базові

⁶²⁹ Гінда В. Освітня політика нацистів в райхскомісаріаті "Україна". *Сторінки воєнної історії України*. 2012. Вип. 15. С. 66.

⁶³⁰ ЦДАГО України. Ф. 57. Оп. 4. Спр. 118. Арк. 3.

предмети неповної середньої школи (українську та німецьку мови, географію, хімію, історію). Окрім того, дівчата опановували куховарство й вишивання. Навчальне навантаження учнів на 1–2 курсах становило 36, а на третьому – 37 год тижнево^{631, 632}.

Зауважимо, що вихованці мали значну кількість практичних занять. Для прикладу, в Басовому Куті для цього було відведено 50 га орної землі, 18 га сіножаті, 22 га саду, 6 га плодородсадника, теплиці та майстерні з виготовлення скляних виробів. Для учнів удоступнили гуртожиток з читальнею та актовим залом. Кожного вихованця закликали взяти з собою теплий одяг, кухонне начиння, постіль та засоби особистої гігієни. Незважаючи на низьку плату за навчання (80 крб місячно) до школи зголосилося небагато абітурієнтів. Це змусило дирекцію в середині грудня оголосити додатковий набір^{633, 634}.

Крім садо-городніх шкіл, фах агронома в роки окупації можна було здобути у Кременецькій рільничо-лісовій та сільськогосподарських школах (функціонували в Дзеленцях, Луцьку, Війтівцях, Барі, Гамарні, Шпанові та Петровичах). Їх учнями могли бути хлопці та дівчата віком від 15 до 18 років, які мали початкову чи неповну середню освіту. Абітурієнти здавали вступні іспити з алгебри, геометрії, фізики (усно), української мови (письмово) та подавали низку документів – автобіографію, свідоцтва про народження та освіту, довідку про стан здоров'я і дві світлини. Розмір плати за навчання в кожному із закладів відрізнявся: найменшим був у Війтівцях та Дзеленцях (150 та 200 крб річно), значно більшим – у Луцькій сільськогосподарській школі (60 крб місячно). В останній, щоправда, учні могли отримати стипендію. Випускники деяких шкіл, здобувши фах техніка гідротехнічних меліорацій, техніка-садовода та агротехніка, могли продовжити навчання у вишах сільськогосподарського та лісового профілів, а також на фізико-математичних факультетах університетів. Навчальне навантаження було значним. У Війтівцях, наприклад, воно становило

⁶³¹ *Волинь*, 1941, 7 вересня, с. 4.

⁶³² Держархів Волинської обл. Ф. Р-87. Оп. 1. Спр. 24. Арк. 13.

⁶³³ *Волинь*, 1941, 7 вересня, с. 4.

⁶³⁴ *Волинь*, 1941, 14 грудня, с. 4.

2000 год на рік (1200 теоретичних і 800 практичних). Вихованці опановували організацію сільськогосподарських підприємств, рахування та вимірювання, тваринництво, фізику, хімію, технологію та низку інших предметів. На Шепетівщині основна увага в сільськогосподарських школах відводилась вивченню землемірства, мікробіології, ґрунтознавства та землеробства^{635, 636, 637, 638, 639}.

В опрацьованих нами періодичних виданнях міститься інформація про організацію шкільного життя у Війтівцях. Згідно з повідомленням газети «Летиськівські вісті» від 11 серпня 1943 р., щоденно у школі чергувало два учні: один стежив за порядком на кухні, видавав продукти харчування, носив воду та дрова для приготування страв, інший відповідав за дотримання вихованцями правил внутрішнього розпорядку в навчальних аудиторіях. До чергування адміністрація залучала всіх учнів за винятком старости школи. Практичні заняття відбувалися під керівництвом викладачів та одного студента-завгоспа, який призначався директором на десятиденний термін. Під час вивчення теоретичних дисциплін студенти зазвичай конспектували інформацію, озвучену педагогом на уроці, самостійно опрацьовувати літературу з бібліотеки дозволялося лише після того, як її перегляне викладач. У вільний час вихованці займалися спортом, грали на музичних інструментах, брали участь у діяльності драматичного гуртка, який функціонував при школі⁶⁴⁰.

В роки окупації на території генеральної округи фах агронома та зоотехніка місцеві жителі могли здобути на короткотермінових курсах, які існували у Рівному, Старокостянтинові, Шепетівці та Кременці. Вони тривали від десяти днів до кількох місяців і організовувалися сільськогосподарськими відділами районних та міських управ. Умовами для вступу були відповідний вік (16–20 років), *політична благонадійність* та наявність у абітурієнтів шкільної

⁶³⁵ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р-420. Оп. 1. Спр. 52. Арк. 69.

⁶³⁶ *Український голос*, 1941, 23 жовтня, с. 2.

⁶³⁷ *Український голос*, 1942, 8 листопада, с. 4.

⁶³⁸ *Летиськівські вісті*, 1943, 11 серпня, с. 4.

⁶³⁹ *Український голос*, 1941, 16 жовтня, с. 6.

⁶⁴⁰ *Летиськівські вісті*, 1943, 11 серпня, с. 4.

освіти. Перевага надавалася учням колишніх сільськогосподарських шкіл та технікумів. Викладачами на курсах були агрономи-практики та керівники контрольно-насіenneвих станцій. На час навчання слухачі забезпечувалися житлом. Після отримання диплому вони могли працевлаштуватися у конторах закупу та збуту, на громадських господарствах та підприємствах регіону. Більшість агрономічних та зоотехнічних курсів були організовані упродовж 1942–1943 рр., а деякі, як, наприклад, у Кременці, припинили свою діяльність на початку 1944 р., незадовго до вступу у місто Червоної армії^{641, 642, 643, 644, 645}.

Історичні джерела дозволяють охарактеризувати матеріально-технічне забезпечення закладів фахової освіти сільськогосподарського спрямування. Одним із найкращих воно було у Війтiвецькій та Луцькій школах. Для потреб останньої влада виділила приміщення колишнього учительського інституту на вул. Дубнівській, 62 (див. додаток Л) (27 кімнат, в т. ч. просторі аудиторії), кілька господарських будівель та бібліотеку. На цілком задовільні побутові умови студентів вказують наявність у закладі електропостачання, каналізації та гуртожитку. Практичні заняття упродовж навчального року відбувалися на присадибній ділянці площею чотири гектари та сільськогосподарській станції «Бiваки», а під час літніх канікул – на агрономічних та технічних підприємствах⁶⁴⁶. Доволі добрим було матеріально-технічне забезпечення Війтiвецької школи. Вона мала у своїй власності пасіку, кухню, 156 га земельних угідь (ліси, сад, малинник, квітник, став, теплицю, посіви зернових та технічних культур). Окрім того, дирекція організувала для студентів безкоштовний гуртожиток, де учні за незначну плату (40–60 крб місячно) могли отримати щоденне триразове харчування⁶⁴⁷. Однак архівні дані дозволяють припустити, що матеріальне забезпечення деяких сільськогосподарських шкіл на території

⁶⁴¹ *Нове життя*, 1943, 30 травня, с. 4.

⁶⁴² *Нова Шепетівщина*, 1943, 18 липня, с. 4.

⁶⁴³ *Кременецький вісник*, 1943, 14 листопада, с. 4.

⁶⁴⁴ *Український голос*, 1943, 23 грудня, с. 4.

⁶⁴⁵ Держархів Рівненської обл. Ф. Р-52. Оп. 6. Спр. 7. Арк. 3.

⁶⁴⁶ *Український голос*, 1941, 23 жовтня, с. 2.

⁶⁴⁷ *Летшиівські вісті*, 1943, 11 серпня, с. 4.

округи було незадовільним. Про це свідчить лист директора однієї з них від 17 лютого 1942 р., у якому він просив Шепетівського гебітскомісара забезпечити заклад побутовими речами та меблями (шафами, кріслами, канцелярськими та класними столами)⁶⁴⁸.

Варто звернути увагу на кадрове забезпечення та кількість учнів у закладах сільськогосподарської професійної освіти. На початку 1942 н. р. Г. Шене наказав своїм підлеглим надіслати детальну інформацію про викладачів рільничих шкіл, зазначивши їхнє прізвище та ім'я, національність, сімейний стан, адресу і посаду⁶⁴⁹. З інформації, наданої гебітскомісарами, можемо зробити висновок, що найкраще кадрове забезпечення закладів було на Шепетівщині. Там із 55 осіб 8 викладали ґрунтознавство і землеробство, по 10 – хімію та українську мову, 9 – фізику і математику, по 2 – землемірство, діловодство, тваринництво, садівництво та бджільництво, по 1 – машинізацію і рослинництво, по 3 – організацію сільського господарства, сільськогосподарську дослідну справу і досліді⁶⁵⁰. Щодо кількості учнів, то в 1941–1943 рр. найбільше з них зголосилося до Шпанівської, Барської та Війтівецької шкіл (87, 50 та 42 особи відповідно). Після отримання диплому чимало випускників працевлаштувалося не лише на території генеральної округи, а й далеко за її межами – у Вінниці та Криму^{651, 652, 653}.

Важливою галуззю економіки регіону з точки зору використання її ресурсів для потреб Райху залишалося лісове господарство. З огляду на те, що вирубка, обробка і транспортування деревини було трудомістким процесом, який потребував використання праці значної кількості людей, вже за кілька місяців розпочала діяльність Білокриницька рільничо-лісова школа (див. додатки М, Н), у якій місцева молодь могла здобути фах лісівника. Її абітурієнтами могли стати особи до 20 років з семикласною освітою. Платня за

⁶⁴⁸ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р-420. Оп. 1. Спр. 52. Арк. 21.

⁶⁴⁹ Держархів Рівненської обл. Ф. Р-33. Оп. 2. Спр. 22. Арк. 92.

⁶⁵⁰ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р-420. Оп. 1. Спр. 59. Арк. 18.

⁶⁵¹ *Летшиївські вісті*, 1943, 11 серпня, с. 4.

⁶⁵² *Подільнин*, 1942, 9 квітня, с. 4.

⁶⁵³ *Волинь*, 1943, 23 вересня, с. 3.

навчання становила 600 крб⁶⁵⁴. Директором школи призначили А. Котовича. Крім загальноосвітніх предметів слухачі опановували низку вузькопрофільних: лісову ботаніку (викладач – Браковський), лісову фітопатологію та ентомологію (Н. Терлецька), мірництво (Бриних), рибництво, ґрунтознавство (Л. Мальченко), бджільництво (Пиньковський), суспільну гігієну (Рошинський), мисливство (Якимчук), фізику (Вишневський), геологію, мінералогію (Покровська), дендрологію і промислове використання деревини (І. Марчук)⁶⁵⁵.

Адміністрація закладу в роки окупації зіштовхнулася з низкою матеріально-технічних проблем: школа не мала власної лабораторії, бракувало підручників, представники окупаційної адміністрації регулярно навідувалися до закладу з перевітками та обшуками⁶⁵⁶. Практичні заняття вихованці відбували у Забродівському лісництві. В. Михальчук, один із учнів, про них згадував: «Побутові умови для життя [...] були спартанські і дуже важкі для інтелектуальної праці вечером. Маленький столик заледве давав місце для шістьох під час обіду чи вечери і світло нафтової лампи було достатнім тільки для споживання їжі. Часом, треба було вдоволитися свічкою. Для праці над конспектами чи над якоюсь книжкою – не було досить місця і світл[а] не вистачало. Також ogrівання було слабе»⁶⁵⁷ (*джерело подано зі збереженням орфографії*). Незважаючи на це, в досліджуваний період адміністрація закладу успішно провела дві вступні кампанії (1941/1942 і 1942/1943 н. р.), однак після посилення репресій окупаційної влади та активізації в регіоні антинімецької збройної боротьби частина учнів залишила навчання і в першій половині квітня 1943 р. школа припинила функціонування⁶⁵⁸.

Один навчальний заклад не міг забезпечити 110 лісопильних підприємств на території генеральної округи⁶⁵⁹ достатньою кількістю кваліфікованих працівників, тому з метою їхньої підготовки окупаційна влада організувала

⁶⁵⁴ *Український голос*, 1942, 20 серпня, с. 4.

⁶⁵⁵ Кременецький краєзнавчий музей. Музейний архів. Інв. № 845. С. 27–32.

⁶⁵⁶ Там само. С. 29, 31, 45, 67.

⁶⁵⁷ Там само. С. 57, 42–43.

⁶⁵⁸ Там само. С. 68.

⁶⁵⁹ ЦДАВО України. Ф. КМФ-8. Оп. 1. Спр. 294. Арк. 25.

короткотермінові курси лісних об'їзників. Туди могли зголошуватися особи віком від 18 до 35 років, які мали 6–7 класну шкільну освіту (при її відсутності зарахування відбувалося на основі успішно складених вступних іспитів). На початку 1942 р. запис на такі тримісячні курси тривав у Луцьку на вул. Північній, у приміщенні чеської школи⁶⁶⁰. Вочевидь, бажаючих на них навчатися було не дуже багато, адже на сторінках преси відділ лісництва, деревини і ловецтва генерального комісаріату регулярно закликав місцевих жителів зголошуватися на працю до найближчих сплавних пунктів⁶⁶¹. У 1943 р. ситуація із виконанням планів лісозаготівлі значно погіршилася: навесні Г. Шене повідомляв, що у 43 лісництвах регіону роботи повністю припинилися, ще у 48 вдалося виконати план лісозаготівлі на 50–80%. Причиною такого стану речей стали постійні напади УПА на деревообробні підприємства для того, аби перешкодити вивозу до Райху продукції, яка на них виготовлялася. Як наслідок, 14 тартаків було спалено, ще 13 перестали функціонувати. Дії упівців призвели до того, що у березні 1943 р. окупаційна влада змогла виконати свій план з експорту дров лише на 72 %, а з вивозу будівельного матеріалу – на 40 %⁶⁶². Тобто, незначна кількість закладів, які готували спеціалістів у галузі лісівництва, брак бажаючих до них вступати з одного боку та активна антинімецька збройна боротьба учасників українського націоналістичного підпілля з іншого суттєво зменшили обсяги економічних ресурсів регіону, які окупаційній адміністрації вдалося використати для потреб Третього Райху.

В досліджуваній період на території генеральної округи діяла мережа навчальних закладів, по закінченню яких місцева молодь могла здобути фах педагога. Їх поява зумовлювалася браком учителів у початкових та середніх школах. Особливо гострим кадровий дефіцит став після того, як нацистське керівництво заборонило займатися викладацькою діяльністю політично неблагонадійним особам та колишнім членам компартії. В краї функціонувало

⁶⁶⁰ Держархів Волинської обл. Ф. Р-74. Оп. 2. Спр. 1. Арк. 62.

⁶⁶¹ *Голос Сарненщини*, 1942, 10 травня, с. 4.

⁶⁶² ЦДАВО України. Ф. КМФ-8. Оп. 1. Спр. 294. Арк. 23–24.

три типи навчальних закладів, які дозволяли здобути фах педагога: *інститут народної освіти*, чотири *учительські семінарії* та мережа *короткотермінових курсів*.

Кам'янець-Подільський інститут народної освіти був єдиним вищим навчальним закладом на території генеральної округи. Заклад розпочав своє функціонування у довоєнний період⁶⁶³, відтак на початку 1941/1942 н. р. його працівники та громадськість міста утворили ініціативну групу, яка звернулася до представників німецької адміністрації з проханням про його відкриття. До складу групи увійшли чотири особи: директор середньої школи № 2 І. Бондаренко (голова), керівники Кам'янець-Подільської обласної та міської управ (І. Наненко та Кибець відповідно), а також очільник обласного відділу освіти Г. Ткач. Невдовзі прохання було задоволене, ректором інституту (наказ обласної управи № 6 від 1.11.1941 р.) призначили І. Бондаренка⁶⁶⁴.

У жовтні 1941 р. розпочалася вступна кампанія. На навчання приймали осіб від 17 до 35 років із десятирічною шкільною освітою. Абітурієнти мали надати низку документів (автобіографію, чотири світлини, довідки про стан здоров'я, місце проживання і свідоцтво про освіту) та успішно скласти іспити з німецької мови, алгебри, геометрії, тригонометрії, фізичної географії, української мови та літератури (написати диктант та твір). Ті, хто закінчив школу на відмінно, від вступних іспитів звільнялися. Студенти забезпечувалися гуртожитком та їдальнею⁶⁶⁵, що дозволяло зголоситися на навчання мешканцям інших населених пунктів. Відтак, упродовж першої декади жовтня – середини листопада 1941 р. в канцелярію надійшло понад 230 заяв абітурієнтів⁶⁶⁶. Загалом у 1941/1942 н. р. в інституті навчалось 233 студенти (130 юнаків та 103 дівчини), які були мешканцями не лише Кам'янець-Подільського, а й Дунаєвецького, Ярмолинецького та Проскурівського районів. Оскільки приміщення довоєнного

⁶⁶³ ЦДАГО України. Ф. 166. Оп. 3. Спр. 214. Арк. 32.

⁶⁶⁴ Олійник Ю. Вищий навчальний заклад у Кам'янці-Подільському в добу нацистської окупації (1941–1943 рр.). *Освіта, наука і культура на Поділлі*. Збірник наукових праць. Т. 13. Кам'янець-Подільський, 2009. С. 175.

⁶⁶⁵ *Український голос*, 1941, 19 жовтня, с. 6.

⁶⁶⁶ *Подільнин*, 1941, 16 листопада, с. 3.

інституту на початковому етапі війни зазнало значних ушкоджень, кілька перших місяців після початку роботи заклад знаходився в будинку середньої школи № 1 (район Старого міста), однак невдовзі було відремонтовано його корпус на вул. Московській (після перейменування – Київській), і в грудні 1941 р. інститут перебрався туди. Підготовка майбутніх педагогів була розрахована на чотири роки і здійснювалася на мовно-літературному, фізико-математичному, природничому та історико-географічному факультетах^{667, 668, 669}.

Варто звернути увагу на рівень кадрового та матеріально-технічного забезпечення інституту. Спочатку його педагогічний колектив складався із 13 осіб (директора, заступників з господарських і навчальних питань та десятих викладачів). Однак персоналу бракувало – частина педагогів працювала за сумісництвом, поєднуючи працю в інституті з роботою в інших установах міста. При цьому низка посад (викладачів математики, хімії, біології, німецької мови та історії) певний час залашалися вакантними. Попри кадровий дефіцит, педагоги займалися активною навчально-методичною діяльністю – організовували семінари, на яких вчителі початкових та середніх шкіл опановували українську мову та літературу, розробляли навчальні програми із цих предметів. Незважаючи на те, що в користування закладу передали бібліотеку довоєнного учительського інституту, чимало видань міської книгозбірні та книжкові фонди кількох шкіл Кам'янця-Подільського, в інституті бракувало підручників, наукової літератури та періодики. Натомість зручні аудиторії, достатня кількість меблів та дров^{670, 671, 672} дозволяли студентам відвідувати заняття навіть у холодну пору року. Бачимо, що українська допоміжна адміністрація доклала значних зусиль для перетворення Кам'янець-

⁶⁶⁷ Нацистський окупаційний режим на Хмельниччині... С. 301–302.

⁶⁶⁸ Завальнюк О., Прокопчук В., Гавришук А. Кам'янець-Подільський державний учительський інститут у роки Великої Вітчизняної війни. Кам'янець-Подільський, 2010.

⁶⁶⁹ Нестеренко В. Часопис «Подільянин» як джерело вивчення культурно-освітніх процесів на Поділлі (1941–1944 рр.). *Хмельниччина в роки Другої світової війни*. Хмельницький, 2014. С. 116.

⁶⁷⁰ *Український голос*, 1941, 29 жовтня, с. 4.

⁶⁷¹ Олійник Ю. Вищий навчальний заклад у Кам'янці-Подільському... С. 179.

⁶⁷² *Український голос*, 1941, 30 листопада, с. 4.

Подільського учительського інституту на потужний осередок педагогічної освіти в регіоні.

На заваді подальшій розбудові та функціонуванні закладу стали розпорядження окупаційної влади. За її наказом у лютому – березні 1942 р. чотири його педагогічні відділи об'єднали в один, на решті розпочали підготовку агрономів, медиків та ветеринарів⁶⁷³, а після розпорядження Е. Коха про закриття на окупованій території шкіл та вищих навчальних закладів інститут перетворили на сільськогосподарську школу (квітень 1943 р.)⁶⁷⁴

Крім Кам'янець-Подільського інституту здобути педагогічну освіту на території генеральної округи можна було у кількох учительських семінаріях, які запрацювали на початку осені 1941 р. В роки окупації вони функціонували в Луцьку, Острозі, Ковелі та Володимирі. Навчання у цих закладах (розраховане на п'ять років) відбувалося на платній основі. Умови для вступу в кожній із них відрізнялися: Острозька семінарія приймала абітурієнтів, які закінчили 6–10 класів загальноосвітніх шкіл, натомість у Луцьку студенти, здобуття педагогічної освіти яких було перерване початком війни, могли продовжити навчання у семінарії, вступивши одразу на 2–4 курси^{675, 676}. Навчальне навантаження у ній становило 31–33 год тижнево. Крім загальноосвітніх дисциплін (німецька, латинська та українська мови, математика, географія, природознавство), значна увага приділялася опануванню методики викладання кожного предмету та педагогічній практиці⁶⁷⁷. Більшість учительських семінарій, проіснувавши кілька місяців (вересень – грудень 1941 р.), через брак вугілля та дров припинили функціонування. Відкрити їх навесні 1942 р. не дозволила окупаційна влада.

Національна структура населення генеральної округи була строкатою. Напередодні війни в регіоні проживали українці, росіяни, поляки, білоруси, чехи,

⁶⁷³ Подолянин, 1942, 27 лютого, с. 4.

⁶⁷⁴ Завальнюк О., Прокопчук В., Гавришук А. Кам'янець-Подільський державний учительський інститут.

⁶⁷⁵ Український голос, 1941, 1 жовтня, с. 4.

⁶⁷⁶ Волинь, 1941, 7 вересня, с. 4.

⁶⁷⁷ Держархів Волинської обл. Ф. Р-2. Оп. 1. Спр. 794. Арк. 11.

литовці та німці. Частка останніх на Волині була незначною, значно більше їх мешкало на Поділлі – у Шепетівці, Проскурові, Полонному, Слауті та Старокостянтинові⁶⁷⁸. Згідно з нацистською ідеологією, фольксдойче належали до «вищої раси» порівняно з місцевим населенням, а тому мали дотримуватися «расової чистоти». Щоб мінімізувати їхні контакти з представниками інших національностей, для етнічних німців існували окремі крамниці, заклади громадського харчування та школи. З метою забезпечення останніх достатньою кількістю вчителів у 1942–1943 рр. окупаційна влада урухомила в краї кілька курсів та семінарій, у яких фольксдойче могли здобути фах педагога. Процес організації цих закладів відбувався наступним чином: спочатку гебітскомісари встановлювали кількість етнічних німців на підконтрольній їм території⁶⁷⁹, і якщо їх було достатньо, видавали дозвіл на створення відповідних освітніх установ. До учительських семінарій закликали зголошуватися 14–15 річних юнаків, натомість дівчата могли стати асистентами педагогів, успішно закінчивши кількамісячні курси. Крім автобіографії та документів про освіту, при вступі абітурієнти подавали довідку про відсутність інфекційних захворювань та документально підтверджували своє німецьке походження. Такі заклади функціонували у Шепетівці та Ковелі^{680, 681}. У 1943 р. фольксдойче, які мешкали на території генеральної округи, мали отримати можливість здобути фах педагога за її межами. Про це свідчить лист Е. Коха до Г. Шене, у якому він повідомляв про організацію у Києві літнього учительського інституту, куди могли зголошуватися юнаки та дівчата німецького походження 1928–1929 р. н., пройшовши попередній відбір у літніх таборах⁶⁸². Оскільки восени 1943 р. відбулося вигнання нацистів з Києва, інститут так і не розпочав роботу.

⁶⁷⁸ Петрова А. Становище й доля фольксдойче в генеральній округі Волинь-Поділля (1941–1944 рр.). *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського*. Серія Історія. 2009. Вип. 16. С. 159.

⁶⁷⁹ Держархів Рівненської обл. Ф.Р-52. Оп. 6. Спр. 5. Арк. 11.

⁶⁸⁰ *Ковельські вісті*, 1942, 10 вересня, с. 4.

⁶⁸¹ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р-420. Оп. 1. Спр. 59. Арк. 4.

⁶⁸² ЦДАВО України. Ф. 2077. Оп. 1. Спр. 20. Арк. 100 зв.

У багатьох населених пунктах регіону з дозволу гебітскомісарів в окупаційний період організовувалися педагогічні курси, які тривали від кількох тижнів до кількох місяців. Вони дозволяли українському населенню за короткий час здобути вчительський фах, а педагогам-практикам – підвищити свій професійний рівень. Останнім за перебування на курсах шкільні відділи часто виплачували 75 % їхньої зарплати⁶⁸³. Під час навчання слухачі опановували теоретичні предмети (педагогіку, математику, психологію, українську мову, природознавство, методику викладання) та проходили практику в школах⁶⁸⁴. Як правило, навчання на курсах тривало в період літніх канікул і завершувалося напередодні початку нового навчального року. Доволі часто організовувалися курси для певних категорій педагогів. Так, у 1942 р. у Любомлі мали бути урухомлені курси для вчителів молодших класів⁶⁸⁵, а в Костополі та Івановій Долині – для викладачів української та німецької мов⁶⁸⁶. Нескладні математичні підрахунки дозволили встановити, що на Волині та Поділлі слухачами педагогічних курсів в роки окупації було щонайменше 722 особи, 150 з яких навчалося в Ковелі (керівник – професор А. Огій)⁶⁸⁷, 102 – в Любешові (Ю. Олесницький)⁶⁸⁸, 122 – в Костополі (С. Бичківський)⁶⁸⁹, 108 – у Луцьку (В. Покальчук)⁶⁹⁰, 70 – у Сарнах⁶⁹¹ і 170 – у Мотикалах⁶⁹². При цьому варто зазначити, що далеко не всі слухачі успішно засвоювали навчальну програму. Для прикладу, влітку 1942 р. у Сарнах з 67 педагогів підсумкові іспити склали лише 56 осіб, решта отримали можливість скласти їх повторно після шестимісячної перерви⁶⁹³.

В досліджуваній період в управлінській структурі обласних, міських та районних управ запрацювали відділи охорони здоров'я, працівники яких

⁶⁸³ *Голос Сарненщини*, 1942, 15 березня, с. 4.

⁶⁸⁴ *Ковельські вісті*, 1942, 1 жовтня, с. 4.

⁶⁸⁵ *Наші вісті*, 1942, 1 лютого, с. 4.

⁶⁸⁶ *Волинь*, 1942, 28 червня, с. 3.

⁶⁸⁷ *Ковельські вісті*, 1942, 1 жовтня, с. 4.

⁶⁸⁸ *Волинь*, 1942, 11 жовтня, с. 4.

⁶⁸⁹ *Волинь*, 1942, 20 вересня, с. 4.

⁶⁹⁰ *Український голос*, 1942, 6 серпня, с. 4.

⁶⁹¹ *Голос Сарненщини*, 1942, 29 березня, с. 4.

⁶⁹² *Волинь*, 1942, 20 серпня, с. 4.

⁶⁹³ *Голос Сарненщини*, 1942, 23 серпня, с. 4.

стежили за санітарно-епідеміологічною ситуацією в регіоні, займалися матеріально-технічним забезпеченням поліклінік та амбулаторій, дбали про їх кадрове забезпечення. Вже взимку 1941 р. внаслідок антисанітарних умов життя на окупованій території спалахнули епідемії тифу, холери та віспи. На них хворіли не лише місцеві жителі, а й німецькі солдати та урядовці. Кваліфікованого медперсоналу для боротьби з недугами бракувало: якщо врахувати, що один лікар мав припадати на 6–10 тис. осіб, то в РКУ існувала потреба у 3 тис. медиків різних спеціальностей. Їх вирішили підготувати з числа місцевих жителів, організувавши короткострокові медичні курси та фельдшерсько-акушерські школи⁶⁹⁴.

Одні з перших на території генеральної округи запрацювали тримісячні курси медичних сестер і акушерок у Луцьку. Запис на них розпочався у грудні 1941 р. в приміщенні школи № 4 (вул. Спокійна, 10). Обов'язковою умовою для допуску до вступних іспитів була наявність у абітурієнтів шкільної освіти⁶⁹⁵. Відкриття курсів відбулося в січні 1942 р. Участь в урочистостях з цієї нагоди взяли службовці міської управи (посадник Є. Тиравський), Уряду праці (Питель, Кнотт і Нейман), відділу охорони здоров'я (Омельчук) та місцевого духовенства (протоієрей С. Грушко). Викладачами на курсах були луцькі лікарі-практики Білобран, Бонякевич, Древновський, Залеський та Ясінський⁶⁹⁶. У першій декаді травня 1942 р. 51 слухачка успішно склала підсумкові іспити, отримавши змогу працевлаштуватися у шпиталях та амбулаторіях⁶⁹⁷. Аналогічні короткострокові медичні курси у 1942–1943 рр. були організовані в Ковелі та Дунаївцях. Термін навчання на них становив три та один місяць відповідно. В Дунаївцях на заняттях, які відбувалися без відриву від виробництва, курсанти (20 осіб)

⁶⁹⁴ Гінда В. Культура, освіта і спорт під час окупації. Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст. Історичні нариси у 2-х кн. Кн. 1. Київ, Наукова думка, 2010. С. 699–700.

⁶⁹⁵ *Український голос*, 1941, 18 грудня, с. 6.

⁶⁹⁶ Держархів Волинської обл. Ф. Р-2. Оп. 1. Спр. 110. Арк. 12.

⁶⁹⁷ *Волинь*, 1942, 4 червня, с. 4.

вчилися надавати невідкладну медичну допомогу при пораненнях та нещасних випадках, натомість у Ковелі слухачі здобували фах шпитальних сестер^{698, 699}.

На початку листопада 1941 р. у Рівному на вул. Кенігсберга, 8 під керівництвом М. Василіва запрацювала медична школа сестер-акушерок, у якій дівчата у віці від 16 до 25 років могли здобути фах сестри-підлунки, акушерки та гігієністки. Термін навчання у закладі становив 2,5 роки. Обов'язковою умовою для вступу була наявність у абітурієнтів семикласної шкільної освіти. Крім загальноосвітніх предметів (української, німецької та латинської мов, географії, історії, математики, фізики, хімії та української літератури) студенти опановували низку вузькопрофільних (анатомію, фізіологію, патологію, бактеріологію, гігієну, опіку над хворими, першу медичну допомогу, біологію, дієтетику, акушерство, аптекарство, хірургію і т. п.), а також відбували практику в медичних установах міста. Хоча навчання у школі було платним (100 крб вписових та щомісячний грошовий внесок у розмірі 50 крб.)^{700 701}, незаможні учениці могли здобувати освіту безкоштовно, або ж отримати стипендію. Архівні матеріали свідчать, що в березні 1942 р. її нарахували вісьмом особам (Ф. Нідрик, В. Заваді, М. Рабчук, Х. Гардасевич, А. Рудь, О. Чудинівні, М. Дивак та Н. Гардасевич)⁷⁰². На кінець 1942 н. р. у школі функціонувало два класи, у яких навчалось 59 учениць, 46 з яких успішно склали підсумкові іспити і восени працевлаштувалися у медичних закладах регіону. Зауважимо, що серед випускниць були не лише волиняни, а й вихідці з Вінничини та Херсонщини. Незважаючи на непрості умови, показники відвідуваності у школі були доволі високими – 75–80%^{703, 704}.

Історичні джерела дозволяють охарактеризувати кадрове забезпечення закладу. Його штат в роки окупації складався з восьми осіб, яким за листопад

⁶⁹⁸ *Голос Сарненщини*, 1942, 4 листопада, с. 4.

⁶⁹⁹ *Український голос*, 1943, 12 лютого, с. 4.

⁷⁰⁰ *Волинь*, 1941, 9 листопада, с. 4.

⁷⁰¹ *Волинь*, 1942, 27 серпня, с. 3.

⁷⁰² Держархів Рівненської обл. Ф. Р-74. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 9–10, 13, 16, 98–99.

⁷⁰³ Держархів Рівненської обл. Ф. Р-33. Оп. 2. Спр. 17. Арк. 15, 17.

⁷⁰⁴ *Літопис УПА*. Т. 32: Медична опіка в УПА / ред. М. Ріпецький. Кн. 2. Торонто; Львів: Видавництво «Літопис УПА», 2001. С. 97.

1941 р. фінансовим відділом міської управи було нараховано наступний розмір заробітної плати (авансу): В. Яновському – 250 крб, В. Підмайстровичу та А. Ярошевському – по 400 крб, Ю. Ковальчуку – 250 крб, Сагайку – 120 крб, В. Гажію, О. Висоцькому та М. Фесюку – по 100 крб⁷⁰⁵.

Варто зауважити, що адміністрація школи зіштовхнулася з низкою матеріально-технічних проблем: браком підручників, опалювального матеріалу, кваліфікованих викладачів. Не вистачало пристосованих приміщень, оскільки після їх ремонту влада конфісковувала будинки для власних потреб. Через це взимку 1941–1942 рр. школа чотири рази змінювала адресу. У листопаді 1942 р. з медичного відділу РКУ надійшло розпорядження, згідно з яким у майбутньому на базі школи могла здійснюватися підготовка санітарів, всі інші напрямки окупаційна влада наказала ліквідувати. Відтак на початку 1943 р. у закладі відбулися урочистості з нагоди останнього випуску сестер-акушерок, на яких 30 дівчат (переважно українок) отримали дипломи про медичну освіту^{706, 707}. Вочевидь, кілька медичних навчальних закладів не змогли за короткий період підготувати достатню кількість лікарського персоналу – у квітні 1943 р. Г. Шене повідомляв про поширення в Дубні та Бресті епідемії висипного тифу, на боротьбу з яким було скеровано 15 медиків з інших регіонів⁷⁰⁸.

У досліджуваний період на території генеральної округи вкрай не вистачало стоматологів. Якщо перед початком німецько-радянської війни на Волині нараховувалося 29 зубних лікарів, то в роки окупації їхня кількість зменшилась до 11, шестеро з яких працювало у Луцьку (М. Гольденкранц-Коломийцева, В. Гладкевич, А. Конахевич, Л. Мартклен, Я. Древновська, М. Єрмолаєва), двоє – у Ковелі (З. Домагалло, Р. Броцька), по одному – в Горохові, Люблмлі і Торчині (С. Хоевська, Р. Боцька та Я. Окновська відповідно)⁷⁰⁹. З метою поповнення медичних установ регіону достатньою

⁷⁰⁵ Держархів Рівненської обл. Ф. Р-74. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 12.

⁷⁰⁶ *Волинь*, 1943, 28 січня, с. 4.

⁷⁰⁷ *Літопис УПА*. Т. 32: Медична опіка в УПА... С. 96–97.

⁷⁰⁸ ЦДАВО України. Ф. КМФ-8. Оп. 1. Спр. 294. Арк. 8.

⁷⁰⁹ Кравчук К. Нариси історії стоматології... С. 65, 68.

кількістю стоматологів, окупаційна влада дозволила організувати в Луцьку короткострокові курси зубних техніків, на які зголосилося 34 особи (32 українця, один поляк і один чех). Більшість із них мали 6–7 класну шкільну освіту, були лучанами або жителями навколишніх сіл. Слухачі опановували низку вузькопрофільних предметів: загальну анатомію (50 год), фізіологію (30 год), фізику (25 год), бактеріологію (15 год), хімію і токсикологію (60 год), гігієну (10 год), анатомію устної ями (20 год), зуботехнічну етику (10 год), матеріалознавство (30 год) та протетику (60 год). Окрім того, 340 год були відведені для практичних вправ^{710, 711}. Через відсутність аналогічних навчальних закладів на Поділлі, тамтешня молодь могла здобути фах стоматолога, влаштувавшись асистентами у стоматологічні клініки та кабінети. Зауважимо, однак, що кількість практикантів при них була незначною – дві особи в Шепетівському і чотири – в Полонському районах⁷¹². Поява значної кількості зубних лікарів у Луцьку та кількох на Хмельниччині не змогла повністю ліквідувати їх брак на території генеральної округи – навесні 1943 р. Г. Шене інформував Е. Коха про те, що стоматологів у регіоні вкрай не вистачає і просив скерувати їх на Волинь та Поділля з інших областей окупованої України. Відсутність достатньої кількості фахівців він пояснив тим, що в довоєнний період 80–90% з них були євреями⁷¹³, яким після утвердження німецької адміністрації заборонили займатися лікарською практикою.

З метою забезпечення населення лікарськими препаратами в роки Другої світової війни в УРСР діяла розгалужена мережа аптек, однак вже у 1941 р. історичні джерела фіксують брак фармацевтів на окупованій території, викликаний заборонаю працювати в аптечних установах особам єврейської національності. В перші місяці після встановлення нацистського окупаційного режиму міські відділи охорони здоров'я повідомили, що можна здобути фах

⁷¹⁰ Держархів Волинської обл. Ф. Р-2. Оп. 1. Спр. 370. Арк. 10–10 зв.

⁷¹¹ Держархів Волинської обл. Ф. Р-1. Оп. 1. Спр. 1993. Арк. 69.

⁷¹² Держархів Хмельницької обл. Ф. Р-420. Оп. 1. Спр. 60. Арк. 11.

⁷¹³ ЦДАВО України. Ф. КМФ-8. Оп. 1. Спр. 294. Арк. 8.

фармацевта, відбувши стажування в аптеках⁷¹⁴. Молодь охоче зголосилася на заклик – через десять днів після появи оголошення в пресі до аптек Луцька, наприклад, було зараховано дев'ять практикантів (п'ять українців, три поляки та одна росіянка). Зауважимо, що двом із них нараховували стипендію в розмірі 150, а чотирьом – 75 крб⁷¹⁵. Однак уже в кінці 1941 р. з метою підготовки кваліфікованих спеціалістів відповідного спрямування було вирішено організувати в регіоні низку курсів та професійних шкіл.

З дозволу Г. Шене стараннями міських відділів охорони здоров'я фармацевтичні курси на території генеральної округи в 1942 р. запрацювали у Луцьку та Ковелі. На них могли зголошуватися як аптекарі, так і особи, які бажали здобути цей фах. Умовою для зарахування останніх була наявність шестикласної шкільної освіти. В Ковелі учні вивчали низку вузькопрофільних предметів: ботаніку (викладач – Тарасевич), латину, фармакогнозію (Левицький), рецептуру (К. Макух), фармацевтичну та органічну хімію (Капелюжний і Радичук відповідно). У Луцьку значна увага приділялася практичним заняттям – учні збирали лікувальні рослини, щоденно в другій половині дня протягом кількох годин працювали в міських аптеках. Вивчення теоретичних дисциплін відбувалося на лекціях (тривали по 45 хв). Зауважимо, що курсанти могли використовувати не лише українські підручники та довідники, а й, з огляду на брак літератури, радянську фармакопею. Архівні матеріали свідчать, що в досліджуваний період у Луцьку фах аптекаря здобувало 20, а в Ковелі – 38 осіб, шість з яких (Н. Жудро, А. Ваврищук, В. Коваленко, З. Луконська, Г. Сідорська, Ю. Шавловський) закінчили навчання на відмінно⁷¹⁶,⁷¹⁷,⁷¹⁸. Прикметно, що часто необхідною умовою для зарахування місцевої молоді на фармацевтичні курси було письмове зобов'язання абітурієнтів не займатися буд-якими формами політичної діяльності⁷¹⁹.

⁷¹⁴ *Український голос*, 1941, 30 жовтня, с. 6.

⁷¹⁵ *Український голос*, 1941, 13 листопада, с. 6.

⁷¹⁶ Держархів Волинської обл. Ф. Р-2. Оп. 1. Спр. 342. Арк. 5.

⁷¹⁷ Держархів Волинської обл. Ф. Р-2. Оп. 1. Спр. 341. Арк. 7.

⁷¹⁸ *Ковельські вісті*, 1943, 7 січня, с. 4.

⁷¹⁹ ЦДАВО України. Ф. 2077. Оп. 1. Спр. 26. Арк. 20, 25.

Важливим осередком аптекарської освіти на території генеральної округи була Рівненська фармацевтична школа, яка знаходилася на вул. Дорошенка, 35⁷²⁰. Вже восени 1941 р. її адміністрація зіштовхнулася з низкою проблем. По-перше, у школі бракувало учнів (спочатку їх було десять, на наступний семестр зарахували ще дев'ять і лише в кінці літа їхня кількість зросла до 53). По-друге, рівень успішності учнів був незадовільним. По-третє, існували проблеми з матеріально-технічним забезпеченням – школа потребувала ремонту (прохання про його проведення технічний відділ міської управи залишав поза увагою), не вистачало навчальної літератури та устаткування для хімічної лабораторії^{721, 722}. Незважаючи на непрості умови, заклад продовжував функціонувати. Під час вступної кампанії 1942–1943 н. р. до нього було зараховано 45 учнів⁷²³.

В роки окупації на території генеральної округи діяла розгалужена мережа закладів, які готували фахівців у сфері торгівлі. Для здобуття цієї освіти місцева молодь могла зголошуватися на торговельно-адміністративні курси у Сарнах (травень 1942 р.) та Пінську (червень 1943 р.). Організація останніх відбулася за ініціативи відділу ремісничо-учбових майстерень при Пінському гебітскомісаріаті. Їх абітурієнтами могли стати особи віком від 14 до 16 років за наявності у них п'ятикласної шкільної освіти^{724, 725}.

Окрім курсів, фах купця та кооператора можна було здобути в торговельних школах, які функціонували у Рівному, Луцьку, Кременці, Седлищі, Любомлі та Бресті. Навчання у цих закладах тривало 2–4 роки. Підставою для зарахування абітурієнтів були успішно складені вступні іспити з української мови, математики, креслення, фізики і хімії та подані в канцелярію документи (довідки про народження, освіту та стан здоров'я). Розмір плати за навчання в кожній з торговельних шкіл відрізнявся – у Седлищах, до прикладу, становив п'ять марок, а у Кременці – 100 крб місячно. Крім загальноосвітніх предметів

⁷²⁰ Держархів Рівненської обл. Ф. Р-33. Оп. 2. Спр. 12. Арк. 2.

⁷²¹ Держархів Рівненської обл. Ф. Р-75. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 15.

⁷²² Держархів Рівненської обл. Ф. Р-75. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 1–4, 7.

⁷²³ Держархів Рівненської обл. Ф. Р-75. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 1.

⁷²⁴ *Голос Сарненщини*, 1942, 10 травня, с. 4.

⁷²⁵ *Горохівські вісті*, 1943, 12 червня, с. 4.

(української та німецької мов, географії, історії, каліграфії, музики, природознавства, хімії, фізики, алгебри, геометрії та гімнастики), учні торговельних шкіл вивчали низку вузькопрофільних дисциплін (товарознавство, купецьку арифметику, книговодство, торговельну кореспонденцію, господарську географію, машинопис, рекламознавство, крамознавство, стенографію, статистику) (див. додаток О)^{726, 727, 728, 729, 730, 731}.

Забезпечення торговельних шкіл кваліфікованими викладачами в роки окупації було задовільним. Педагогічний колектив Рівненської торговельної школи, наприклад, нараховував 16⁷³², Кременецької – 20 осіб, шість з яких (С. Нечай, О. Улович, Л. Данилевич, І. Соїко, О. Кисличенко та Ю. Черкавський) мали вищу освіту. Серед них були випускники Варшавської академії мистецтв, Київської духовної академії та Київського університету св. Володимира. Кожен з них, залежно від кількості годин, за свою працю отримував від 675 до 950 крб місячно. Зазначимо, що крім викладачів, у Кременецькій торговельній школі працював бухгалтер, лаборант, охоронець, секретар і асистент вчителя та дві прибиральниці. За червень 1942 р. вони отримали 900, 720, 360, 594, 351 і 270 крб відповідно⁷³³. Вочевидь, можливість утримувати багатьох працівників зумовлювалася, по-перше, високою платою за навчання, а, по-друге, значними субвенціями, які отримувала школа з міського бюджету. Розмір останніх в окупаційний період становив 2,5 тис. крб на місяць⁷³⁴. Крім грошових виплат працівники школи могли одержати від промислового та апровізаційного відділів міської управи пральний порошок, опалювальний матеріал (дрова і торф) та продукти харчування⁷³⁵.

⁷²⁶ *Ковельські вісті*, 1942, 3 вересня, с. 4.

⁷²⁷ *Кременецький вісник*, 1942, 22 лютого, с. 4.

⁷²⁸ *Український голос*, 1942, 24 вересня, с. 4.

⁷²⁹ Держархів Тернопільської обл. Ф. Р-199. Оп. 1. Спр. 17. Арк. 24–24 зв.

⁷³⁰ *Український голос*, 1942, 3 вересня, с. 4.

⁷³¹ Подоляни в роки Великої вітчизняної війни (1941–1945 рр.): збірник документів, матеріалів та світлин / упор. Байдиш В. та ін. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2013. С. 89.

⁷³² Держархів Рівненської обл. Ф. Р-33. Оп. 2. Спр. 12. Арк. 11 зв.

⁷³³ Держархів Тернопільської обл. Ф. Р-199. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 5, 7, 9.

⁷³⁴ Держархів Тернопільської обл. Ф. Р-204. Оп. 1. Спр. 90. Арк. 69.

⁷³⁵ Держархів Тернопільської обл. Ф. Р-199. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 1–2, 7, 9, 21–22, 32, 35 зв.

Архівні матеріали дозволяють проаналізувати кількість учнів торговельних шкіл, їх національний склад та рівень успішності. Так, у Рівному в 1941/1942 н. р. фах купця та кооператора здобувало 279 осіб, 117 з яких за результатами підсумкових іспитів засвоїли весь обсяг знань, передбачений програмою, значно більше – 157 учнів – були невстигаючими, решта п'ять продемонстрували вкрай низький рівень успішності. Національний склад слухачів школи вирізнявся строкатістю: абсолютну більшість становили українці (239 осіб), значно менше – поляки (15) та росіяни (14)⁷³⁶. Схожою була ситуація у Кременці – на кінець 1941/1942 н. р. з 90 учнів тамтешньої торгової школи 83 були українцями і лише сім – росіянами та поляками⁷³⁷. Зауважимо, однак, що на території генеральної округи існували приватні навчальні заклади, у яких здобуття фаху кооператора та купця удоступнили лише для представників польської національності. Так, газета «Наше слово» у жовтні 1942 р. повідомляла про функціонування такої школи у Бресті. У ній навчалася 303 особи⁷³⁸. Велика кількість учнів у торгових школах, вочевидь, зумовлювалася тим, що з листопада 1942 р. за розпорядженням гебітскомісарів вони могли отримати щомісячну платню, розмір якої становив 90, 120 та 150 крб на першому, другому та третьому курсах відповідно⁷³⁹. Варто зазначити, що за наказом окупаційної влади навесні 1943 р. учням деяких торгових шкіл дирекція видала свідоцтва про освіту, викладачам – довідки про роботу впродовж 1941–1943 рр., а самі школи припинили функціонування⁷⁴⁰.

В роки Другої світової війни більшість речей господарсько-побутового призначення (одяг, взуття, знаряддя праці, меблі) на Волині та Поділлі вироблялося у ремісничих майстернях. Частину з них нацистське керівництво планувало перетворити на промислові підприємства, які б спеціалізувалися на виготовленні предметів першої необхідності⁷⁴¹. Для того, аби забезпечити їх

⁷³⁶ Держархів Рівненської обл. Ф. Р-33. Оп. 2. Спр. 17. Арк. 7, 12–12 зв.

⁷³⁷ *Кремянецький вісник*, 1942, 28 червня, с. 4.

⁷³⁸ *Наше слово*, 1942, 9 жовтня, с. 4.

⁷³⁹ *Нова Шепетівщина*, 1942, 18 грудня, с. 4.

⁷⁴⁰ Держархів Тернопільської обл. Ф. Р-199. Оп. 1. Спр. 85. Арк. 1–3.

⁷⁴¹ ЦДАВО України. Ф. КМФ-8. Оп. 1. Спр. 38. Арк. 41.

достатньою кількістю кваліфікованих працівників, з другої половини 1941 р. в краї запрацювала мережа промислово-ремісничих шкіл (існували в Бресті, Сарнах, Любомлі, Рівному, Вишнівці та інших містах), де учні могли здобути фах кравця, шевця, теслі, коваля, годинникаря, муляра, челядника, токаря по дереву та металу, бляхаря.

Напрями підготовки в кожній зі шкіл та віковий ценз абітурієнтів визначалися службовцями міської управи, виходячи з браку певних спеціалістів в тій чи іншій місцевості. Так, якщо у Кам'янець-Подільській ремісничій школі були урухомлені будівельний, деревообробний та механічний відділи, на яких могли здобувати освіту особи віком від 14 до 20 років⁷⁴², то в аналогічному закладі в Любомлі крім механічного відділу функціонували столярський, кравецький та загальний, а вступників приймали з 15-річного віку⁷⁴³. Студенти ремісничих шкіл вивчали українську та німецьку мови, креслення, фізику, математику, теоретичний курс крою та шиття, технологію металів та дерева, слюсарську, токарську, ковальську, столярну та стельмашню справи⁷⁴⁴. Навчання в цих закладах тривало від одного до трьох років^{745, 746}.

Отримавши дозвіл окупаційної влади на організацію ремісничої школи, керівник районного відділу освіти надсилав в гебітскомісаріат список устаткування та літератури, необхідних для її нормального функціонування⁷⁴⁷. Історичні джерела свідчать, що матеріально-технічне та кадрове забезпечення цих закладів подекуди було незадовільним – у Любомлі, наприклад, дирекція закуповувала інструменти та обладнання для усіх відділів протягом кількох місяців після початку занять⁷⁴⁸, у столярному та ковальському цехах Полонської ремісничої школи бракувало кваліфікованих вчителів⁷⁴⁹, а стосунки між деякими з них були непростими. Так, в одному з розпоряджень директора вказувалося, що

⁷⁴² Подолянин, 1942, 12 березня, с. 4.

⁷⁴³ *Наші вісті*, 1941, 28 грудня, с. 4.

⁷⁴⁴ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р-420. Оп. 1. Спр. 52. Арк. 97.

⁷⁴⁵ *Голос Сарненщини*, 1942, 19 липня, с. 4.

⁷⁴⁶ *Наші вісті*, 1941, 28 грудня, с. 4.

⁷⁴⁷ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р-420. Оп. 1. Спр. 52. Арк. 40.

⁷⁴⁸ *Наші вісті*, 1942, 17 травня, с. 4.

⁷⁴⁹ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р-420. Оп. 1. Спр. 52. Арк. 40.

між педагогами М. Горнак і А. Кузминською неодноразово виникали сварки, які згодом поширилися на учнівський колектив⁷⁵⁰. Можемо припустити, що брак устаткування, кваліфікованих вчителів та конфлікти між останніми негативно впливали на якість навчального процесу.

Кількість учнів у цих закладах була значною – у Вишнівці, наприклад, у 1941–1942 рр. навчалось 70 осіб, у Кременці – 142 слухачі (108 хлопців і 34 дівчини), з яких 51 здобувало фах механіка, 21 – столяра, 60 – кравця і сім – годинникаря. В досліджуваній період промислово-ремісничі школи від окупаційної влади отримували чималі субвенції, розмір яких міг сягати до 20 тис. крб річно^{751, 752}. Значні прибутки у касу закладів надходили від жителів генеральної округи як плата за надані послуги (ремонт сільськогосподарського обладнання, виготовлення взуття і т. п.)⁷⁵³. Часто при промислово-ремісничих школах дирекція організувала крамниці, де можна було придбати різноманітні вироби майстрів та учнів (завіси, цвяхи, дверні та віконні ручки, вішаки)⁷⁵⁴. Варто зазначити, що в листопаді 1942 р. промислово-ремісничі школи на Поділлі були реорганізовані у майстерні^{755, 756}, на Волині вони проіснували щонайменше до літа 1943 р. На це вказують оголошення в пресі про прийом заяв абітурієнтів⁷⁵⁷.

Після утвердження цивільної окупаційної адміністрації в регіоні розпочала діяльність розгалужена мережа закладів, які забезпечували культурне дозвілля німецьких урядовців та місцевих жителів – театри, сільські клуби, музеї, драматичні гуртки. Необхідною умовою для їх нормального функціонування була наявність в колективі достатньої кількості кваліфікованих митців – оркестрантів, артистів, танцюристів та художників, які б могли організувати імпresi та забезпечити ці заклади реквізитом (декораціями, костюмами,

⁷⁵⁰ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р-420. Оп. 1. Спр. 59. Арк. 80.

⁷⁵¹ *Кременецький вісник*, 1942, 6 серпня, с. 4.

⁷⁵² *Кременецький вісник*, 1942, 5 липня, с. 4.

⁷⁵³ *Подільнин*, 1942, 20 вересня, с. 4.

⁷⁵⁴ Держархів Тернопільської обл. Ф. Р-2218. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 46–47 зв.

⁷⁵⁵ *Подільнин*, 1943, 25 лютого, с. 4.

⁷⁵⁶ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р-420. Оп.1. Спр. 59. Арк. 31.

⁷⁵⁷ *Кременецький вісник*, 1943, 10 червня, с. 4.

бутафорією). Саме тому вже з літа – осені 1941 р. районні та міські відділ освіти та культури ініціювали урухомлення низки навчальних закладів, де мешканці генеральної округи могли здобути мистецький фах.

У жовтні 1941 р. органи допоміжної української адміністрації розпочали організацію музичного інституту ім. М. Леонтовича в Дубні⁷⁵⁸. На початку лютого 1942 р. газета «Волинь» повідомляла, що заклад, будучи забезпечений достатньою кількістю викладачів, успішно працює⁷⁵⁹. Обов'язки його директора виконував Л. Березовський, а композитора і диригента – С. Янішевський. Підготовка майбутніх митців здійснювалася на теоретичному, вокально-драматичному, фортепіанному, оркестровому та педагогічному відділах. Спочатку в інституті навчалось 116 студентів, однак до середини літа 1942 р. їхня кількість зменшилась до 97 осіб. Протягом року своєї роботи заклад перетворився на важливий культурно-мистецький осередок краю – його викладачі та студенти влаштували на Дубенщині 13 концертів самотужки і шість – спільно з просвітянами. Основу репертуару імпрез склали українські народні пісні та твори вітчизняних і західноєвропейських композиторів. З дозволу гебітскомісара Брокса в інституті було створено духовий оркестр, учасники якого відіграли п'ять концертів, а також забезпечували музичний супровід урочистостей, влаштованих з нагоди приїзду до міста Г. Шене⁷⁶⁰.

Ще одним типом освітніх закладів, які в роки окупації дозволяли місцевим жителям (дорослим і дітям) здобути фах музиканта, були музичні школи, які функціонували в Луцьку, Рівному, Бресті та Проскурові. Кількість відділів в кожній із них відрізнялася. В Луцьку, до прикладу, їх було чотири: вокальний (керівники – В. Волонсевич та К. Максанин), рояльний (Бачинська), скрипки (Добровольський) та бандури (Г. Білогуб), натомість у Бресті навчали гри на флейті, фортепіано та народних інструментах. Про кількість учнів, які здобували освіту у цих закладах, маємо фрагментарні відомості: восени 1942 р. у

⁷⁵⁸ *Волинь*, 1941, 12 жовтня, с. 4.

⁷⁵⁹ *Волинь*, 1942, 5 лютого, с. 3.

⁷⁶⁰ *Волинь*, 1942, 13 серпня, с. 4.

Рівненській музичній школі ім. М. Лисенка навчалося 75 осіб, у Луцьку на відділи бандури і вокалу було зараховано 53 слухачі. В роки окупації ці заклади мали кілька джерел фінансування – частково знаходилися на самозабезпеченні, отримували субвенції з місцевого бюджету та кошти від громадських організацій^{761, 762, 763}.

Матеріально-технічне забезпечення шкіл було незадовільним. Так, Рівненська музична школа, ймовірно, не мала власного приміщення, тому для занять використовувала будинок на вул. Грінченка, 69, де розміщувалися інші установи. З огляду на це заняття у ній відбувалися в другій половині дня⁷⁶⁴. Натомість у Проскурівській музичній школі (знаходилася на вул. Глухій, 3) бракувало нотних партитур, скрипок, смичків, струн та футлярів для інструментів⁷⁶⁵. Незважаючи на непрості умови, окремі з цих закладів успішно функціонували в 1941–1942 рр. і оголосили набір студентів на 1942/1943 н. р.^{766, 767}

В період німецької окупації на території регіону діяло чимало театрів (в містах) та аматорських драматичних гуртків (в селах). Для забезпечення їх достатньою кількістю митців восени 1941 р. позашкільний відділ Рівненської округи організував курси українських національних танців, запис на які відбувався у Рівному на вул. Г. Фукса, 7⁷⁶⁸. У серпні 1942 р. часопис «Подільнин» повідомляв про закінчення аналогічних курсів у Гощі⁷⁶⁹. Можемо припустити, що завдяки цьому театральні колективи регіону вдалося поповнити професійними хореографами.

Образотворче та декоративно-прикладне мистецтво не набуло значного поширення на території генеральної округи. Про заклади, які б готували фахівців

⁷⁶¹ *Український голос*, 1942, 12 листопада, с. 4.

⁷⁶² *Український голос*, 1942, 1 жовтня, с. 4.

⁷⁶³ *Наше слово*, 1942, 18 вересня, с. 4.

⁷⁶⁴ Держархів Рівненської обл. Ф. Р-33. Оп. 2. Спр. 12. Арк. 17.

⁷⁶⁵ *Український голос*, 1942, 22 березня, с. 4.

⁷⁶⁶ *Український голос*, 1942, 27 серпня, с. 4.

⁷⁶⁷ *Волинь*, 1942, 21 червня, с. 4.

⁷⁶⁸ *Волинь*, 1941, 7 вересня, с. 4.

⁷⁶⁹ *Подільнин*, 1942, 16 серпня, с. 4.

такого спрямування, в історичних джерелах маємо поодинокі згадки. У середині серпня 1942 р. преса закликала місцеву молодь зголошуватися на навчання до художньої майстерні при Кам'янець-Подільському гебітскомісаріаті (вул. Шевченка, 44). У ній здійснювалася підготовка митців за трьома напрямками – малярським, різбярським (по дереву і каменю) та керамічним. Кожен з відділів міг прийняти по десять учнів. Перевага надавалася абітурієнтам з початковою шкільною освітою⁷⁷⁰. Заклад розпочав діяльність після урочистого відкриття, яке відбулося 6 жовтня 1942 р. за участі його викладачів, гебітскомісара Райндля та голови міста Г. Василевського. Директором художньої майстерні призначили архітектора М. Кравчука⁷⁷¹.

В досліджуваній період на Волині та Поділлі активізувалися релігійні процеси. Намагаючись заручитися підтримкою місцевого населення, упродовж кількох перших місяців окупаційна влада не чинила перешкод у розбудові церковного життя. Відтак у 1941 р. на Волині постали Автономна та Автокефальна православні церкви, очолювані архієпископами Олексієм (Громадським) та Полікарпом (Сікорським) відповідно. Одна із найбільших проблем, з якою зіштовхнулися владика, полягала у браку в регіоні парафіяльних священиків. З метою їх підготовки на території генеральної округи в досліджуваній період окупаційна влада дозволила функціонування шести навчальних закладів двох типів – духовної семінарії (м. Кременець) та пастирських і дяківських курсів. Останні були урухомлені в Луцьку, Володимирі, Почаєві, Пінську та Кам'янці-Подільському.

Набір студентів до Кременецької духовної семінарії розпочався у вересні 1942 р. Організована з дозволу генерал-комісара, вона здійснювала підготовку священиків АПЦ. На навчання могли зголошуватися особи з десятирічною шкільною освітою. Характерно, що обов'язковою умовою для зарахування був успішно складений вступний іспит з української мови. Прийом документів (свідоцтво про народження та освіту, медична довідка та характеристика

⁷⁷⁰ Подолянин, 1942, 16 серпня, с. 4.

⁷⁷¹ Подолянин, 1942, 11 жовтня, с. 4.

парафіяльного священика) відбувався в приміщенні духовної консисторії. Початок навчання запланували на другу половину вересня 1941 р.⁷⁷² Ймовірно, семінарія функціонувала принаймні до літа 1943 р. Єпископ Дамаскин (Малюта) повідомляв, що більшість її абітурієнтів становили вихідці з сіл⁷⁷³.

Роль важливих осередків професійної релігійної освіти в регіоні виконували пастирські курси, влаштовані при духовних консисторіях. На відміну від семінарії, термін навчання на них був значно менший. У Луцьку, Володимирі та Пінську він становив шість місяців, у Кам'янці-Подільському – чотири, в Почаєві вони тривали упродовж року. Зголошуватися на курси могли особи чоловічої статі віком від 18 до 20 років за наявності у них шестикласної (для псаломщиків) та закінченої середньої шкільної (для священиків) освіти. Під час вступної кампанії, яка тривала від кількох тижнів до кількох місяців, абітурієнти подавали автобіографію, свідоцтво про народження та характеристику парафіяльного священика. При зарахуванні перевага надавалася юнакам, які навчалися у закладах духовної освіти в довоєнний період. Зауважимо, що плата за навчання сягала від 200 до 300 крб місячно. Крім цього, слухачі в Пінську перераховували одноразовий грошовий внесок розміром 200 крб на організаційні витрати. Улаштуванням курсів керував призначений єпископом інспектор, який часто мав духовний сан. У Луцьку на цю посаду призначили протоієрея Ю. Преварського^{774, 775, 776, 777, 778}, в Почаєві з листопада 1941 р. до липня 1942 р. – вікарного єпископа Веніаміна (Новицького), а згодом – архімандрита Панкратія (Кашперука)⁷⁷⁹.

Основна увага на курсах приділялася вивченню церковної історії та співу, літургії, гомілетики, святого письма, філософської пропедевтики,

⁷⁷² *Кремянецький вісник*, 1942, 6 вересня, с. 4.

⁷⁷³ *Подільнин*, 1943, 4 липня, с. 4.

⁷⁷⁴ Смирнов А. Між хрестом, свастикою і червоною зіркою... С. 181–182.

⁷⁷⁵ Зек Б. Церковне життя Луцька у період німецької окупації (1941–1944 рр.). *Німці в історії Волині*. Луцьк: Твердина, 2016. С. 285.

⁷⁷⁶ *Наше слово*, 1942, 31 травня, с. 4.

⁷⁷⁷ *Подільнин*, 1942, 11 жовтня, с. 4.

⁷⁷⁸ *Український голос*, 1942, 21 травня, с. 4.

⁷⁷⁹ Смирнов А. Між хрестом, свастикою і червоною зіркою... С. 181–182.

пастирського, основного, порівняльного, морального та догматичного богослов'я⁷⁸⁰, історії сектанства та пастирського керівництва⁷⁸¹. Характерно, що крім богословських дисциплін слухачі опановували історію України та українську мову⁷⁸². Бачимо, що основу навчальних програм згаданих закладів становили богословські дисципліни, які опановували студенти довоєнних духовних семінарій.

Джерела дозволяють охарактеризувати рівень фінансового забезпечення викладачів пастирських курсів. Як правило, на цих посадах працювали особи, які мали духовний сан. За свою роботу вони отримували досить високу заробітну плату. Зокрема, за вересень 1942 р. архієпископу Полікарпу було нараховано 1500 крб, протопресвітерам Ю. Преварському – 1300, С. Грушку – 1320, М. Малюжинському – 1232 і Л. Долинському – 963. Година їхньої праці оцінювалася в 22 крб⁷⁸³.

Варто наголосити, що умови навчання на курсах були непростими – подекуди не вистачало пристосованих для занять приміщень, бракувало дров та вугілля для їх обігріву в холодну пору року. Один із вихованців так описував своє перебування на курсах у Почаєві в 1941–1942 рр.: «Час був настільки важким, що і говорити важко, жили в холоді і голоді. Ми [...] збиралися в залишених домівках, де інколи і вікон не було. Старалися зігрітися, збирали навкруги все, що могло б бути паливом. Але вчилися з захопленням, були дисциплінованими».⁷⁸⁴ У місті діяла комендантська година, траплялися випадки, коли німецькі військові стріляли по вихованцях. Урешті-решт, з початком масового вивезення місцевої молоді на примусові роботи до Німеччини, намагаючись вберегти майбутніх священиків від непростого долі острабайтерів, організатори пастирські курси розпустили, повторної ж їхньої організації не дозволила окупаційна влада.

⁷⁸⁰ Держархів Рівненської обл. Ф. Р-281. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 1.

⁷⁸¹ *Подольнин*, 1943, 17 червня, с. 4.

⁷⁸² Смирнов А. Між хрестом, свастикою і червоною зіркою... С. 182.

⁷⁸³ Зек Б. Церковне життя Луцька у період німецької окупації (1941–1944 рр.)... С. 285.

⁷⁸⁴ Швець І. Пастирські та регентсько-дяківські курси на Волині та Україні в період Другої світової війни. *Актуальні питання культурології*. Рівне: Видавель О. Зень, 2010. Вип. 9. С. 116.

Наявні на сьогодні дослідження дозволяють встановити кількість осіб, які в роки окупації навчалися на пастирських курсах. За підрахунками В. Борщевича та В. Бубнюка на Волині в досліджуваний період висвятили від 60⁷⁸⁵ до 78 священників, чимало з яких були вихованцями курсів у Луцьку. Серед них – М. та Н. Олійчуки, Є. Земко, Т. Мороз, Л. Ліхтанський, Б. Саковський, А. Сегейда, П. Чирський, С. Говдій⁷⁸⁶, В. Краснобаєв (після закінчення не прийняв духовного сану)⁷⁸⁷, В. Шах, І. Трилеський, П. Позняковський, Д. Данилюк⁷⁸⁸. На аналогічних курсах у Почаєві навчалася понад 50⁷⁸⁹ (див. додаток П), а у Кам'янці-Подільському – 25 осіб (чотири юнаки з вищою, 19 – з середньою і два – з неповною середньою освітою). Історичні джерела свідчать, що двох із них в окупаційний період хіротонізували на священників, сімох – на дияконів, вісьмох – призначили псаломщиками, ще вісім отримали дозвіл на висвячення в диякони⁷⁹⁰. Таким чином, можемо констатувати, що впродовж 1942–1943 рр. завдяки функціонуванню на території генеральної округи мережі професійних навчальних закладів релігійного спрямування вдалося вирішити проблему кадрового забезпечення парафій, а в АПЦ це призвело до перенасичення краю священниками. На це вказує той факт, що, за даними дослідника А. Смирнова, у Волинській єпархії мешкав 21 позаштатний клірик⁷⁹¹. Значна кількість цих навчальних закладів зумовлювалася наявністю у регіоні двох православних юрисдикцій (УАПЦ та АПЦ), які конкурували між собою. В таких умовах керівництво кожної з церков дбало про кадрове забезпечення парафій та високий фаховий рівень священників.

Характерною особливістю навчально-виховного процесу у закладах професійної освіти була наявність органів учнівського самоврядування – шкільних кооперативів та т. зв. «учнівських громад», мета діяльності яких

⁷⁸⁵ Смирнов А. Між хрестом, свастикою і червоною зіркою:... С. 182.

⁷⁸⁶ Бубнюк В. Пастирські курси УАПЦ у Луцьку... С. 60.

⁷⁸⁷ Устимчук М., Устимчук Ф. Пастирські і дяківські курси в Луцьку 1942 р. УАПЦ другого відродження. *Духовна освіта на Волині в XI–XX століттях*. Луцьк, 2010. С. 138.

⁷⁸⁸ Рожко В. Блаженніший митрополит Полікарп Сікорський... С. 168.

⁷⁸⁹ Швець І. Пастирські та регентсько-дяківські курси... С. 116.

⁷⁹⁰ *Подільнин*, 1943, 17 червня, с. 4.

⁷⁹¹ Смирнов А. Між хрестом, свастикою і червоною зіркою... С. 182.

полягала у наданні студентам матеріальної допомоги, організації дозвілля та представництві їхніх інтересів перед адміністрацією шкіл. Зазвичай членство у таких організаціях для учнів було обов'язковим. Джерелами фінансування кооператив були вписове та щомісячні внески. Згідно зі статутом, керівним органом кооперативу була управа, сформована директором з п'яти учнів. Керівництво освітнього закладу призначало педагога, який координував її діяльність. Ліквідація кооперативу відбувалась після відповідного розпорядження директора. Доволі активно шкільне самоврядування в роки окупації діяло у Кременецькій торговій школі. У 1942 р. його члени забезпечували учнів канцелярськими виробами, організували їдальню, у якій за низьку плату всі бажаючі могли отримати гарячі сніданки, а учні з інших населених пунктів – обідні страви⁷⁹².

Аналогічну організацію заснували учні Білокриницької рільничо-лісової школи. Ініціатором її створення був А. Котович. За короткий час свого існування її учасники влаштували новорічний бал, одноденне голодування в чергову річницю бою під Крутами та вшанували жалобними урочистостями розстріляних вояків армії УНР під Базаром⁷⁹³. Бачимо, що в роки війни організації учнівського самоврядування в закладах професійної освіти доклали значних зусиль для покращення побутових умов студентів та сприяли їх національно-патріотичному вихованню.

Варто зазначити, що чимало учнів фахових шкіл у роки окупації належали до молодіжних комуністичних організацій. Архівні документи свідчать, що з осені 1941 р. у Кам'янці-Подільському активно діяв осередок комсомолу. Його керівниками були студенти інституту народної освіти Д. Мозолевський та В. Поворін, інші 14 членів навчалися в торгівельній, один – у медичній школах, 13 здобували фах педагога в інституті народної освіти (Г Ткачук, О. Гуковський, М. Дулепа, В. Ковальчук, К. Кухарчук, І. Ткачук, М. Літомирський, О. Мельничук, В. Марковський, Д. Мозолевський, В. Поляков, Є. Шлапак та

⁷⁹² Держархів Тернопільської обл. Ф. Р-199. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 2–2 зв.

⁷⁹³ Кременецький краєзнавчий музей. Музейний архів. Інв. № 845. С. 33, 35.

В. Ткачук). В роки окупації вони влаштували у місті кілька антинімецьких диверсійних акцій – підпалили нафтобазу, перерізали телефонний кабель фельдкомендатури, поширювали агітаційні радянські листівки, вивішували на будівлях комуністичну символіку, готували вибух у кінотеатрі, де демонструвались фільми для німців. Однак у червні 1942 р. підпільний осередок було викрито, низку студентів, які були його членами, арештовано^{794, 795}.

Значний вплив на заклади професійної освіти в регіоні мали діячі ОУН. Зокрема, в липні 1941 р. за ініціативи української допоміжної адміністрації у Луцьку постав військовий курінь ім. Є. Коновальця, який після утвердження у місті цивільної окупаційної влади гестапо розпустило. Через кілька місяців 320 його вихованців стали учнями сільськогосподарської школи, комендантом якої був член ОУН О. Косаревич. Крім вивчення предметів, передбачених програмою, студенти переховували підпільну націоналістичну пресу (часопис «Ідея і чин»), організовували військові вишколи, таємні зібрання, шили одяг для командного складу УПА, відзначали річниці важливих історичних подій. В. Новак, один із вихованців школи, відвідував підпільні наради за участі Р. Шухевича, на яких обговорювалися питання антинімецької боротьби з метою захисту цивільного населення⁷⁹⁶.

В північній частині генеральної округи закладом професійної освіти, у якому значна кількість викладачів та студентів належала до згаданої організації був інститут народної освіти. У ньому діяло кілька націоналістичних груп, членами яких було щонайменше 16 осіб. Серед них – Б. Заїнчковська, І. Трембицький, В. Громик, О. Смолінський, І. Сивківський, Н. Сазанська та ін. Частина з них походила з Дунаєвеччини та Кам'янецьчини^{797, 798}.

Незважаючи на гостру конфронтацію між бандерівським та мельниківським крилом, учасникам обох течій з числа учнів фахових шкіл

⁷⁹⁴ Завальнюк О., Прокопчук В., Гавришук А. Кам'янець-Подільський державний учительський інститут.

⁷⁹⁵ Історія міст і сіл Української РСР. Хмельницька область... С. 316.

⁷⁹⁶ *Літопис УПА*. Т. 5. Волинь і Полісся: німецька окупація... С. 98–102.

⁷⁹⁷ Завальнюк О., Прокопчук В., Гавришук А. Кам'янець-Подільський державний учительський інститут.

⁷⁹⁸ Мизак Н., Горбатюк В. За тебе, свята Україно. Кам'янець-Подільська область у визвольній боротьбі ОУН, УПА. Кн. 5. Чернівці: Видавничий дім «Букрек», 2006. С. 117.

вдавалося не лише уникати конфліктів, а й проводити спільні вишколи. Для прикладу, декілька вихованців Кременецької рільничо-лісової школи (М. Присяжнюк, Д. Фурманець) належали до ОУН (б), значно більше студентів були членами ОУН (м), що, однак, не завадило їм у 1942–1943 рр. спільно займатися фізичними вправами, стройовою підготовкою, маршируванням, а під виглядом практичних занять з мисливства навчатися користуватися вогнепальною зброєю. Такі тренування не минули марно – чимало учнів школи (М. Остапчук, І. Серчишин, Є. Терпіль, В. Михальчук, В. Карпович, М. Денисюк та ін.) навесні 1943 р. долучилися до антинімецької боротьби в лавах УПА⁷⁹⁹. Членами організації в досліджуваній період стало понад 300 вихованців Луцької сільськогосподарської школи⁸⁰⁰ та щонайменше 16 випускниць школи сестер-акушерок у Рівному (14 українок та дві чешки)⁸⁰¹. Усі вони, здобувши медичний фах, опікувалися пораненими і хворими вояками.

Зауважимо, однак, що далеко не всім учням фахових шкіл, які в роки окупації були членами підпільних організацій чи займалися антинімецькою діяльністю, вдалося перейти на нелегальне становище. Чимало з них загинули від рук представників німецьких репресивних структур. Зокрема, в січні 1943 р. вихованці Луцької сільськогосподарської школи таємно відзначили річницю бою під Крутами. Захід відбувся у с. Лаврів. Після того, як про це дізналися представники окупаційної влади, 13 осіб, які брали участь в імпрезі, відвезли на підприємство поблизу Цуманя і розстріляли⁸⁰². Така ж доля спіткала викладача Рільничо-лісової школи у Білокриниці, колишнього сотника армії УНР, члена похідної групи ОУН П. Гарячого⁸⁰³. Однак наймасовіші розстріли учнів фахових шкіл на території генеральної округи відбулися у червні 1942 р. в Кам'янці-Подільському. Тоді спецслужби ув'язнили вихованців торгової школи, яка діяла у місті з березня 1942 р. У радянських джерелах стверджувалося, що кількість

⁷⁹⁹ Кременецький краєзнавчий музей. Музейний архів. Інв. № 845. С. 39–41, 46, 60, 62, 66–67.

⁸⁰⁰ *Літопис УПА*. Т. 5. Волинь і Полісся: німецька окупація... С. 103.

⁸⁰¹ *Літопис УПА*. Т. 32: Медична опіка в УПА... С. 98.

⁸⁰² *Літопис УПА*. Т. 5. Волинь і Полісся: німецька окупація... С. 101–102.

⁸⁰³ Кременецький краєзнавчий музей. Музейний архів. Інв. № 845. С. 63–64.

арештованих становила близько 500 осіб. Майже 150 із них згодом розстріляли за містом, неподалік від Нігинського шосе. Серед жертв 53 особи були учнями торгової школи (К. Носальський, А. Заборовський, Ю. Нестеровський, І. Воронко, В. Марковський, В. Вольський, В. Поляков, В. Белоус, І. Матковський та ін.), решта – представниками української допоміжної адміністрації, вчителями, викладачами та студентами учительського інституту і медшколи⁸⁰⁴,
805.

Отже, в 1941–1944 рр. на Волині та Поділлі функціонувала розгалужена мережа закладів професійної освіти, представлена школами та короткостроковими курсами, на яких здійснювалася підготовка спеціалістів у медико-фармацевтичній, промислово-ремісничій, сільськогосподарській, педагогічній, культурно-мистецькій, торгівельній та релігійній сферах. Пріоритет надавався підготовці фахівців у тих галузях, які були важливими з точки зору експлуатації їхніх ресурсів на користь Третього Райху. Термін навчання в закладах фахової освіти становив від кількох тижнів до кількох років. У 1942–1944 рр. чимало учнів професійних шкіл та курсів провадили активну антинацистську боротьбу у лавах радянського та українського націоналістичного підпілля, чимало з них загинуло від рук представників німецьких репресивних структур.

3.3. Культурно-освітні товариства

Упродовж літа – осені 1941 р. у регіоні розпочало свою діяльність чимало культурно-освітніх товариств, осередки яких (часто стихійно)⁸⁰⁶ з'являлися у великих містах, а згодом – в інших населених пунктах (містечках та селах). Ініціатива у їх заснуванні належала місцевим національно свідомим жителям або ж педагогам, журналістам, письменникам, які після відступу Червоної армії і

⁸⁰⁴ Завальнюк О., Прокопчук В., Гавришук А. Кам'янець-Подільський державний учительський інститут.

⁸⁰⁵ ЦДАВО України. Ф. 4620. Оп. 3. Спр. 270. Арк. 56–57.

⁸⁰⁶ ЦДАВО України. Ф. 3833. Оп. 1. Спр. 17. Арк. 1.

проголошення у Львові Акту відновлення Української Держави повернулися з-за кордону для розбудови культурного життя.

В перші тижні початку німецько-радянської війни відновила своє функціонування «Просвіта». На початковому етапі окупаційного періоду організація мала триступеневу структуру, яка відповідала довоєнному адміністративно-територіальному поділу регіону: місцеві осередки об'єднувалися в районні, районні – в обласні. Останні мали керувати діяльністю первинних філій та надавати їм матеріальну допомогу.

Відповідно до статутних документів, мета діяльності «Просвіти» полягала у розвитку культурного, фізичного, господарського та релігійного життя населення, піднесення його національної самосвідомості. Для досягнення цього товариство могло: а) засновувати культурні заклади – бібліотеки, читальні, книгарні, театри та музеї; б) друкувати та поширювати серед місцевих жителів книги і періодичні видання (часописи та журнали), співпрацювати з видавництвами, які знаходяться на території регіону; в) організовувати заходи культурно-мистецького (театральні вистави, концерти, урочисті академії, національні свята) та просвітницького (доповіді або лекції) характеру; г) засновувати дитячі садки, школи, заклади професійної освіти; г) займатися позашкільним культурним і фізичним вихованням молоді⁸⁰⁷. Як бачимо, просвітяни мали намір провадити масштабну діяльність.

Члени товариства поділялися на дві категорії – дійсних та почесних. До перших належали повнолітні особи (підлітки до досягнення 18 років могли відвідувати дитячий клуб чи юнацьку секцію)⁸⁰⁸, які виявили бажання приєднатися до організації, зобов'язувалися сплачувати щомісячні внески та дотримуватися статуту. Необхідною умовою для набуття цього статусу в окружному осередку організації була наявність двох інших просвітян-поручителів за кандидата (в разі прийняття особи до складу філії для цього вистачало схвалення її керівника). Активна культурна діяльність та регулярна

⁸⁰⁷ Держархів Волинської обл. Ф. Р-2. Оп. 2. Спр. 10. Арк. 38.

⁸⁰⁸ Савчук Б. Волинська «Просвіта»... С. 107.

допомога «Просвіті» були підставами для набуття звання почесного члена. Кожен просвітянин володів правом голосу на загальних зборах. У статуті був прописаний механізм виходу з лав товариства. Для цього особа мала подати відповідне письмове прохання та погасити заборгованість (якщо така існувала). Несплата внесків протягом трьох місяців, аморальна поведінка чи вчинення кримінального правопорушення були підставами для позбавлення членства у просвітянському осередку. Велика увага в документі приділялася джерелам поповнення бюджету організації, основними з яких були вписове та річний членський внесок розміром п'ять карбованців. Половину цих коштів філії товариства надсилали в касу окружного осередку, а решту використовували для задоволення власних потреб. Значну частину фінансових надходжень мали становити прибутки від влаштованих заходів (лекцій, концертів, урочистих академій) та субвенції з державного бюджету⁸⁰⁹.

Наступна частина статуту була присвячена професійним обов'язкам осіб, які займали в організації керівні посади. На чолі окружного осередку перебував голова, обраний іншими просвітянами та затверджений гебітскомісаром. Він призначав Управу, до складу якої входили його заступник та секретар. Голова володів широкими повноваженнями: надавав і позбавляв членства в організації, обирав референтів, формував ревізійну комісію, скликав загальні збори. Його вплив на осередки низового рівня полягав у призначенні керівників секцій. Відтак можемо констатувати, що очільник товариства володів всією повнотою влади, натомість Управа виконувала допоміжні функції. В разі припинення діяльності майно організації мало передаватися іншим культурно-освітнім товариствам регіону. Зауважимо, що для зміни статуту необхідно було отримати дозвіл гебітскомісара⁸¹⁰.

Однією з перших в період німецької окупації відновила свою діяльність Луцька окружна «Просвіта». Її центральний осередок знаходився на вул.

⁸⁰⁹ Держархів Волинської обл. Ф. Р-2. Оп. 2. Спр. 10. Арк. 38 зв–39.

⁸¹⁰ Там само. Арк. 39–39 зв.

Є. Коновальця, 91⁸¹¹. У кінці серпня 1941 р. організація видала звернення до своїх філій, в якому закликала відновлювати осідки, що діяли в міжвоєнний період та засновувати нові. Окрім цього, наказувалося зібрати вписове та щомісячні внески за період з серпня по грудень і підготуватися до зимового сезону – організувати драматичні гуртки, бібліотеки-читальні, курси для неписьменних, активно залучаючи до цієї справи духовенство та місцевих педагогів⁸¹². В такий спосіб керівництво «Просвіти» намагалося створити розгалужену мережу осередків на території регіону та координувати їхню діяльність.

Подальшому розвитку українських культурно-освітніх товариств завадили постанови окупаційної влади. У грудні 1941 р. Е. Кох заборонив діяльність будь-яких організацій за винятком релігійних громад. Через це товариство на певний час припинило своє функціонування і відновило його з дозволу гебітскомісара навесні 1942 р. при Українському допомоговому комітеті на вул. Шевченка, 91^{813, 814}. Вже за два тижні на сторінках газети «Український голос» просвітяни анонсували урухомлення одномісячного курсу виховательок дитячих садків⁸¹⁵, а на початку вересня організували в місті читальню, де щодня з 13 до 15 год можна було ознайомитися з газетами, які виходили друком на території РКУ. За декілька місяців графік її роботи зазнав змін – обслуговування абонентів здійснювалося чотири дні на тиждень – у середу, четвер та суботу з 18 до 20 год і в неділю з 15 до 19 год. Враховуючи, що користуватися послугами читальні здійснювалося на безкоштовній основі^{816, 817}, можемо припустити, що ця культурна установа користувалася значною популярністю в середовищі місцевих жителів. Варто зазначити, що на відміну від часописів, кількість книг у бібліотеці була незначною – чимало з них (зокрема, видання Українського

⁸¹¹ Зек Б. Луцьк у роки нацистської окупації... С. 278.

⁸¹² Держархів Волинської обл. Ф. Р-2. Оп. 2. Спр. 10. Арк. 47.

⁸¹³ Зек Б. Луцьк у роки нацистської окупації... С. 279.

⁸¹⁴ Зек Б. Луцька «Просвіта» в умовах нацистської окупації (1941–1944 рр.). *Минуле і сучасне Волині та Полісся*. Луцьк, 2015. Вип. 54. С. 25.

⁸¹⁵ *Український голос*, 1942, 14 травня, с. 6.

⁸¹⁶ *Український голос*, 1942, 10 вересня, с. 4.

⁸¹⁷ *Український голос*, 1942, 4 грудня, с. 4.

наукового інституту у Варшаві) знищили представники радянської адміністрації в 1939–1941 рр.⁸¹⁸

Восени 1942 р. члени Луцької «Просвіти» створили хор⁸¹⁹ і двічі на тиждень (щосереда та п'ятниця) організовували репетиції⁸²⁰, а вже за декілька місяців, 7 січня 1943 р., виступили на сцені міського театру з нагоди різдвяних свят, виконавши під диригуванням Ф. Климюка низку колядок – «Ой, видить Бог», «Заспівали янголи в Едемі», «Дивна новина», «Що то за предиво», «На небі зірка», «По всьому світі», «Ой, дивнеє народження». І хоча чоловічі голоси звучали гірше, ніж жіночі, глядачі схвально оцінили імпрезу. Наступний, значно масштабніший концерт просвітяни запланували на кінець січня. Оскільки власного приміщення організація не мала, посадник Луцька П. Скоробагатов дозволив для цього орендувати залу міського театру^{821, 822}. Зауважимо, що артисти виступали і в інших населених пунктах Волині – вже за тиждень зі схожим культурно-мистецьким дійством вони відвідали м. Ківерці, виконавши для місцевих жителів 12 колядок та шість щедрівок⁸²³.

Товариство намагалося розвивати й інші види мистецтва. Для цього його члени організували хоровий і балетний гуртки та художню студію, заняття в якій відбувалися у трьох групах – малярській, скульптурній та декоративно-малярській. Учасники останньої допомагали філіям організації, що діяли в окрузі, створювати декорації для театральних вистав⁸²⁴. На початку грудня 1942 р. на загальних зборах просвітяни одноголосно ухвалили рішення про утворення драматичної студії під керівництвом М. Орла та затвердили програму її діяльності⁸²⁵.

Архівні джерела дозволяють охарактеризувати кадровий склад та рівень фінансового забезпечення просвітян. Згідно з ними, в окружному осередку

⁸¹⁸ *Український голос*, 1942, 7 травня, с. 5.

⁸¹⁹ *Український голос*, 1942, 1 жовтня, с. 4.

⁸²⁰ *Український голос*, 1942, 8 жовтня, с. 4.

⁸²¹ *Український голос*, 1943, 14 січня, с. 4.

⁸²² Держархів Волинської обл. Ф. Р-1. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 32, 38.

⁸²³ *Український голос*, 1943, 12 лютого, с. 4.

⁸²⁴ *Український голос*, 1942, 4 грудня, с. 4.

⁸²⁵ *Український голос*, 1942, 11 грудня, с. 4.

організації працювало семеро осіб, яким за листопад 1942 р. нарахували таку кількість заробітної плати: І. Хлопецькому, О. Надворній та А. Кабайді – по 700 крб, Н. Косяченко та О. Харченко – по 600 крб, Г. Рожковій та А. Бездітній – по 170 та 250 крб відповідно. Із цих коштів кожен із них мав сплатити близько 6% доходного податку⁸²⁶.

У листопаді 1941 р. газета «Наші вісті» повідомляла про урочистості, що відбулися у кінотеатрі «Версус» з нагоди заснування осередку «Просвіти» у Любомлі. Крім місцевих жителів у залі перебували представники окупаційної влади. Дійство розпочалося промовою голови товариства А. Булавки, в якій він окреслив значення організації для розбудови українського національного життя, згодом виступили хоровий колектив та танцювальний ансамбль під керівництвом Пашкевича та Ю. Олішкевича. На завершення присутні виконали гімн. Неофіційна частина заходу складалася з комедії С. Васильченка «На перші гулі»⁸²⁷ у виконанні акторів просвітянського театру.

Упродовж окупаційного періоду Любомльська «Просвіта» проводила масштабну роботу в культурній сфері. З початку 1942 р. її члени щотижня організовували публічні лекції⁸²⁸ та різноманітні музичні імпрези. Одна з них відбулася на початку липня 1942 р. Окрасою заходу стали твори українських та західноєвропейських композиторів у виконанні Гузової (фортепіано) та Чмира (скрипка). Окрім цього, глядачі схвально оцінили пісенні виступи О. Патиєвич, В. Булавки та декламацію Г. Олішкевичем власного драматичного твору⁸²⁹. В той час у товаристві активно працювали театр⁸³⁰ жіноча⁸³¹ та молодіжна секції. Члени останньої, дбаючи про розвиток спортивного життя у місті, в середині лютого 1942 р. організували чоловічі лижні перегони. Серед 16 учасників першими фінішували В. Оліфірович (38,10 хв), І. Католик (38,5 хв) та

⁸²⁶ Держархів Волинської обл. Ф. Р-1. Оп. 2. Спр. 162. Арк. 3.

⁸²⁷ *Наші вісті*, 1941, 7 грудня, с. 3.

⁸²⁸ *Наші вісті*, 1942, 1 лютого, с. 4.

⁸²⁹ *Наші вісті*, 1942, 12 липня, с. 4.

⁸³⁰ *Наші вісті*, 1942, 18 жовтня, с. 4.

⁸³¹ *Наші вісті*, 1942, 2 серпня, с. 4.

М. Скрипицький (37,10 хв)^{832, 833}. Влаштувати схоже змагання поміж жінок просвітянам не вдалося що зумовлювалося браком бажаючих брати в ньому участь.

Зауважимо, що найбільше зростання кількості філій товариства на території округи припало на зиму – весну 1942 р. Тоді просвітянські осередки з'явилися в Шацьку⁸³⁴, Штуні⁸³⁵, Висоцьку⁸³⁶, Згоранах, Запіллі⁸³⁷, Глинянці⁸³⁸. Найпоширенішими формами роботи в селах були драматичні постановки та урочистості з нагоди важливих подій українського минулого. Останні, як свідчать історичні джерела, не користувалися популярністю серед місцевих жителів з огляду на низький рівень їхньої національної свідомості⁸³⁹. Окрім того, через брак (а в багатьох населених пунктах повну відсутність) газет та радіо, населення не завжди вчасно дізнавалося про майбутні імпрези.

Відновлення діяльності «Просвіти» на Костопільщині мало свої особливості. Цей процес започаткував греко-католицький священник Р. Данилевич. Значну частину мешканців сіл, де він душпастирював (Антонівки, Великого Поля, Малих Селищ) становили переселенці з Галичини, які й стали рушійною силою товариства⁸⁴⁰. Вже у жовтні 1941 р. на засіданні окружного осередку зареєстрували 12 філій організації. Заяви з аналогічним проханням, які надійшли з інших п'яти населених пунктів (Тростянця, Великого Стидина, Ледного, Мицька та Золотолина) направили на доопрацювання⁸⁴¹. Очевидно, такі ситуації були поширеним явищем, тому вже за кілька тижнів в організації запровадили посаду інструктора, який мав опікуватися осередками низового рівня.

⁸³² *Наші вісті*, 1942, 8 лютого, с. 4.

⁸³³ *Наші вісті*, 1942, 22 лютого, с. 4.

⁸³⁴ *Наші вісті*, 1942, 25 січня, с. 4.

⁸³⁵ *Наші вісті*, 1942, 8 лютого, с. 4.

⁸³⁶ *Наші вісті*, 1942, 15 лютого, с. 4.

⁸³⁷ *Наші вісті*, 1942, 22 лютого, с. 4.

⁸³⁸ *Наші вісті*, 1942, 1 березня, с. 4.

⁸³⁹ *Наші вісті*, 1942, 15 лютого, с. 4.

⁸⁴⁰ Савчук Б. Волинська «Просвіта»... С. 107.

⁸⁴¹ *Костопільські вісті*, 1941, 12 жовтня, с. 2.

Про подальше функціонування товариства дізнаємося з газети «Костопільські вісті». У листопаді 1941 р. просвітяни створили драматичну секцію, хор та взяли під опіку книгозбірню, до якої мешканців міста просили здати українську та польську літературу. Показово, що при цьому не було згадано про радянські видання^{842, 843}. Члени товариства долучалися до організації інтелектуального дозвілля місцевих жителів. З цією метою у квітні 1942 р. за їх ініціативи у Костополі на вул. Шевченка запрацювала читальня, яка обслуговувала відвідувачів щоденно з 15 до 18 год, однак користуватися її послугами могли лише місцеві просвітяни⁸⁴⁴. Невдовзі акція зі збору книг пройшла у Деражному, Березному, Вільці, Голубному та Моквині. Це дозволило збільшити фонди бібліотек на понад півтори тисячі друкованих видань⁸⁴⁵.

Активну діяльність на території округи проводила «Просвіта» у галузі освіти. Зокрема, за її ініціативи 2 червня 1942 р. у Костополі розпочалося навчання на курсах диригентів, куди зголосилося понад 30 осіб. Велика кількість абітурієнтів зумовлювалася кількома причинами. По-перше, здобуття фаху було безкоштовним, а, по-друге, кожна філія зобов'язувалася надіслати туди щонайменше одного просвітянина. Однак те, що з деяких місцевостей прибуло по три – чотири кандидати⁸⁴⁶, свідчить про брак професійних диригентів в регіоні. Зауважимо, що слухачі не лише здобували відповідні вміння, а й долучалися до культурно-мистецького життя краю. Зокрема, 21 червня вони взяли участь у концерті, який відбувся в Яновій Долині, відігравши одну з дій у п'єсі «Україна в огні». Дохід в сумі 1500 крб, зібраний під час дійства, було передано незаможним студентам⁸⁴⁷. У кінці серпня костопільська преса повідомляла, що невдовзі у місті мають запрацювати шестимісячні

⁸⁴² *Костопільські вісті*, 1941, 9 листопада, с. 2.

⁸⁴³ Там само.

⁸⁴⁴ *Костопільські вісті*, 1942, 19 квітня, с. 3.

⁸⁴⁵ *Костопільські вісті*, 1942, 10 травня, с. 3.

⁸⁴⁶ *Костопільські вісті*, 1942, 7 червня, с. 4.

⁸⁴⁷ *Костопільські вісті*, 1942, 28 червня, с. 4.

сільськогосподарські курси, організовані за ініціативи «Просвіти», на які могли зголошуватися особи з семикласною шкільною освітою⁸⁴⁸.

У травні 1942 р. при товаристві була створена спортивна секція з низкою відділів – плавальним, легкоатлетичним, баскетбольним, волейбольним, тенісним та футбольним. В останньому відбувалися регулярні тренування, а плавці перед початком літнього сезону впорядковували міську пристань та ремонтували каяки. В такий спосіб просвітяни, керуючись гаслом «В здоровому тілі – здоровий дух!», намагалися дбати про фізичний розвиток молоді Костополя та навколишніх сіл⁸⁴⁹. Невдовзі з нагоди відкриття спортивного стадіону у місті відбувся поєдинок між футболістами з Янової Долини та місцевими спортсменами. Очевидно, тренування останніх не були марними – матч завершився з рахунком 5:1 на їхню користь⁸⁵⁰.

Схоже дійство члени товариства влаштували на початку вересня 1942 р. з нагоди свята врожаю. Під час заходу бажаючі могли взяти участь у змаганнях з різних видів спорту: волейболу, бігу на коротку (100 м) та довгу (800 м) дистанції, стрибків у довжину і висоту, метання ядра та гранати. Центральною частиною імпрези була промова гебітскомісара, в якій він звинуватив місцевих управлінців у безініціативності, а молодь – в недостатній працьовитості, зауваживши, що для неї «поняття праці близьке саботажу» та пригрозив, що якщо ситуація не зміниться, тих, хто недобросовісно ставиться до виконання своїх обов'язків, буде покарано⁸⁵¹. Ця ситуація свідчить, що такі дійства, за умов браку в багатьох населених пунктах засобів масової інформації, використовувалися німецькими урядовцями для комунікації з місцевими жителями.

Варто зазначити, що мешканці Костопільщини не завжди підтримували працю просвітян. До прикладу, коли в с. Яблунне останні з метою українізації богослужіння закупили відповідну літературу, настоятель місцевого храму

⁸⁴⁸ *Костопільські вісті*, 1942, 23 серпня, с. 4.

⁸⁴⁹ *Костопільські вісті*, 1942, 10 травня, с. 3.

⁸⁵⁰ *Костопільські вісті*, 1942, 24 травня, с. 3.

⁸⁵¹ *Костопільські вісті*, 1942, 13 вересня, с. 4.

відмовився її використовувати⁸⁵². Аналізуючи діяльність організації в Людвиполі, місцева преса повідомляла про «пасивне і до деякої міри неприхильне ставлення місцевої української інтелігенції»⁸⁵³. Одна з причин такого стану речей полягала у тому, що інколи просвітяни не приділяли належної уваги виконанню своїх обов'язків⁸⁵⁴.

Розгалужена мережа філій товариства в досліджуваній період діяла на Кременеччині. Одним із перших заходів, влаштованих просвітянами на території гебіту, мало стати свято української державності, заплановане на 31 серпня 1941 р. Програма заходу складалася з українського та німецького гімнів, молитви «Боже, великий, єдиний...», низки пісень історичного, військового та патріотичного змісту, а також кількох музичних маршів. Рада товариства на сторінках місцевої преси закликала оркестри та хорові колективи, які бажають долучитися до святкування, завчасно надіслати зголошення в канцелярію «Просвіти», залучивши при цьому власний репертуар⁸⁵⁵. Найбільша активність організації припала на 1941–1942 рр. Протягом цього часу в регіоні було засновано 134 її філії, члени яких влаштували один концерт, дві лекції, 32 драматичні вистави та п'ять урочистих академій⁸⁵⁶. Через відсутність відповідного приміщення згадані імпрези часто відбувалися в актовій залі колишнього ліцею.

Не меншу увагу приділяли члени товариства розвитку освітньої сфери. Для прикладу, коли після початку 1941 н. р. в с. Загірці Дедеркальського району не запрацювала школа, голова місцевого просвітянського осередку Ю. Михалюк організував збори мешканців села, на яких присутні (98 осіб) вирішили звернутися до окружного відділу освіти з вимогою дозволити роботу навчального закладу. Своє прохання вони аргументували наявністю

⁸⁵² *Костопільські вісті*, 1942, 5 квітня, с. 4.

⁸⁵³ *Костопільські вісті*, 1942, 2 серпня, с. 4.

⁸⁵⁴ *Костопільські вісті*, 1942, 10 травня, с. 3.

⁸⁵⁵ *Кремянецький вісник*, 1941, 21 серпня, с. 3.

⁸⁵⁶ Легкун, О. Театрально-аматорська та музична діяльність Кременецької "Просвіти" у 1920–1942 роках. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Серія Педагогіка. Тернопіль: ТНПУ, 2008. № 3. С. 124.

відповідного приміщення, великою кількістю дітей шкільного віку та можливістю селян в достатній мірі забезпечити школу педагогічними працівниками з числа місцевих жителів. Вже за тиждень прохання задовольнили⁸⁵⁷.

Дбали просвітяни і про розвиток музичного мистецтва в регіоні. З цією метою восени 1941 р. у Кременці за їх ініціативи була урухомлена музична школа під керівництвом І. Гіпського. Чимало з її викладачів (О. Григоровичова, К. Місевич, С. Неборч, К. Кузнєцова) працювали у навчальних закладах міста в міжвоєнний період. У грудні при школі відкрилися диригентські та режисерські курси для підвищення рівня професійної майстерності членів сільських драматичних гуртків та хорів⁸⁵⁸. Газета «Крем'янецький вісник» повідомляла, що в 1941–1942 рр. у закладі навчалось 163 учні (115 українців та 48 представників інших національностей – поляків, росіян та чехів). Більшість вихованців походили з міст (65%), значно менша кількість (35%) мешкали в селах. Зауважимо, що віковий діапазон учнів був досить широким – від семи до 20 років. Розподіл по класах виглядав наступним чином: 67 осіб навчались грі на фортепіано, 20 – на скрипці, 5 – на віолончелі, 10 – на духових інструментах, 7 – на бандурі, 10 – на народних інструментах (балалайці, мандоліні та гітарі). Решта 45 учнів опановували сольний спів та здобували фах диригента. Під час занять вихованці знайомилися з творчістю українських композиторів – М. Лисенка, М. Леонтовича, Я. Степового, М. Вербицького, О. Кошиця, А. Веделя, М. Березовського, К. Стеценка. Значна увага приділялася вивченню музичних композицій австрійських та німецьких митців – Бетховена, Моцарта, Вагнера, Шумана та Шуберта. При школі існували симфонічний оркестр, мішаний та чоловічий хори. На початку липня 1942 р. відбувся перший випуск її слухачів. Урочистості з цієї нагоди відвідали не лише представники окупаційної адміністрації та місцеві жителі, а й гості з інших регіонів, зокрема, артисти Київської опери. В наступному році дирекція мала намір відкрити при закладі

⁸⁵⁷ Держархів Тернопільської обл. Ф. Р-204. Оп. 1. Спр. 96. Арк. 1–2.

⁸⁵⁸ Легкун, О. Театрально-аматорська та музична діяльність Кременецької "Просвіти"... С. 125.

майстерню для ремонту музичних інструментів та удоступнити навчання гри на бандурі для більшої кількості учнів^{859, 860}, однак німецька влада не дозволила цього зробити. Таким чином, можемо констатувати, що в 1941–1942 рр. просвітянам вдалося підготувати понад сотню професійних музикантів, які після отримання диплому працевлаштувалися в заклади шкільної освіти на території округи, або ж долучалися до культурно-мистецького життя, будучи активними членами драматичних гуртків та хорових колективів.

У досліджуваній період товариство відновило функціонування на території Рівненської округи. Там перший його осередок у жовтні 1941 р. запрацював у столиці РКУ на вул. Грінченка, 69. У той час в Рівному перебувало багато відомих діячів культури, які стали членами організації. Це, зокрема, Н. Кибалюк (голова) письменник і головний редактор часопису «Волинь» У. Самчук, викладачка гімназії Н. Іщукова, І. Карнаухів^{861, 862}. Упродовж кількох наступних місяців відбувалася розбудова просвітянських осередків на території округи. На це вказує заснування посад референтів (молодіжного, фінансового та культурно-освітнього), кожен з яких мав чітко визначені обов'язки. Так, молодіжний референт займався організацією дитячих садків, юнацьких гуртків, мандрівних і відпочинкових таборів для підлітків та розбудовував спортивне життя в краї; культурно-освітній відповідав за створення мистецької, драматичної та музичної секцій, сприяв поширенню друкованої продукції, засновував бібліотеки та читальні. До його обов'язків входило влаштування імпрез, урочистих академій та концертів з нагоди українських національних свят; фінансовий займався розробкою бюджету, веденням фінансово-розрахункової документації, стежив за своєчасною сплатою членських внесків, дбав про надання «Просвіті» субвенцій, організовував грошові збірки на її користь серед місцевих жителів^{863, 864}. Для налагодження діяльності товариства на низовому

⁸⁵⁹ *Костопільські вісті*, 1942, 2 серпня, с. 4.

⁸⁶⁰ *Кремянецький вісник*, 1942, 12 липня, с. 4.

⁸⁶¹ *Волинь*, 1942, 29 січня, с. 4.

⁸⁶² *Волинь*, 1941, 30 жовтня, с. 4.

⁸⁶³ *Волинь*, 1942, 19 лютого, с. 4.

⁸⁶⁴ *Волинь*, 1942, 12 лютого, с. 4.

рівні існувала посада районного інспектора, яку могли обійняти особи з середньою чи вищою освітою⁸⁶⁵.

Одночасно з розбудовою розгалуженої мережі осередків, просвітяни активно долучалися до розвитку культурно-освітньої сфери. Зокрема, на початку 1942 р. вони організували у Рівному хор, учасники якого двічі на тиждень (у вівторок і п'ятницю) відвідували репетиції⁸⁶⁶, а 31 травня влаштували концерт для жителів і гостей міста. Під час дійства голова товариства Н. Кибалюк ознайомив присутніх з творчістю композитора О. Кошиця, а просвітяни виконали кілька музичних композицій – «Зелена ліщинька», «Туман хвилями лягає», «Ой, час пора», «Косар», «Закувала та сива зозуля»⁸⁶⁷. Як бачимо, в репертуарі переважали українські народні пісні. Для забезпечення імпрез музичним супроводом у березні 1942 р. керівництво товариства розпочало формування власного оркестру під керівництвом О. Голокка⁸⁶⁸.

За декілька тижнів хористи долучилися до урочистостей, які відбувалися в місті з нагоди столітнього ювілею М. Лисенка. Про високий рівень художньої майстерності, продемонстрований ними під час заходу, стало відомо далеко за межами генеральної округи – в липні 1942 р. на цьому наголошували дописувачі білоцерківського часопису «Дзвін». Варто зазначити, що в роки окупації просвітянські хорові колективи існували в Обарові, Шубкові, Городку⁸⁶⁹ та інших селах, однак, на відміну від міських, вони не були в достатній мірі забезпечені професійними диригентами. Прохання культурно-освітнього референта вирішити цю проблему⁸⁷⁰ гебітскомісар, вочевидь, залишив без відповіді.

Одним із найбільших заходів, влаштованих в період нацистської окупації жіночою секцією товариства, стала виставка українського мистецтва у Рівному. Її відкриття відбулося 28 червня 1942 р. Організатори дійства переслідували

⁸⁶⁵ *Волинь*, 1942, 8 лютого, с. 4.

⁸⁶⁶ *Волинь*, 1942, 12 лютого, с. 4.

⁸⁶⁷ *Волинь*, 1942, 4 червня, с. 3.

⁸⁶⁸ *Волинь*, 1942, 15 березня, с. 4.

⁸⁶⁹ *Дзвін*, 1942, 7 липня, с. 2.

⁸⁷⁰ Держархів Рівненської обл. Ф. Р-69. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 3.

подвійну мету: продемонструвати здобутки вітчизняних митців німцям та популяризувати їх у середовищі місцевих жителів. Презентовані матеріали поділили на кілька тематичних груп – зразки кераміки, килимарства, вишивки та різьблення по дереву. Окрім матеріалів місцевого походження були презентовані артефакти з інших регіонів України – Київщини, Чернігівщини та Галичини. Особливу увагу відвідувачів привернули столітні полтавські рушники. Значну кількість експонатів просвітяни з дозволу гебітскомісара взяли з етнографічного відділу Рівненського краєзнавчого музею. Впродовж тижня виставку оглянула велика кількість німецьких вояків та урядовців, натомість серед жителів міста вона не користувалася значною популярністю^{871, 872, 873, 874}.

Члени товариства докладали зусиль для розвитку театрального мистецтва в краї. З цією метою вони в багатьох населених пунктах (Рівному, Тучині, Зозові, Антонівці, Олександрії, Синьові) заснували драматичні гуртки. В їх репертуарі переважали твори української класики – «Невольник» М. Кропивницького, «Куди вітер віє» С. Васильченка, «Простак» М. Гоголя, «Наталка Полтавка» І. Котляревського, «Назар Стодоля» Т. Шевченка, «Борці за мрії» І. Тогобочного^{875, 876, 877, 878, 879, 880, 881, 882}. Керівництво організації приділяло значну увагу змісту постановок, тому наказувало не демонструвати п'єс, що містять сцени із непристойними жартами чи розпиттям героями спиртних напоїв. Першочерговою функцією просвітянського театру, на думку Н. Кибалюка, мала бути виховна⁸⁸³. В досліджуваній період при товаристві було створено мистецьку раду, члени якої стежили за якістю влаштованих імпрез. До її складу

⁸⁷¹ Держархів Рівненської обл. Ф. Р-69. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 2.

⁸⁷² *Волинь*, 1942, 5 липня, с. 3.

⁸⁷³ Савчук Б. Волинська «Просвіта»... С. 114.

⁸⁷⁴ Держархів Рівненської обл. Ф. Р-79. Оп. 1. Спр. 19. Арк. 9.

⁸⁷⁵ *Волинь*, 1942, 26 лютого, с. 3.

⁸⁷⁶ ДАРО. Ф. Р-69. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 16.

⁸⁷⁷ *Волинь*, 1942, 30 квітня, с. 4.

⁸⁷⁸ *Волинь*, 1942, 23 квітня, с. 4.

⁸⁷⁹ *Волинь*, 1942, 4 червня, с. 4.

⁸⁸⁰ Держархів Рівненської обл. Ф. Р-69. Оп. 1. Спр. 24. Арк. 4.

⁸⁸¹ *Волинь*, 1942, 10 грудня, с. 3.

⁸⁸² Савчук Б. Волинська «Просвіта»... С. 113.

⁸⁸³ Держархів Рівненської обл. Ф. Р-69. Оп. 1. Спр. 24. Арк. 4.

увійшли відомі культурні діячі – Ю. Цехмістрок, В. Коваленко, В. Листопад, П. Зінченко, А. Мисечко, Ф. Темнюк^{884, 885}.

З метою популяризації здорового способу життя в роки нацистської окупації члени організації влаштовували лекції, присвячені шкідливому впливу алкоголю і тютюнопаління на організм людини⁸⁸⁶ та створювали спортивні секції. При деяких осередках їх могло бути кілька. Для прикладу, в Рівному функціонували волейбольна, баскетбольна, гандбольна, футбольна⁸⁸⁷ та шахова⁸⁸⁸. Вочевидь, футбольна діяла найбільш активно. З її відвідувачів сформували команду, яка восени 1942 р. під час одного з поєдинків обіграла німецьких спортсменів з рахунком 6:3⁸⁸⁹. Історичні джерела свідчать, що спортивні клуби в досліджуваній період існували і при районних просвітянських філіях. Зокрема, газета «Волинь» повідомляла, що один із них був урухомлений у м. Дубно. У його складі функціонувало три відділи (легкоатлетичний, руханковий та футбольний). Окрім того, члени культурно-освітнього об'єднання докладали значні зусилля для відновлення у місті стадіону. Чималу допомогу в цій справі надали окружний комісар Брокс і голова окружної управи Сидорович⁸⁹⁰.

Відновлення осередків «Просвіти» на Поділлі в окупаційний період ініціювали учасники похідних груп ОУН, відправлені влітку 1941 р. для налагодження суспільно-політичного та господарського життя на окупованій території. Оскільки ОУН (б) після проголошення Акту відновлення Української Держави і арешту Проводу перейшла на нелегальне становище, першість у цьому процесі належала членам мельниківського крила, яким, з огляду на більш лояльну позицію щодо німецької політики, вдалося зайняти керівні посади в сільських, міських та районних управах.

⁸⁸⁴ Просвітянське століття Рівненщини... С. 68.

⁸⁸⁵ Держархів Рівненської обл. Ф. Р-69. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 13.

⁸⁸⁶ Там само. Арк. 1.

⁸⁸⁷ *Волинь*, 1942, 23 липня, с. 3.

⁸⁸⁸ Держархів Рівненської обл. Ф. Р-69. Оп. 1. Спр. 22. Арк. 14.

⁸⁸⁹ *Волинь*, 1942, 24 вересня, с. 4.

⁸⁹⁰ *Волинь*, 1942, 19 липня, с. 3.

Важливим напрямком їхньої діяльності було сприяння у розвитку культурної сфери регіону: відкриття театрів, бібліотек, музеїв, заснування культурно-освітніх товариств. Серед останніх вагоме місце відводилось «Просвіті». Про це свідчить стаття, опублікована в «Українському голосі», де члени ОУН (м) писали наступне: «Досвід доказав, що дієвою організацією в справі розвитку української культури є "Просвіта". Це добровільне українське товариство займається виключно культурними справами. Організація лекцій, концертів, вистав, вивчення економіки, побуту й етнографії краю, видавнича робота – ось основні завдання "Просвіт" [...] Українська інтелігенція повинна об'єднатися навколо «Просвіт», провадити плідотворну роботу в розвиткові української національної культури»^{891, 892}.

Восени 1941 р. осередки товариства з'явилися в багатьох населених пунктах Поділля – Дунаївцях, Кадіївцях, Михайлівці, Удріївцях, Горчичні, Майдані-Морозівському. Окрім різних форм культурної роботи (відновлення бібліотек, створення драматичних секцій та музичних гуртків), просвітяни організовували дійства, які мали сприяти зростанню національної самосвідомості місцевих жителів: влаштовували маніфестації, вивішували над сільськими управами українську національну символіку, споруджували пам'ятники борцям за незалежність України^{893, 894}. Участь у цих заходах, які, з точки зору окупаційної влади, були формами політичної активності, стала однією із причин обмеження діяльності, а згодом – заборони функціонування товариства.

На початку лютого 1942 р. гебітскомісар Райндль дозволив діяльність окружного осередку організації в Кам'янці-Подільському (знаходився на вул. Олександрівській, 3) та його філій при сільських театрах і клубах. У розпорядженні наголошувалося, що просвітяни мали сприяти розвитку драматичного мистецтва, засновувати книгарні, гуртки української пісні та

⁸⁹¹ *Український голос*, 1942, 22 лютого, с. 1.

⁸⁹² Гінда В. *Культура, освіта і спорт під час окупації...* С. 706.

⁸⁹³ Слободянюк П., Вавринчук М., Олійник Ю., Смоленюк П. *Воєнне лихоліття...* С. 191–192.

⁸⁹⁴ *Подільнин*, 1941, 23 листопада, с. 4.

музики. Зауважимо, однак, що для проведення імпрез їм необхідно було отримати дозвіл окупаційної адміністрації^{895, 896}. Вочевидь, влада в такий спосіб намагалася створити централізовану мережу осередків товариства та обмежити їхнє функціонування винятково культурно-освітньою сферою.

Незважаючи на це, просвітянам вдалося провадити масштабну роботу. Вже за декілька тижнів керівництво окружного осередку закликала членів філій долучитися до відзначення пам'яті Т. Шевченка, влаштувавши 9–10 березня концерти, вечорниці й урочисті збори. Програми імпрез бажуючі могли отримати в Кам'янець-Подільському театрі⁸⁹⁷. Зазвичай такі заходи склалися з кількох частин: виголошення доповіді про життя поета, декламації його віршів та виконання кількох творів під музичний супровід. Активну участь у святкуванні брали учні шкіл, місцева молодь та педагоги⁸⁹⁸. В окружній «Просвіті» з цієї нагоди виготовили портрети Кобзаря, які продавали за вісім карбованців⁸⁹⁹. Як свідчать історичні джерела, це дозволило отримати непогані прибутки: одним лише шкільним інспектором з Оринина було придбано 1 975 портретів на суму 15 800 крб⁹⁰⁰.

Упродовж весни – літа 1942 р. члени товариства розгорнули на території округи активну діяльність в культурній сфері. У багатьох населених пунктах вони організували читальні,^{901, 902} хорові колективи⁹⁰³, співочі, драматичні⁹⁰⁴ та самоосвітні гуртки. Особлива увага приділялася діяльності останніх. На сторінках газети «Подільнин» були подані практичні поради, які мали сприяти їх ефективній роботі. Згідно з ними: 1) максимальна кількість учасників самоосвітнього гуртка не могла перевищувати десяти осіб; 2) заняття (тривалістю не більше години кожне) мали відбуватися два-три рази на тиждень;

⁸⁹⁵ *Подільнин*, 1942, 22 березня, с. 4.

⁸⁹⁶ *Подільнин*, 1942, 5 лютого, с. 4.

⁸⁹⁷ *Подільнин*, 1942, 19 лютого, с. 3.

⁸⁹⁸ *Подільнин*, 1942, 15 березня, с. 4.

⁸⁹⁹ Там само.

⁹⁰⁰ *Подільнин*, 1942, 12 квітня, с. 4.

⁹⁰¹ *Подільнин*, 1942, 26 березня, с. 4.

⁹⁰² *Подільнин*, 1942, 7 червня, с. 4.

⁹⁰³ *Подільнин*, 1942, 29 квітня, с. 4.

⁹⁰⁴ *Подільнин*, 1942, 11 червня, с. 4.

3) основна увага приділялась вивченню музики, історії України та історії НСДАП; 4) відвідувачів закликали бути дисциплінованими та пунктуальними⁹⁰⁵. Самоосвітні гуртки мали на меті забезпечити дітей базовим рівнем знань у тих населених пунктах, де не існувало шкіл, або ж там, де вони через брак палива в зимову пору року не функціонували.

Основними джерелами поповнення бюджету організації були регулярні членські внески та прибуток від влаштованих імпрез. Однак часто місцеві жителі надсилали на адресу «Просвіти» добровільні грошові пожертви. Про це свідчить інформація, опублікована на шпальтах газети «Подільнин». Зокрема, у квітні 1942 р. учні шкіл, редактор часопису Д. Корбутяк та викладач Кам'янець-Подільського учительського інституту Ю. Дмитерко передали товариству 270, 100 та 200 крб. відповідно^{906, 907}. В наступному місяці до цієї акції долучився єпископ АПЦ Дамаскин (Малюта) (100 крб.) та церковнослужителі його єпархії – священик Лібацький і псаломщик В. Мельник (300 крб)⁹⁰⁸. Як бачимо, найчастіше жертводавцями товариства ставало духовенство та працівники освітньої сфери.

Одним із факторів, який визначав характер діяльності культурно-освітніх товариств були їхні взаємини з окупаційною адміністрацією. Зупинимося на цьому аспекті детальніше. Після стихійного відновлення осередків «Просвіти» влітку – восени 1941 р. влада певний час не наважувалася їх ліквідувати, остерігаючись зростання опозиційних настроїв в середовищі місцевих жителів. Щоб уникнути репресій, керівництво організації вдавалося до дій, які мали на меті продемонструвати лояльне ставлення «Просвіти» до існуючого політичного режиму. Зокрема, у квітні 1942 р. члени цього об'єднання в Любомлі влаштували святкову імпрезу з нагоди дня народження фюрера, під час якої Л. Панасенко

⁹⁰⁵ *Подільнин*, 1942, 12 лютого, с. 3.

⁹⁰⁶ *Подільнин*, 1942, 12 квітня, с. 4.

⁹⁰⁷ *Подільнин*, 1942, 19 квітня, с. 4.

⁹⁰⁸ *Подільнин*, 1942, 10 травня, с. 4.

виголосив реферат на тему «Адольф Гітлер – великий реформатор і керівник нової Європи»⁹⁰⁹.

Аналогічна практика була поширена і в 1943 р. Про це свідчить звернення Українського допомогового комітету та Луцької окружної «Просвіти», в якому вони засудили українців, що, залишивши службу в німецькій поліції, пішли в підпілля, та закликали населення не піддаватися під вплив радянської пропаганди. Окрім того, автори висловили сподівання на те, що духовенство, голови районних та сільських управ спростовуватимуть чутки антинімецького змісту, які почали поширюватися в регіоні⁹¹⁰. Схожі відозви видали Рівненська окружна та Камінь-Каширська районна «Просвіти». У них діячів ОУН було названо «звироднілими затруєними самогоном бандитами»⁹¹¹ та піддано суворій критиці країн-учасниць антигітлерівської коаліції (США та Великобританію)⁹¹². Таким чином, окупаційна влада намагалася використовувати культурно-освітні організації для досягнення власних цілей, однак, як слушно зазначив М. Коваль, підтримка «Просвітою» існуючого політичного режиму часто викликала осуд населення і призводила до падіння її авторитету⁹¹³. Зауважимо, однак, що в досліджуваній період такий конформізм мав вимушений характер і дозволив у вкрай непростих умовах активно функціонувати.

В роки Другої світової війни німецькі спецслужби пильно стежили за роботою організацій на окупованій території. В одному зі своїх звітів про ситуацію в Україні восени 1942 р. командувач поліції безпеки та СД зазначав: «Робляться спроби проникнення прибічників Бандери у культурні, наукові та інші неполітичні організації для спрямування їх діяльності в націоналістичному дусі. Особливу увагу приділяє бандерівський рух українському культурному об'єднанню "Просвіта"»⁹¹⁴. В донесеннях стверджувалося, що через «Просвіту»

⁹⁰⁹ *Наші вісті*, 1942, 26 квітня, с. 4.

⁹¹⁰ Держархів Волинської обл. Ф. Р-2. Оп. 2. Спр. 68. Арк. 4.

⁹¹¹ Державна наукова архівна бібліотека (далі – ДНАБ). (м. Київ). Фонд листівок фонду «Україніка». Інв. № 690 лф.

⁹¹² ДНАБ (м. Київ). Фонд листівок фонду «Україніка». Інв. № 702 лф.

⁹¹³ Коваль М. «Просвіта» в умовах «нового порядку»... С. 40.

⁹¹⁴ Зек Б. Луцьк у роки нацистської окупації... С. 281.

ОУН (б) на східних окупованих територіях здійснювала політичне виховання молоді. Зокрема, під виглядом спортивних тренувань, ініційованих членами організації, відбувалися військові вишколи, а на численних зібраннях пропагувалася ідея здобуття Україною незалежності. На території генеральної округи контакти представників націоналістичного підпілля з членами товариства були зафіксовані у Рівному, Кам'янці-Подільському, Камені-Каширському та Володимирі^{915, 916, 917, 918}. З огляду на це, наказувалося за просвітянськими осередками встановити стеження. Таким чином, окупаційна влада, дозволивши відновлення товариства, використовувала його для виявлення в регіоні національно свідомих українців та членів ОУН.

Ситуація не змінилася і наступного року. Про це свідчить листування між митрополитом Полікарпом (Сікорським) та очільником генеральної округи «Волинь–Поділля» Г. Шене навесні 1943 р., в якому останній стверджував, що в багатьох філіях цього об'єднання «плекається більше політика, ніж культура»⁹¹⁹. Вказані обставини зумовили обмеження діяльності «Просвіти» в краї. До прикладу, навесні 1943 р. голова окружного осередку товариства в Луцьку повідомив про заборону проведення імпрез у тих населених пунктах, де функціонували читальні⁹²⁰.

Численні перешкоди для діяльності організації чинилися й на території Рівненської округи. Там проведення імпрез могло відбутися після отримання дозволу окупаційної адміністрації. Для цього відповідне прохання просвітяни мали надіслати до гебітскомісаріату, залучивши тексти п'єс, пісень і промов, які лунатимуть під час дійства та сплатити 30 крб⁹²¹. Це призвело до скорочення репертуару драматичних секцій та збільшення в ньому кількості постановок

⁹¹⁵ *Літопис УПА*. Нова серія. Т. 11. Мережа ОУН (б) і запілля УПА на території ВО «Заграва», «Турів», «Богун» (серпень 1942 – грудень 1943 рр.) / упор. В. Ковальчук. Київ; Торонто. 2007. С. 88.

⁹¹⁶ Коханська Г. Озброєні честю. Спогади розвідниці ОУН–УПА. Луцьк: ВМА «Терен», 2008. С. 25.

⁹¹⁷ Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні... С. 587–588.

⁹¹⁸ ОУН і УПА в 1943 році. Документи / відп. ред. С. Кульчицький. Київ: Інститут історії України НАН України, 2008. С. 95.

⁹¹⁹ ЦДАВО України. Ф. 2077. Оп. 1. Спр. 27. Арк. 2.

⁹²⁰ *Український голос*, 1943, 26 березня, с. 4.

⁹²¹ *Просвітянське століття Рівненщини...* С. 68–69.

антибільшовицького змісту. Сільські осередки, з огляду на своє скрутне фінансове становище, не завжди могли сплатити зазначену суму, через що чимало їх ініціатив залишилися нереалізованими. До того ж, гебітскомісар інколи не задовольняв прохання організаторів. Зокрема, восени 1942 р. він заборонив членам драматичного гуртка відіграти в кількох населених пунктах Рівненщини п'єси «Дем'ян Чупринка» та «За батька»^{922, 923}.

Після того, як представники ОУН (б) на початку 1943 р. розгорнули масштабну антинімецьку боротьбу (як збройну, так і інформаційно-пропагандистську), в регіоні відбулися масові арешти та розстріли просвітян. Зокрема 9–10 березня в Рівному на вул. Білій від рук нацистів загинули члени цього культурно-освітнього об'єднання з Костополя – Р. Данилевич (голова), С. Бичківський (директор міської гімназії), П. Лащук, В. та Н. Ющуки, І. Король⁹²⁴. На Дунаєвеччині німецькі каральні органи знищили 30 учасників товариства та членів їх сімей⁹²⁵. Б. Зек припускає, що частина просвітян Луцька опинилася серед 160 представників української інтелігенції, арештованих в середині липня 1943 р.⁹²⁶ За декілька місяців до цього голова окружного осередку в Сарнах Є. Татура, який належав до ОУН (б) дізнавшись про свій можливий майбутній арешт, перейшов на нелегальне становище. Його наступника на цій посаді Зінкевича було відправлено до Шубківського концтабору, де він, ймовірно, загинув⁹²⁷. Наведені факти свідчать, що активна культурно-освітня діяльність та зв'язок з українським націоналістичним підпіллям призвели до фізичного знищення багатьох просвітян і, зрештою, до ліквідації товариства окупаційною владою в 1942–1943 рр.

У довоєнний період на західноукраїнських землях функціонувало чимало жіночих товариств («Союз українок», «Жіноча громада», «Дружина великої

⁹²² Савчук Б. Волинська «Просвіта»... С. 112.

⁹²³ Держархів Рівненської обл. Ф. 69. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 7.

⁹²⁴ Державотворці: «Просвіта» Рівненщини на шляху до української України (1917–2007) / упор. М. Федоришин. Рівне: О. Зень, 2008. С. 66.

⁹²⁵ Олійник Ю., Завальнюк О. Нацистський окупаційний режим... С. 158.

⁹²⁶ Зек Б. Луцьк у роки нацистської окупації... С. 282.

⁹²⁷ Просвітянське століття Рівненщини... С. 80.

княгині Ольги»). Впродовж 1938–1939 рр. їх діяльність була заборонена спочатку польською, а згодом радянською владою. Однак після відступу Червоної армії влітку 1941 р. і проголошення Акту відновлення Української Держави на базі згаданих організацій виникла «Жіноча Служба України», члени якої в роки нацистської окупації провадили масштабну благодійницьку та культурно-освітню роботу. Товариство мало триступеневу структуру: головна управа, відділи (у містах) та гуртки (в селах). Центральний осідок ЖСУ знаходився у Львові. Відповідно до програмних документів, мета діяльності об'єднання полягала в «організаці[і] і як найдоцільніш[ому] використанн[і] для розбудови українського національного життя всіх творчих жіночих українських сил», а основними джерелами поповнення бюджету були щомісячні внески, добровільні пожертви та державні субвенції. Дійсним членом товариства могли бути особи, які досягли 21-річного віку, молодші жінки долучалися до його ініціатив на правах допоміжних членів^{928, 929, 930}.

Розгалужена мережа філій ЖСУ в період німецької окупації знаходилася на Волині. В середині серпня 1941 р. у Луцьку відбулися збори жінок-українок, на яких було прийнято рішення про заснування в місті повітового осередку організації та утворено його провід. До нього увійшли Т. Редькова (голова), М. Єрмолаєва, М. Цісарівна (секретар), І. Ванджарукова (касир) та три члени контрольної комісії – В. Домбровська, Колядова та Залєвська. Тоді ж присутні обрали референток чотирьох секцій: гуманітарної (Б. Моргаєвську), господарської (А. Ставничну), пропагандистської (П. Ясінчуківну) та посередництва праці (С. Зятківську). Зазначимо, однак, що керівник адміністративного відділу обласної управи Є. Тиравський не дозволив функціонування ЖСУ на території Луцької округи. Своє рішення він пояснив недоцільністю існування в краї кількох організацій, що провадять аналогічну діяльність і порекомендував жінкам, які бажають займатися громадською

⁹²⁸ Паньківський К. Роки німецької окупації. Нью-Йорк; Торонто: Видавництво "Ключі", 1965. С. 43.

⁹²⁹ Держархів Волинської обл. Ф. Р-2. Оп. 2. Спр. 10. Арк. 16.

⁹³⁰ Добровичська В. "Жіноча служба Україні" в організації дошкільних закладів на Волині... С. 101.

працею, приєднатися до «Просвіти», де для них мала бути створена окрема секція⁹³¹. Відтак, відмова у реєстрації унеможливила функціонування організації на території довоєнних Луцького, Рожищенського, Колківського, Олицького, Ківерцівського, Цуманського, Сенкевичівського та Торчинського районів.

Упродовж кількох наступних місяців в генеральній окрузі «Волинь– Поділля» тривала розбудова мережі філій ЖСУ. Цей процес відбувався дуже інтенсивно, про що свідчать наступні дані: якщо у липні 1941 р. до міського осередку в Кременці належало 50 осіб, то восени їхня кількість збільшилася майже у п'ять разів. Окрім цього, на Кременеччині функціонувало 12 районних відділів і сільських гуртків. За підрахунками В. Доброчинської, у січні 1942 р. на Волині розгорнули свою діяльність 39 осередків товариства. Більшість з них знаходилося на Рівненщині – в Дубні, Сарнах, Тучині, Костополі, Гощі, Корці, Межиріччі. Один із найчисельніших (нараховував 80–90 жінок) був заснований у столиці РКУ⁹³². Як бачимо, тереном діяльності ЖСУ стала північна частина генеральної округи, що зумовлювалося наявністю тут усталеної традиції створення громадських об'єднань, чимало з яких проіснували до початку Другої світової війни.

В досліджуваний період члени товариства долучилися до розвитку культурного життя, влаштовуючи різноманітні імпрези. Для прикладу, на початку вересня 1941 р. газета «Волинь» повідомила про організацію ними в Кременці виставки українських вишиванок, яку могли оглянути жителі та гості міста. Однак, вона користувалася популярністю не лише в середовищі цивільного населення – протягом тижня виставку відвідало понад 300 німецьких військових⁹³³. Окрім того, за ініціативи ЖСУ були створені хоріві колективи у Почаєві, Влащинцях та Вишнівці. Основу їх репертуару складали пісні історичного, побутового та релігійного змісту^{934, 935, 936}. Часто члени організації

⁹³¹ Держархів Волинської обл. Ф. Р-2. Оп. 2. Спр. 10. Арк. 15, 18.

⁹³² Доброчинська В. "Жіноча служба Україні" в організації дошкільних закладів на Волині... С. 102.

⁹³³ *Волинь*, 1941, 1 вересня, с. 4.

⁹³⁴ *Кремянецький вісник*, 1942, 21 червня, с. 6.

⁹³⁵ *Кремянецький вісник*, 1942, 6 серпня, с. 4.

⁹³⁶ *Кременецький вісник*, 1942, 3 вересня, с. 4.

ініціювали урочисті академії, приурочені річниці бою під Крутами⁹³⁷ чи пам'яті відомих українських письменників⁹³⁸ та композиторів⁹³⁹. В населених пунктах Рівненської округи при ЖСУ діяли драматичні гуртки, учасники яких прибуток від влаштованих імпрез передавали на розвиток освітньої сфери⁹⁴⁰.

Важливий напрямок роботи жінок в окупаційний період полягав у створенні дитячих садків. Цим займалися члени гуманітарної секції. У своїй роботі вони часто зіштовхувалися з проблемами матеріально-технічного характеру (відсутністю приміщення, браком кухонного обладнання), а також з небажанням батьків віддавати до садочків своїх дітей. Для того, аби переконати їх у протилежному, члени ЖСУ організовували спеціальні бесіди, в яких основна увага зверталася на те, що в закладах дошкільної освіти вихованці опанують чимало практичних навичок (декламування віршів, малювання, виготовлення паперових виробів). Не менш переконливим аргументом було те, що перебування в садочках сприятиме формуванню у дітей національної самосвідомості. За наявності достатньої кількості останніх створювали місцевий комітет, учасники якого шукали засоби для утримання виховательки та відповідне приміщення. Ці заходи зазвичай проводили взимку та навесні, до початку сільськогосподарських робіт. Забезпечення дітей харчами здійснювалося за рахунок батьків: спочатку вихованці приносили обіди з собою, згодом для них з переданих продуктів почали готувати в садочку гарячі страви. Загалом члени товариства в досліджуваний період створили на Волині щонайменше чотири заклади дошкільної освіти. Одна з особливостей навчального процесу в цей час полягала у вивченні вихованцями німецької мови, яка для нацистського керівництва була важливим засобом колонізації українських земель та створення на цій території трудового резерву^{941, 942}.

⁹³⁷ *Кремянецький вісник*, 1942, 5 лютого, с. 6.

⁹³⁸ *Кремянецький вісник*, 1942, 12 березня, с. 4.

⁹³⁹ *Кремянецький вісник*, 1942, 21 червня, с. 6.

⁹⁴⁰ *Волинь*, 1942, 28 травня, с. 4.

⁹⁴¹ Доброчинська В. "Жіноча служба Україні" в організації дошкільних закладів на Волині... С. 102–103.

⁹⁴² *Кремянецький вісник*, 1942, 13 серпня, с. 4.

Для праці з дітьми запрошували вихователів. З метою їх підготовки керівництво ЖСУ при окружних відділах освіти відкривало короткотермінові курси. Так, у травні 1942 р. Управа організації провела у Рівному навчання «Провідниць Діточих Садків», на яке зголосилося 29 осіб. Слухачі вивчали гігієну, психологію та знайомилися з формами дитячого дозвілля. Невдовзі чимало з них працевлаштувалося у закладах дошкільної освіти міста. Аналогічні курси, на яких відповідну кваліфікацію здобуло 32 дівчини, було урухомлено в інших населених пунктах округи – Костополі та Деражному⁹⁴³. Це дозволило вирішити проблему кадрового забезпечення дитсадків.

Варто зазначити, що в роки німецької окупації розвиток професійної освіти був одним з пріоритетних напрямків діяльності членів ЖСУ. Зазвичай вони намагалися удоступнити для молоді здобуття фаху, який користувався попитом на ринку праці. Так, коли влітку 1942 р. в державних установах відчувався брак кваліфікованих службовців, організація анонсувала урухомлення кооперативно-бухгалтерських курсів, які через поширення в регіоні епідемії висипного тифу так і не розпочали свою роботу. Натомість для боротьби із недугою, кількість хворих на яку стрімко зростала, в середині лютого 1942 р. у Рівному запрацювали короткотермінові курси санітарок та дезінфекторок, на які в наступному місяці оголосили додатковий набір слухачів^{944, 945}.

Кінцева мета діяльності товариства полягала у формуванні нової генерації українських жінок, які були б національно свідомими громадянками, добрими матерями та дружинами. Для цього керівництво ЖСУ створювало заклади освіти, в яких молодь навчали правильно вести домашнє господарство, організувати сімейний побут, виховувати дітей. Архівні матеріали свідчать, що одним із таких закладів була Школа домашнього господарства, яка знаходилася у Кременці на вул. С. Петлюри, 5. Для її потреб окупаційна влада виділила двоповерховий будинок, у якому крім аудиторії для занять містилися

⁹⁴³ Добровичська В. "Жіноча служба Україні" в організації дошкільних закладів на Волині... С. 103.

⁹⁴⁴ *Волинь*, 1942, 22 лютого, с. 4.

⁹⁴⁵ *Волинь*, 1942, 8 березня, с. 4.

їдальня, студентський гуртожиток та канцелярія. Навчання в школі тривало від квітня до середини листопада 1942 р. В період жнив вихованці протягом двох місяців перебували на канікулах. Незважаючи на те, що перед абітурієнтами ставилась низка вимог (наявність семикласної шкільної освіти, щомісячна плата у розмірі 50 крб), весною 1942 р. у закладі навчалось 30 дівчат (дев'ять з Кременця і 21 – з інших населених пунктів округи). Крім музики, фізкультури, релігії, української та німецької мов, вони опановували низку профільних предметів – куховарство, домашнє господарство, ручні роботи, гігієну, огородництво і садівництво, шиття та крій. Вихованці вчилися доглядати за квітником, правильно приймати гостей, стежити за своїм зовнішнім виглядом. З огляду на велику кількість предметів, навчальне навантаження становило 58 год на тиждень, тому лекції розпочиналися о 8 год ранку і з перервою на обід та відпочинок тривали до пізнього вечора. Заклад був в достатній мірі забезпечений вчительським персоналом – у травні 1942 р. там працювало 14 осіб, з яких п'ять мали вищу освіту (Б. Веселовський, П. Мальченко, О. Улович, П. Роцинський, І. Шайнюк), три – незакінчену вищу (М. Матерський, Л. Кострицький, М. Волосевич), чотири – середню (Н. Короваєва, С. Макаров, Н. Мальченко, Г. Гарус), один – незакінчену середню (Т. Гетьманчук) і один – домашню (К. Ляшук). Практичні заняття відбувалися в Білокриницькій сільськогосподарській школі та на присадибних ділянках, які перебували у власності Кременецького магістрату. Зауважимо, що жіночий актив дбав про належне фінансування закладу. На його утримання у 1942 р. з місцевого бюджету виділили вісім тисяч карбованців. Окрім того, члени товариства на прохання директорки О. Шубської передавали в користування школі низку речей (крісла, вішаки для одягу, кухонний посуд) які знаходилися в Домівці ЖСУ та у дитячому садку, що перебував під її опікою^{946, 947}.

Друга світова війна викликала в Україні глибоку соціальну кризу. Вона проявилася у збільшенні кількості сиріт, появі біженців та військовополонених.

⁹⁴⁶ *Кременецький вісник*, 1942, 24 червня, с. 4.

⁹⁴⁷ Держархів Тернопільської обл. Ф. 204. Оп. 1. Спр. 45. Арк. 6, 9, 20, 23, 34.

З урахуванням того, що в структурі окупаційних органів влади не було інституцій, які б займалися вирішенням гуманітарних проблем⁹⁴⁸, цю роботу виконували Допомогові комітети. Вони проводили масштабну благодійницьку діяльність (опікувалися сиротами, людьми з інвалідністю, надавали матеріальну допомогу малозабезпеченим сім'ям). Однак часто члени згаданих товариств влаштували культурні імпрези, долучаючись до організації дозвілля соціально вразливих категорій населення. Інколи під час таких заходів відбувався збір грошової чи натуральної допомоги для потребуючих.

Історичні джерела свідчать, що в роки окупації члени товариства влаштували урочистості, присвячені важливим подіям українського минулого. Так, 1 лютого 1942 р. за їх ініціативи у Ковелі відбулася урочиста академія з нагоди 24-ї річниці бою під Крутами. Програма заходу складалася із реферату, виголошеного М. Книшем та виступів хорового колективу під керівництвом М. Пирогова. Завершилося дійство виконанням українського гімну⁹⁴⁹. На Берестейщині та Волині при осередках Допомогових комітетів виникали драматичні гуртки. Один з найчисельніших (нараховував понад два десятки учасників) функціонував у Кобрині. В його репертуарі переважали твори української класики – «Безталанна», «Пошились в дурні», «Ой, не ходи, Грицю», «Назар Стодоля» та інші⁹⁵⁰. Про високий мистецький рівень аналогічного гуртка в Ковелі свідчить те, що на його основі виник професійний театр, актори якого в роки окупації відіграли 16 вистав⁹⁵¹.

Допомоговий комітет проводив діяльність і в галузі дошкільної освіти. Так, за ініціативи його членів у Луцьку на вул. Північній було відкрито дитячий садок, який у 1941–1943 рр. регулярно відвідувало понад 30 осіб. Незважаючи на непросте матеріальне становище, зумовлене воєнним лихоліттям, члени товариства дбали про збалансоване харчування дошкільнят, забезпечуючи

⁹⁴⁸ Стельникович С. Соціальний захист населення на Житомирщині у період нацистської окупації. URL: http://eprints.zu.edu.ua/19285/1/5_2015_11_11_13_43_27_955%20%281%29.pdf. (останній перегляд: 08.12.2022).

⁹⁴⁹ *Український голос*, 1942, 26 лютого, с. 8.

⁹⁵⁰ *Наше слово*, 1943, 29 серпня, с. 4.

⁹⁵¹ *Український голос*, 1944, 13 січня, с. 4.

заклад широким асортиментом продуктів: хлібом, яйцями, м'ясом, медом, молочними виробами, фруктами та овочами. Невдовзі після відкриття у дитсадку було прочищено димоходи, відремонтовано дах та закуплено три кубометри дров. Варто зазначити, що значні субвенції заклад отримав з бюджету міської управи. В останньому кварталі 1941 р. вони становили 14 400 крб^{952, 953}. Члени комітету не лише організовували навчально-виховний процес, а й влаштовували для дітей різноманітні імпрези, на яких дошкільнята танцювали, виконували музичні твори та декламували вірші, а випускники отримували у подарунок канцелярське приладдя (зошити та олівці)⁹⁵⁴. Такі заклади було засновано і в інших населених пунктах генеральної округи. Зокрема, у вересні 1942 р. за ініціативи товариства один із них постав у Горохові. Незадовго до цього у ньому відремонтували приміщення, облаштували ігровий майданчик з басейном, пісочницею та двома гойдалками. Крім директорки там працювали дві виховательки, які завершили у Луцьку курси провідниць дитячих садків⁹⁵⁵. Аналогічний заклад, який відвідувало 60 осіб, члени організації урухомили в Шепетівці. На його утримання у 1943 р. товариство виділило 12 тис. крб⁹⁵⁶. Діяльність Допомогового комітету, спрямована на створення в генеральній окрузі дитячих садків, носила подвійну мету: підготувати дітей до відвідування школи та вивільнити час батьків, аби вони могли працевлаштуватися і отримувати стабільний дохід.

В досліджуваній період на Волині та Поділлі мешкала велика кількість учасників Української революції 1917–1921 рр. З огляду на високий рівень національної самосвідомості, вони часто обіймали важливі посади в органах місцевого самоуправління, активно долучалися до громадського життя. Після відступу Червоної армії у 1941 р. за їх ініціативи виник Союз українських

⁹⁵² Держархів Волинської обл. Ф. Р-1. Оп. 1. Спр. 1564. Арк. 23, 26–27.

⁹⁵³ *Український голос*, 1943, 16 липня, с. 4.

⁹⁵⁴ *Український голос*, 1943, 9 вересня, с. 4.

⁹⁵⁵ *Український голос*, 1942, 17 вересня, с. 4.

⁹⁵⁶ *Український голос*, 1943, 4 червня, с. 4.

комбатантів, однак про його діяльність в опрацьованих історичних джерелах наявні лише побіжні згадки.

Товариство мало на меті відстоювати перед окупаційною владою інтереси вояків УНР та координувати їхні зусилля, спрямовані на розвиток господарської, соціально-економічної та культурної сфери регіону. Центральний осідок організації знаходився у Луцьку, на вул. Північній, 32⁹⁵⁷, однак філії існували в інших населених пунктах округи⁹⁵⁸. Відповідно до норм статуту, члени об'єднання мали провадити масштабну культурну роботу – влаштовувати лекції, імпрези, друкувати літературу та відкривати бібліотеки⁹⁵⁹. Однак чимало із запланованого не вдалося реалізувати. Для прикладу, коли члени організації просили гебітстскомісара дозволити провести в Луцьку жалобні урочистості, присвячені 16-й річниці з дня смерті С. Петлюри, програма яких складалася з українського гімну, низки пісенних композицій (сольних та хорових) і драматичної постановки, начальник загального відділу окружної управи заборонив їх влаштувати⁹⁶⁰.

Отже, в 1941–1944 рр. на Волині та Поділлі розгорнуло свою діяльність чимало культурно-освітніх товариств – «Просвіта», «Жіноча служба України», Український допомоговий комітет, Союз українських комбатантів. За умов відсутності української держави вони намагалися відстоювати інтереси населення регіону перед окупаційною владою. Значні зусилля згадані організації спрямовували на розвиток культурного життя – влаштовували концерти, театральні постановки, засновували бібліотеки та спортивні секції, ініціювали утворення закладів професійної освіти. Найбільша їхня активність припала на 1941 – початок 1943 р. За свою громадську діяльність та зв'язок з українським націоналістичним підпіллям багато членів цих товариств було знищено репресивними німецькими органами.

⁹⁵⁷ Держархів Волинської обл. Ф. Р-2. Оп. 2. Спр. 29. Арк. 33.

⁹⁵⁸ *Волинь*, 1941, 2 листопада, с. 4.

⁹⁵⁹ Держархів Волинської обл. Ф. Р-2. Оп. 2. Спр. 10. Арк. 98.

⁹⁶⁰ Держархів Волинської обл. Ф. Р-2. Оп. 2. Спр. 29. Арк. 33, 35.

ВИСНОВКИ

За результатами дослідження було зроблено наступні висновки:

Аналіз історіографічного доробку з означеної проблематики дозволяє стверджувати, що на сьогодні відсутнє комплексне дослідження, присвячене культурно-освітнім процесам на Волині та Поділлі в роки нацистської окупації. Праці, присвячені окремим аспектам теми, доцільно поділити на чотири групи: дослідження радянського періоду, публікації діаспорних істориків, науковий доробок періоду незалежності та розвідки зарубіжних дослідників.

Праці радянських істориків опиралися на марксистську ідеологію, написані із застосуванням класового та партійного підходів. Відсутність в СРСР методологічного плюралізму та неможливість дослідників співпрацювати із зарубіжними науковцями призвели до суб'єктивних та упереджених висновків. Діаспорні дослідники не мали доступу до архівних джерел, відтак їхні роботи хоча й відзначаються високим рівнем інформативності, однак є доволі суб'єктивними. У вітчизняній історіографії порушена проблематика вивчалася побіжно – акцентувалася увага на збитках, завданих закладам освіти та культури в 1941–1944 рр., або ж на діяльності шкіл, бібліотек, музеїв, театрів в окремих містах генеральної округи (Луцьку, Проскурові, Кам'янці-Подільському, Рівному, Бресті). Характерна особливість напрацювань зарубіжних науковців полягає у тому, що порушену проблематику вони розглядали у ширших географічних межах (райхскомісаріат «Україна», східні окуповані території) та здійснили спробу відійти від «україноцентричності», проаналізувавши участь у культурно-освітньому житті не лише українців, а й інших етнічних груп (поляків, росіян, німців, чехів).

Пошукова робота, спрямована на виявлення і систематизацію історичних джерел дозволила сформувати достатню джерельну базу, залучену для дослідження. Її основу склали документи Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, Центрального державного архіву громадських об'єднань України, Держархівів Волинської, Рівненської,

Хмельницької та Тернопільської областей, а також матеріали, виявлені у фондах Волинського, Кременецького краєзнавчих музеїв та історико-культурного заповідника м. Дубно. Переважна більшість архівних матеріалів введено до наукового обігу вперше. Відповідно до усталеної в історичній науці типологічно-видової класифікації джерел, останні були поділені на два типи (писемні матеріали та фотодокументи). Основу джерельної бази роботи склали писемні матеріали кількох видів: організаційно-розпорядчі та діловодні документи, періодичні видання, документи культурно-освітніх організацій та документи особового походження (спогади, листи, щоденники).

У роботі встановлено, що нацистське керівництво сприймало територію України загалом і генеральної округи зокрема як джерело сировини, продовольства та дешевої робочої сили, а тому не мало на меті створювати сприятливі умови для розвитку культури на цих теренах. Однак для того, аби не спровокувати в середовищі місцевих жителів антинімецьких настроїв, провід НСДАП упродовж другої половини 1941 р. не чинив значних перешкод у розбудові культурно-мистецької сфери, яка стала потужним засобом ідеологічного впливу на мешканців Волині та Поділля.

Одним із інструментів реалізації пропагандистської політики було театральне мистецтво. Його осередками стали театри (в містах) та аматорські драматичні гуртки (в селах). У розвитку драматичного мистецтва можемо виокремити три етапи: *початковий* (середина 1941 р. – початок 1942 р.) – характеризувався появою багатьох мистецьких колективів, низьким художнім рівнем постановок та залученням до роботи значної кількості аматорів; *період відносно стабільного функціонування* (середина 1942 р. – літо 1943 р.) – в цей час відбулася адаптація митців до нових умов, керівництво театрів намагалося виконати вимоги окупаційної влади, зросла якість імпрез; *завершальний етап* (середина 1943–1944 рр.) – ознаменувався дестабілізацією роботи театральних установ, збільшенням у їх репертуарі кількості німецькомовних п'єс та виїздом багатьох митців на Захід.

Найактивніше на території генеральної округи функціонували Волинський, Рівненський, Кам'янець-Подільський, Шепетівський, Ковельський, Горохівський, Дубенський, Старокостянтинівський та Проскурівський театри. Основу їх репертуару становили твори Т. Шевченка, Г. Квітки-Основ'яненка, С. Васильченка, П. Куліша, П. Ніщинського, І. Франка, І. Тогобочного, М. Старицького та інших українських письменників, значно рідше на сцені закладів виконувалися п'єси зарубіжних авторів. Актори генеральної округи регулярно влаштовували імпрези для німецьких вояків, урядовців та українських острабайтерів, а також благодійні заходи, прибуток від яких жертвували на користь харитативних та культурно-освітніх організацій. Аматорські драматичні гуртки склалися з кількох десятків осіб і зазвичай очолювалися педагогами. Негативно на розвитку драматичного мистецтва позначився брак реквізиту, костюмів та технічного обладнання, вилучення з репертуару представниками окупаційної влади низки драматичних творів, ув'язнення та розстріл багатьох митців.

Важливими осередками культурного життя регіону в окупаційний період були кінотеатри двох видів – стаціонарні (у містах) та пересувні (у селах). Кіномистецтво упродовж 1941–1944 рр. мало виразно пропагандистське спрямування. Про це свідчить те, що перед показом фільмів глядачам демонстрували т. зв. «кіножурнал» – хроніку, у якій місцевих жителів знайомили з особливостями життя в Райху, успіхами військ Вермахту на фронті та культурними надбаннями Німеччини. Основу репертуару кінотеатрів склали комедії, найпопулярнішими серед яких були «Такі то вже чоловіки», «Шлюб з перешкодами», «Увесь Відень танцює», «Любов і математика», «Остання рунда», «Три габріелі». Кіно проходило обов'язкову цензуру окупаційної влади.

На території генеральної округи функціонувало шість музейних установ (знаходилися в Луцьку, Рівному, Проскурові, Кам'янці-Подільському, Кременці та Острозі). Всі вони розпочали свою діяльність в довоєнний період. Незважаючи на непрості умови, працівники цих закладів проводили активну науково-дослідну та експозиційну діяльність: організовували виставки, екскурсії,

археологічні розкопки, досліджували рослинність регіону. В окреслений період існувало два шляхи поповнення музейних фондів – дарунок цінних речей місцевими жителями та пошукові експедиції працівників. Окрім виконання своїх професійних обов'язків, співробітники згаданих закладів допомагали жителям генеральної округи, які опинилися у складних обставинах – переховували євреїв під час Голокосту, працевлаштовували молодь у музеях, аби не допустити її вивезення на примусову працю до Райху, надавали прихисток біженцям. Негативно на діяльності музейних установ позначилося обмеження гебітскомісарами науково-дослідної роботи їхніх співробітників. Грабунок цінних артефактів представниками окупаційної адміністрації призвів до втрати багатьох культурних цінностей регіону.

В окреслений період на Волині та Поділлі діяла мережа видавництв, які знаходилися у великих містах і перебували у власності німецьких підприємців. Найпоширенішим видом друкованої продукції в означений період була періодика, яка виконувала функцію розповсюдника інформації та важливого засобу пропаганди. Функціонування преси на окупованій території доцільно поділити на два періоди: відносно безцензурний (червень 1941 – весна 1942 рр.) та час її перебування під цілковитим контролем представників німецької адміністрації (весна 1942 – зима 1944 рр.). На Волині та Поділлі виходили друком часописи двох типів – спеціалізовані (журнали «Орленя», «Український хлібороб», двотижневик «Українка») та масові газети, розраховані на широке коло читачів. Більшість останніх – 20 із 22 – були україномовними, решта – видання «Deutsche Ukraine-Zeitung» і «Ukraine-Post» – німецькомовними. Преса поширювалися шляхом передплати поштою та через вільний продаж, а її вартість залежала від обсягу, тиражу та періодичності виходу.

У 1941–1944 рр. у краї вийшло друком кілька художніх творів У Самчука, Т. Шевченка, Б. Жарського, О. Ржепецької, значна кількість богослужбової та релігійної літератури, календарів, а також пропагандистських видань антирадянського змісту. Згадану продукцію можна було придбати у газетних кіосках та книгарнях, або ж ознайомитися з нею у бібліотеках. Названі установи

функціонували в Луцьку, Проскурові, Кам'янці-Подільському, Рівному, Ковелі, Дубні, Здолбунові та Бресті.

В питанні освіти для населення окупованих територій серед керівництва НСДАП не існувало єдності – А. Гітлер, Г. Гімлер та М. Борман вважали, що вона має бути мінімальною, натомість, на думку А. Розенберга та Г. Шене, у цій сфері необхідно було піти на певні поступки, аби мінімізувати наростання опозиційних настроїв серед місцевих жителів. Упродовж вересня – грудня 1941 р. розбудовою шкільництва в регіоні займалися представники української допоміжної адміністрації, однак після утвердження цивільної німецької влади більшість навчальних установ припинили свою діяльність. З весни 1942 р. основним типом закладу шкільної освіти стала початкова (народна) школа з чотирьохрічним терміном навчання. Зауважимо, однак, що окремі гебітскомісари наказ Е. Коха про закриття вищих та середніх шкіл проігнорували, відтак останні продовжували діяльність. До 1943 р. на Волині та Поділлі існували заклади освіти для національних меншин (поляків, чехів, росіян, фольксдойче, білорусів) та два інтернати для незрячих дітей (знаходилися у Кам'янці-Подільському та с. Михайлівка). Кінцева мета навчально-виховного процесу на окупованій території, з точки зору нацистського керівництва, полягала у формуванні лояльного до Райху підростаючого покоління. З початком масових репресій німецьких каральних структур проти цивільного населення чимало педагогів долучилося до лав українського націоналістичного підпілля. Низка факторів негативно впливали на стан освітньої галузі. Це, зокрема, брак підручників, поширення інфекційних хвороб, низький професійний рівень педагогів, недостатня кількість дров та вугілля для обігріву приміщень у холодну пору року. Характерна особливість навчального процесу в досліджуваній період полягала у використанні представниками окупаційної адміністрації праці учнів у сфері сільського господарства.

Заклади професійної освіти генеральної округи мали здійснювати підготовку спеціалістів у тих галузях господарської та соціально-побутової

сфери, які були найбільш затребувані з точки зору нацистського керівництва – сільськогосподарській, лісопереробній, медико-фармацевтичній, ремісничій, педагогічній, торговій. Професійний рівень випускників короткострокових курсів та фахових шкіл здебільшого був незадовільний, оскільки за короткий проміжок часу вони встигали опанувати лише елементарні вміння та навички. Більшість шкіл знаходилися в містах, на місці аналогічних закладів довоєнного періоду, використовуючи їхнє майно та технічне обладнання. На початковому етапі окупаційного періоду учні вивчали як практичні, так і теоретичні предмети, однак з 1942 р. кількість останніх суттєво зменшилася. Чимало педагогів та вихованців професійних навчальних закладів за антинімецьку діяльність та зв'язки з українським націоналістичним підпіллям в досліджуваній період були ув'язнені та ліквідовані представниками окупаційної влади.

В перші тижні після встановлення нацистського окупаційного режиму в регіоні відновили свою діяльність культурно-освітні організації («Просвіта», «ЖСУ» та ін.). Ініціатива у заснуванні їхніх осідків належала педагогам, священикам та письменникам. Члени згаданих товариств засновували дитячі садки, школи, заклади професійної освіти, читальні, бібліотеки, поширювали друковані видання, влаштовували урочисті академії та концерти з нагоди українських національних свят, створювали хоріві колективи, докладали значних зусиль для розвитку спортивного життя. З огляду на відсутність субвенцій від владних структур, бюджет культурно освітніх організацій поповнювався за рахунок щомісячних членських внесків, добровільних пожертв місцевих жителів та прибутків від влаштованих імпрез. Окупаційна влада змушувала керівників просвітянських осередків підтримувати існуючий політичний режим. Значну кількість членів культурно-освітніх організацій у 1942–1944 рр. було ув'язнено або вбито представниками німецьких репресивних структур, а діяльність товариств заборонено. Причиною цього стала активна діяльність «Просвіти» та «ЖСУ», спрямована на розвиток української культури. Доволі часто культурно-мистецькі дійства влаштовували члени благодійних та

мілітарних товариств – Українського допомогового комітету та Союзу українських комбатантів відповідно.

У майбутніх наукових студіях, присвячених досліджуваній проблематиці, варто звернути увагу на персоналії працівників закладів культури та освіти, проаналізувати їхні взаємини з представниками німецької адміністрації. Глибшого вивчення потребує питання колабораціонізму серед педагогічних працівників. Доцільним було б звернути увагу на участь представників національних меншин (чехів, фольксдойче, поляків, росіян) у діяльності культурно-освітніх товариств. Це сприятиме глибшому вивченню суті та характеру політики нацистської Німеччини на окупованих українських землях, її специфіки на локальному рівні, розширить розуміння поля проблем, пов'язаних з маловідомими сторінками історії Другої світової війни.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

І. Архівні джерела

Державний архів Волинської області

Ф. Р-1. Луцька міська управа.

Оп. 1.

1. Спр. 25. Переписка з адміністрацією театру про роботу театру. Почато: 28 березня 1942 р. Закінчено: 25 листопада 1943 р., 212 арк.
2. Спр. 108. Щоденні звіти відділів міськуправи про зроблену роботу, донесення про відновлення приміщення театру. Почато: 2 вересня 1941 р. Закінчено: 1 жовтня 1941 р., 226 арк.
3. Спр. 114. Рапорти начальника пожежної охорони про пожежі, заяви Луцької української гімназії про надання їй матеріальної допомоги, переписка зі споживчою кооперацією про заготівлю с/г продуктів, списки працівників технічного відділу. Почато: 3 листопада 1941 р. Закінчено: 14 травня 1942 р., 290 арк.
4. Спр. 1563. Розхідні-касові ордера, відомості на виплату зарплати працівникам управлінь і підприємств м. Луцька та рахунки. Почато: 17 листопада 1941 р. Закінчено: 29 листопада 1941 р., 424 арк.
5. Спр. 1564. Бюджет відділів міськуправи і інш. установ м. Луцька на 4-й кв. 1941 р. Почато: 30 вересня 1941 р. Закінчено: 6 листопада 1941 р., 63 арк.
6. Спр. 1567. Бюджет міської управи м. Луцька на IV кварт. 1941 р. Почато: 1941 р. Закінчено: 17 жовтня 1941 р., 16 арк.
7. Спр. 1573. Бюджет міського театру в Луцьку на 1942 р., 2 арк.
8. Спр. 1993. Рахунки, розписки, відомості на зарплату працівникам цуманської аптеки, список курсантів зуботехнічного курсу і програма курсу, 69 арк.
9. Спр. 2013. Відомості на виплату зарплати службовцям лікарень і музею. Почато: 1 лютого 1943 р. Закінчено: 2 лютого 1943 р., 14 арк.

Оп. 2.

10. Спр. 162. Списики працівників товариства «Просвіта» в Луцьку. Почато: 30 грудня 1942 р. Закінчено: 3 квітня 1943 р., 7 арк.
11. Спр. 239. Рапорти, протоколи і заяви установ і осіб про право власності, про крадіжки. Опис майна музею за 1943 р., 231 арк.

Р-2 Луцький окружний комісаріат.

Оп. 1.

12. Спр. 108. Розпорядження окружного комісара про школи і звіти шкіл. Почато: 25 жовтня 1941 р. Закінчено: 5 листопада 1943 р., 94 арк.
13. Спр. 110. Заяви учителів про прийом на роботу, шкільні програми. Плани мережі шкіл Ківерцівського, Піддубецького, Сенкевичівського, Рожищенського р-нів на 1941 – 1943 рр. Почато: 12 липня 1941 р. Закінчено: 14 липня 1942 р., 40 арк.
14. Спр. 115. Звіт про реєстрацію дітей шкільного віку м. Луцька. Заяви громадян про відкриття російської школи. Почато: 7 серпня 1941 р. Завершено: 6 жовтня 1941 р., 17 арк.
15. Спр. 177. Розпорядження окружного комісара про початок навчального року в школах, про перепис населення, про встановлення цін на роботу. Почато: 9 січня 1942 р. Закінчено: 30 жовтня 1942 р., 41 арк.
16. Спр. 333. Листування з райуправами про роботу шкіл, анкети на учителів та інші документи. Бюджети шкіл. Почато: 11 лютого 1942 р. Закінчено: 13 грудня 1942 р., 192 арк.
17. Спр. 341. Справа про організацію курсів для практикантів-фармацевтів. Почато: 3 червня 1942 р. Закінчено: 12 червня 1942 р., 8 арк.
18. Спр. 342. Список курсантів Луцької фармацевтичної школи і скерування їх на практику окружним комісаром. Почато: 16 лютого 1943 р. Закінчено: 14 червня 1943 р., 5 арк.

19. Спр. 370. Список осіб, які відвідували курси зубних техніків і заяви громадян про зарахування на курси. Почато: 5 лютого 1942 р. Закінчено: 1 серпня 1942 р., 10 арк.
20. Спр. 472. Відомості по нарахуванню зарплати працівникам промислових підприємств. Звіти про перевірку шкіл. Почато: 15 травня 1942 р. Закінчено: грудень 1942 р., 304 арк.
Оп. 2.
21. Спр. 10. Листування з Союзом українських комбатантів, «Просвітою», Українським допомоговим комітетом, організацією «Промінь» та інш. про їхню реєстрацію. Статути організацій. Почато: 6 серпня 1941 р. Закінчено: 9 листопада 1942 р., 113 арк.
22. Спр. 29. Листування з Союзом українських комбатантів, Українським допомоговим комітетом і райуправами про організацію концертів, панахид. Програма концертів. Почато: 31 січня 1942 р. Закінчено: 2 вересня 1942 р., 45 арк.
23. Спр. 68. Листи митрополита Полікарпа на підтримку меморандуму окружної комісії і протесту проти виборів патріарха в Москві. Статут Українського правового товариства. Листівки до українських інтелігентів і молоді. Почато: 2 січня 1943 р. Закінчено: 9 листопада 1943 р., 17 арк.
Р-87. Волинська обласна управа в м. Луцьку.
Оп. 1.
24. Спр. 12. Вказівки відділу народної освіти обласної управи про організацію роботи шкільних відділів районних управ. Інструкції про початок навчального року в початкових школах. Почато: 17 липня 1941 р. Закінчено: 19 липня 1941 р., 40 арк.
25. Спр. 13. Проект мережі шкіл Заболотівського району. Списки осіб, присутніх на учительській конференції. Програма вивчення Закону Божого в початкових школах. Почато: 27 липня 1941 р. Закінчено: 8 вересня 1941 р., 14 арк.

26. Спр. 17. Повідомлення про триденний з'їзд учителів Луцького району в місті Луцьку. Почато: 8 серпня 1941 р. Закінчено: 14 серпня 1941 р., 6 арк.
27. Спр. 19. Проект програми навчання для початкових шкіл. Програма навчання для гімназії., 9 арк.
28. Спр. 24. Звіт про реєстрацію дітей шкільного віку по Луцькому району. Почато: 25 липня 1941 р. Закінчено: 27 липня 1941 р., 51 арк.
Р-141. Ковельський окружний комісаріат.
Оп. 2.
29. Спр. 93. Інструкція про організацію навчання в початкових школах на 1941 р., складена відділом освіти обласної управи в м. Луцьк. 1941, 1 арк.
30. Спр. 95. Навчальні програми із Закону Божого і української мови у народних школах, складені відділом народної освіти при головному комісаріаті, м. Луцьк. 13 жовтня 1941 р., 2 арк.
Р-149. Голобське районне управління.
Оп. 1.
31. Спр. 1. Листування з обласним управлінням та іншими організаціями. Почато: 9 серпня 1941 р. Завершено: 21 грудня 1942 р., 62 арк.
Ф. Р-1027. Луцька початкова школа № 5.
Оп. 1.
32. Спр. 1. Директивні листи шкільного інспектора, донесення і інформації керівника школи про кількість учнів, списки учнів, відомості про учителів школи. Почато: 1941 р. Закінчено: 13 грудня 1943 р., 142 арк.
Ф. Р-2083. Волинський обласний державний краєзнавчий музей м. Луцьк.
Оп. 1.
33. Спр. 3. Бюджет адміністративно-господарських витрат і касовий план на 3-й квартал 1941 р., 10 арк.

34. Спр. 4. Бюджет видатків по охороні пам'яток на 1941 р., 8 арк.
35. Спр. 4а. Постанова виконавчого комітету Волинської обласної ради депутатів трудящих про відкриття музею і акти прийому музею директором. Почато: 16 червня 1944 р. Завершено: 16 липня 1944 р., 7 арк.

Державний архів Рівненської області

Р-23. Костопільський гебітскомісаріат

Оп. 1.

36. Спр. 14. Рапорти інспектора протипожежної охорони, відношення про закриття шкіл, заяви працівників паперової фабрики, список працівників лісництва. Почато: 16 січня 1942 р. Закінчено: 15 вересня 1942 р., 102 арк.

Ф. Р-33 Рівненська міська управа.

Оп. 1.

37. Спр. 9. Листування про організацію міського музею. Почато: 4 грудня 1941 р. Закінчено: 2 березня 1943 р., 21 арк.
38. Спр. 33. Листування з установами та особами по організаційно-господарчим питанням. Почато: 5 січня 1942 р. Закінчено: 5 січня 1943 р., 246 арк.
39. Спр. 35. Листування з установами та окремими особами про надання відпусток, заготівлю палива, користування електрострумом та іншим господарським питанням (є кілька документів за 1942 р.). Почато: 5 січня 1943 р. Закінчено: 29 грудня 1943 р., 183 арк.
40. Спр. 114. Особовий склад міського музею та бібліотеки в м. Ровно. Почато: 10 грудня 1942 р. Закінчено: 7 квітня 1943 р., 39 арк.
- Оп. 2.*
41. Спр. 12. Листування про звільнення і оренду будинків для шкіл та адреси шкіл м. Ровно. 1941 р., 31 арк.

42. Спр. 17. Листування з шкільним відділом гебітскомісара в справі забезпечення шкіл відповідними кадрами та з інших питань. Почато: 24 лютого 1942 р. Закінчено: 2 грудня 1942 р., 15 арк.
43. Спр. 22. Копії наказів і розпоряджень гебітскомісара м. Рівного, генерального комісара для Подолії і Волині та шкільного відділу управи. Почато: 2 січня 1942 р. Закінчено: 30 червня 1942 р., 135 арк.
Оп. 7.
44. Спр. 436. Книга поточних рахунків установ і підприємств м. Рівне (в-во Волинь, аптеки, майстерні та інші). 1943 р. 49 арк.
Оп. 8.
45. Спр. 103. Відомості на виплату заробітної плати працівникам міської управи. Списки боржників міської бібліотеки. Почато: 9 січня 1943 р. Закінчено: 3 грудня 1943 р., 79 арк.
Оп. 13.
46. Спр. 2. Відомості на видачу зарплати працівникам друкарні музею, гімназій і шкіл м. Рівне. Почато: липень 1941 р. Закінчено: жовтень 1941 р., 19 арк.
47. Спр. 10. Правила внутрішнього розпорядку, програми вистав, концертів німецького театру і солдатського кіно м. Рівне. Почато: 14 червня 1942 р. Закінчено: 5 жовтня 1943 р., 35 арк.
Р-52. Рівненська районна управа.
Оп. 6.
48. Спр. 3. Директиви гебітскомісара в шкільних справах. Почато: 19 січня 1942 р. Закінчено: 28 грудня 1942 р., 17 арк.
49. Спр. 5. Табеля учительської платні, посвідки на нарахування зарплатні за читання лекцій та підвищення зарплатні. Почато: 19 лютого 1943 р. Закінчено: 27 грудня 1943 р., 45 арк.
50. Спр. 6. Заяви працівників шкіл про приміщення для шкіл та списки шкільних будинків м. Ровно та Ровенського району. Почато: 30 січня 1943 р. Завершено: 18 вересня 1943 р., 47 арк.

51. Спр. 7. Повідомлення про курси для учителів, агрономів та обласного товариства «Сільський господар». Почато: 6 березня 1943 р. Закінчено: 25 вересня 1943 р., 13 арк.

Р-69 Окружна «Просвіта» в м. Рівне.

Оп. 1.

52. Спр. 5. Листування з гебітскомісаром про кількість хорів, драм. гуртків, з Просвітою в Олександрії, про конференцію з іншими Просвітами по організаційних питаннях. Почато: 30 березня 1942 р. Закінчено: 30 грудня 1942 р., 31 арк.

53. Спр. 22. Листування з районними Просвітами про конференцію та інш. організаційні питання. Почато: 26 січня 1943 р. Закінчено: 7 жовтня 1943 р., 16 арк.

54. Спр. 24. Листування з районними Просвітами про святкування Шевченківських свят, про конференцію та інш. культурно-освітні питання. Почато: 26 січня 1943 р. Закінчено: 7 жовтня 1943 р., 13 арк.

Р-74. Школа сестер-акушерок при окружному санітарному відділі у м. Рівне Рівненської області.

Оп. 1.

55. Спр. 2. Довідки, видані районними управами про матеріальний стан громадян, діти яких навчались у школі. Заяви учениць школи про звільнення від плати за навчання та призначення стипендій. Списки учениць школи, яким виплачено стипендії. Почато: 27 листопада 1941 р. Закінчено: 25 січня 1942 р., 101 арк.

56. Спр. 7. Положення про спеціальні курси для молоді і довідки громадян. Почато: 30 липня 1941 р. Закінчено: 18 грудня 1941 р., 14 арк.

Оп. 2.

57. Спр. 1. Розпорядження і переписка з сільськими управами Луцького району і заяви громадян на видачу паспортів. Списки жителів

с. Уляники. Почато: 22 серпня 1941 р. Закінчено: 11 серпня 1943 р., 107 арк.

Р-75. Школа фармацевтів шкільного відділу Рівненської міської управи, м. Рівне Рівненської області.

Оп. 1.

58. Спр. 2. Загальне листування школи. Повідомлення директора школи про початок навчання, іспитів, платню за навчання тощо, листування в господарчих справах, 20 арк.

59. Спр. 4. Списки осіб, які зараховані учнями школи фармацевтів на 1942–1943 навчальний рік, посвідки учнів. Липень 1942 р., 51 арк.

Ф. Р-79 Окружна друкарня в м. Рівному.

Оп. 1.

60. Спр. 19. Копії програм міського театру в Рівному, надісланих до друку. Почато: 1942 р. Закінчено: 1943 р., 74 арк.

Р-281. Рівненське церковне управління

Оп. 1.

61. Спр. 3. Повідомлення всім парафіям Рівненської області про адміністративний поділ деканатів і про стан парафій православної церкви. Почато: 1942 р. Закінчено: 1943 р., 116 арк.

62. Спр. 12. Копія свідоцтва про закінчення курсів Луцької духовної консисторії Позняковського Петра Зотовича. Почато: 1942 р. Закінчено: 1942 р., 1 арк.

Державний архів Тернопільської області

Р-199 Кременецька міська торгівельна школа дистрикту «Галичина».

Оп. 1.

63. Спр. 2. Списки учителів м. Кременця. Почато: 5 березня 1942 р. Закінчено: 1 вересня 1942 р., 15 арк.

64. Спр. 5. Заяви директора школи Кременецькому відділу сільського господарства на видачу продуктів харчування і топлива для вчителів. Почато: 1 квітня 1942 р. Закінчено: 6 жовтня 1942 р., 38 арк.

65. Спр. 12. Статут шкільного кооперативу. 1942 р., 3 арк.
66. Спр. 17. Журнал успішності учнів 1-а класу за 1942–1943 рр. Почато: 1942 р. Закінчено: 1943 р., 25 арк.
67. Спр. 85. Розпорядження Кременецького окружного шкільного інспектора про закриття Кременецької міської середньої школи. 15 квітня 1943 р., 3 арк.
Ф. Р–204 Кременецький окружний шкільний інспекторат райхкомісаріат «Україна».
Оп. 1.
68. Спр. 45. Програма головної жіночої господарської школи, списки учителів і екзаменаційні протоколи Кременецької школи. Почато: 15 квітня 1942 р. Закінчено: 31 грудня 1942 р., 34 арк.
69. Спр. 90. Листування з керівниками шкіл і очільниками районів про підготовку до навчального року, наданні інформації про окремих вчителів та інших питаннях. Почато: 21 серпня 1941 р. Закінчено: 30 січня 1943 р., 108 арк.
70. Спр. 96. Протокол зібрання членів філіалу «Просвіта» в с. Загорець, Дедеркальського повіту. Почато: 15 вересня 1941 р. Закінчено: 23 вересня 1941 р., 2 арк.
71. Спр. 118. Проект бюджету для шкіл Кременецького округу на 1941–1942 навчальний рік. Почато: 11 серпня 1941 р. Закінчено: 10 жовтня 1941 р., 8 арк.
72. Спр. 128. Переписка з Кременецькою православною духовною консисторією про викладання релігії в школах. Почато: 2 вересня 1941 р. Закінчено: 28 жовтня 1941 р., 7 арк.
Р–212. Кременецька українська гімназія.
Оп. 1.
73. Спр. 1. План роботи гімназії на 1941/1942 навчальний рік і переписка з окружним відділом освіти і міським магістратом по адміністративно-

господарських питаннях. Почато: 20 вересня 1941 р. Закінчено: 13 листопада 1942 р., 72 арк.

Р-2218 Вишнівецька реміснича промислова школа с. Вишнівець Збаразького округу.

Оп. 1.

74. Спр. 1. Бюджет школи на 4-й квартал 1941 р., баланс школи на 1 січня 1942 р., списки працівників і відомості на виплату зарплати. Почато: жовтень 1941 р. Закінчено: серпень 1942 р., 61 арк.

Державний архів Хмельницької області

Ф. Р-420. Шепетівський округовий комісаріат.

Оп. 1.

75. Спр. 50. Накази по Шепетівському окрвдділу народної освіти. Почато: 22 липня 1941 р. Закінчено: 25 лютого 1942 р., 4 арк.

76. Спр. 52. Листування про пересилання списків учителів по школах Шепетівської округи, про наявність бібліотек і відомості про дитячі будинки і влаштування в них дітей, 123 арк.

77. Спр. 53. Статистичні дані про роботу шкіл Шепетівського району і відомості про кількість учнів польської національності по Шепетівському району. 1941–1942 рр., 26 арк.

78. Спр. 56. Листування з районами Шепетівської округи по питаннях забезпечення шкіл паливом та шкільним приладдям. Почато: 5 листопада 1941 р. Закінчено: 31 травня 1942 р., 55 арк.

79. Спр. 59. Відомості про книгосховища Шепетівського округу, про збір лікувальних рослин, вказівки про введення обов'язкового навчання, про склад педагогічних кадрів. 86 арк.

80. Спр. 60. Переписка по господарських питаннях про зняття з роботи вчителів Славутського району, про стан ремісничих шкіл, про збір лікарських рослин, список-тарифікація учителів Полонського району про надання допомоги вчителям. Почато: 20 січня 1943 р. Закінчено: 4 листопада 1943 р., 75 арк.

Ф. Р-430. Славутська районна управа.

Он. 1.

81. Спр. 72с. Відчит шкільного відділу, програми початкових шкіл, відомість про включення програмного матеріалу і проект контрольних робіт. Почато: 1 вересня 1941 р. Закінчено: 13 липня 1942 р., 53 арк.
82. Спр. 79. Відомості про склад вчителів, видачу зарплати вчителям та кошторис ремонту шкіл. Почато: 20 березня 1942 р. Закінчено: 6 грудня 1942 р., 39 арк.
83. Спр. 81с. Списки учнів, які не відвідують школу і постанова про обов'язкове відвідування шкіл і стягненні штрафу за невідвідування за 1942 р., 46 арк.

Ф. Р-1130. Редакція газети «Нова Шепетівщина».

Он. 1.

84. Спр. 1. Вказівка Української преси директору редакції Варшавському про порядок і тематику видання газети. Почато: 15 червня 1942 р., 1 арк.
85. Спр. 2. Облік виданих примірників газет для поширення. 1943 р., 16 арк.

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України

Ф. 2077 Генерал-комісар Волині і Поділля.

Он. 1.

86. Спр. 10. Центральний листок рейхскомісара України № 1–35. Почато: 1 травня 1942 р. Закінчено: 31 грудня 1942 р., 150 арк.
87. Спр. 11. Центральний листок рейхскомісара України № 1–29. Почато: 1 травня 1942 р. Закінчено: 19 червня 1943 р., 101 арк.
88. Спр. 12. Службовий листок генерал-комісара Волині та Поділля в Луцьку № 1–5, 8–10. Почато: 27 липня 1942 р. Завершено: 15 грудня 1942 р.

89. Спр. 13. Службовий листок генерал-комісара Волині та Поділля в Луцьку № 3, 7–10, 1–11. Почато: 1 вересня 1942 р. Завершено: 1 червня 1943 р., 153 арк.
90. Спр. 15. «Службовий листок генерал-комісара Волині і Поділля в Луцьку» № 10. Почато: 15 грудня 1942 р., 14 арк.
91. Спр. 20. Центральний листок рейхскомісара України № 1–20, 22–44. Почато: 1 січня 1943 р. Закінчено: 25 вересня 1943 р., 175 арк.
92. Спр. 26. Розпорядження рейхскомісара України про встановлення цін на лікарські рослини та різні товари. Список учнів фармацевтичних курсів та їх зобов'язання. Список лікарських трав. Почато: 6 квітня 1943 р. Закінчено: 15 липня 1943 р., 37 арк.
93. Спр. 27. Лист генерал-комісара Волині та Поділля до Луцького митрополита. 8 квітня 1943 р., 7 арк.
- Ф. 3676с. Штаб імперського керівника (райхсляйтера) Розенберга для окупованих східних областей.*
- Оп. 4.*
94. Спр. 46. Матеріали про діяльність відділу шкіл (плани, звіти, листування), 7 арк.
- Ф. 3833. Крайовий провід Організації українських націоналістів (ОУН) на західноукраїнських землях.*
- Оп. 1.*
95. Спр. 17. Звіт про відновлення діяльності товариства «Просвіта» в Галичині і на Волині. 2 серпня 1941 р., 2 арк.
96. Спр. 92. Огляди суспільно-політичного, господарського та культурного життя на західно-українських землях за період грудень 1942 р. – липень 1944 р. Почато: грудень 1942 р. Закінчено: липень 1944 р., 64 арк.
- Ф. 4620. Колекція документів з історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.*
- Оп. 3.*

97. Спр. 270. Повідомлення, акти НДК про розслідування та облік збитків, нанесених німецько-фашистськими загарбниками на території Кам'янець-Подільської області. 1944 р., 101 арк.
98. Спр. 301. Акти та виписки з актів НДК про збитки, заподіяні німецько-фашистськими загарбниками мирному населенню та культурним закладам Ровенської області. 1944 р., 254 арк.
99. Спр. 324. «Руйнування німецько-фашистськими загарбниками радянських закладів науки, освіти, мистецтва та історичних пам'яток України». Збірник документів члена комісії Бапкового. 1941–1944 рр., 266 арк.

Оп. 5.

100. Спр. 23. «Два роки розвитку, влаштування та видання друкованої справи в рейхскомісаріаті України». Виписки з друкованого видання періоду німецько-фашистської окупації України. 1941–1945 рр., 18 арк.

Ф. КМФ–8. Колекція мікрокопій документів німецько-фашистських адміністративних установ, армійських груп та тилових охоронних підрозділів, що діяли на окупованих східних землях. 1939–1945 рр.

Оп. 1.

101. Спр. 38. Вказівки Гітлера та Міністерства про політику німців на Україні і про ставлення до українського населення; звіти командуючого німецькими військами в Україні і господарського штабу на Сході про господарське становище та настрої населення України; доповідь Коха: «Радянське насліддя в Україні – настрої та досвід; звернення до Гітлера керівника українського націоналістичного комітету у Львові – митрополита А. Шептицького, керівника українського націоналістичного комітету в Києві – проф. Величковського, отамана військ УНР – А. Левицького (в Празі), петлюрівського генерала Омеляновича-Павленко Д. М. (в Празі) і вождя ОУН – А. Мельника; адміністративний поділ рейхскомісаріату

України і списки генералкомісарів. Почато: 1941 р. Закінчено: 1942 р., 135 арк.

102. Спр. 46. Розпорядження про «порятунок» культурних цінностей на Сході (копії). Квітень 1942 р., 14 арк.
103. Спр. 182. Директиви Розенберга і Даргеля рейхскомісару України Коху, нарада в останнього, газетні статті та ін. матеріали про політику німців на Україні і планів Німеччини щодо України. 1942–1943, 161 арк.
104. Спр. 294. Донесення про політичне і господарське становище райхскомісаріату «Україна»; огляд діяльності генерал-комісара для Волині і Поділля (Луцьк); звіт гебітскомісара Баранович за березень 1944 р. (копії). 1943–1944.

Центральний державний архів громадських об'єднань України

Ф. 57 Колекція документів з історії Комуністичної партії України.

Оп. 4.

105. Спр. 108. Звіт рейхскомісару України Коху про організацію, роботу окупаційної влади і політико-економічне становище на Україні від початку німецько-фашистської окупації по грудень 1941 р. (переклад з німецького оригіналу, який зберігається у ЦДАГО УРСР). 2 грудня 1941 р., 37 арк.
106. Спр. 112. Інструкція рейхскомісара України Коха генералкомісаріатам Брест-Литовська, Житомира, Києва, Дніпропетровська і гебітскомісарам про введення цензури для ненімецьких газет і журналів, які виходили на Україні в період тимчасової німецько-фашистської окупації (переклад з німецького оригіналу, який знаходиться в ЦДАВО УРСР). Почато: 18 лютого 1942 р., 7 арк.
107. Спр. 118. Копія директиви рейхскомісара України Коха, генералкомісарам Луцька, Житомира, Миколаєва, Дніпропетровська і Мелітополя про закриття середніх та вищих навчальних закладів на

тимчасово окупованій німецько-фашистськими загарбниками території України і про відправку в Німеччину всіх, хто навчається у цих закладах (переклад з німецького оригіналу, який зберігається у ЦДАВО УРСР). 24 жовтня 1942 р., 4 арк.

Ф. 166 Комісія з історії Великої вітчизняної війни при Академії наук УРСР.

Он. 3.

108. Спр. 198. Копії виписок з доповідної записки, актів, звітів, копії підсумкових даних і актів про збитки, заподіяні німецько-фашистськими загарбниками пам'яткам культури і культурно-просвітницьким установам УРСР. Почато: 1944 р. Завершено: 1945 р., 408 арк.

109. Спр. 214. Копії повідомлень Надзвичайної державної комісії і протоколу засідання обласної комісії про завдані збитки і зlodіяння, здійснені німецько-фашистськими загарбниками на території Кам'янець-Подільської обл. 1944 р., 87 арк.

II. Матеріали музейних, бібліотечних установ та заповідників

Волинський краєзнавчий музей

Ф. Допоміжні матеріали

110. Інв. № 66652. Журнал «Орленя», квітень 1942 р.

111. Інв. № 66653. Журнал «Орленя», вересень 1942 р.

112. Інв. № 66655. Журнал «Орленя» (без вихідних даних).

Ф. Книги, документи, фото

113. Інв. № 16725. Лист А. Дублянського до А. Силюка від 26 серпня 1992 р.

114. Інв. № 16728. Лист А. Дублянського до А. Силюка від 28 червня 1994 р.

115. Інв. № 2302. Оголошення генерал-комісара Г. Шене від 14 листопада 1942 р.

Ф. Леся Українка

116. Інв. № 34. Лист О. Косач-Кривинюк до А. Дублянського від 18 вересня 1942 р.
117. Інв. № 39. Лист О. Косач-Кривинюк до А. Дублянського від 17 грудня 1942 р.
118. Інв. № 40. Лист О. Косач-Кривинюк до А. Дублянського від 8 лютого 1943 р.
119. Інв. № 41. Лист О. Косач-Кривинюк до А. Дублянського від 26 лютого 1943 р.
- Ф. Релігія. Атеїзм*
120. Інв. № 372. Чин похорону, Луцьк, 1941. 118 с.
- Державний історико-культурний заповідник, м. Дубно*
- Ф. Науково-допоміжні матеріали*
121. Інв. № 5631. Шумовський Т. Інші часи, інші люди. 170 с.
122. Інв. № 5613. Шумовський Ю. Зруйноване гніздо чи історія однієї свщеницької родини на Волині, т. 1, ч. 2. Саванна, Джорджія (США), 1991. 171 с.

ДНАБ (м. Київ)

Фонд листівок фонду «Україніка»

123. Інв. № 962 сл.
124. Інв. № 439 лф.
125. Інв. № 4001 лф.
126. Інв. № 690 лф.
127. Інв. № 702 лф.

Кременецький краєзнавчий музей

Музейний архів

128. Інв. № 845. Михальчук В. Лісова школа в Білокриниці, 79 с.

III. Опубліковані джерела

129. *Літопис УПА*. Т. 5. Волинь і Полісся: німецька окупація. Кн. 3: Споми́ни учасників / ред. Є. Штендера. Торонто: Видавництво «Літопис УПА», 1984. 309 с.

130. «Роде наш красний...»: Волинь у долях краян і людських документах. Т. 3 / Упоряд. Л. К. Оляндер, Л. В. Бублейник, А. М. Силюк. Луцьк. «Вежа», 1999. 906 с.
131. Mironowicz E. Trzeci front. Propaganda radziecka i niemiecka na Białorusi 1941–1944. Białystok: Instytut Badań nad Dziedzictwem Kulturowym Europy, 2022. 256 s.
132. Антонюк Я. Український визвольний рух у постатях керівників. Волинська та Брестська області (1930–1955 рр). Літопис УПА. Торонто; Львів, 2014. 1072 с.
133. Беркгоф К. Жнива розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською владою. Київ: Критика, 2011. 455 с.
134. Бубнюк В. Пастирські курси УАПЦ у Луцьку та їх значення для відродження українського православ'я на Волині. *Волинський православний вісник*. Луцьк, 1998. Ч. 2. С. 58–60.
135. Вегеш М. Олашин М. Становище шкільної освіти на Волині під час німецько-фашистської окупації. *Матеріали всеукр. наук.-краєзн. конф. до 130-річчя Житомирської обласної наукової універсальної бібліотеки*. Житомир: ВКФ «Поліграфіка», 1996. С. 132–134.
136. Волинський обласний український драматичний театр імені Т. Г. Шевченка. 1940–1965. Львів: Видавництво Львівського виробничого комбінату УТТ. 40 с.
137. Волинь і Полісся у невідомій епістолярній спадщині ОУН і УПА, 1944–1954 рр. / упор. В. Ковальчук та В. Огороднік. Київ; Торонто: Нац. акад. наук України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, Вид-во "Літопис УПА", Галуз. держ. арх. Служби безпеки України, 2011. 920 с.
138. Гайдабура В. Театр, захований в архівах: сценічне мистецтво в Україні періоду німецько-фашистської окупації (1941–1944 рр.). Київ: Мистецтво, 1998. 224 с.

139. Гика В. Документи держархіву області про діяльність Волинського краєзнавчого музею у 1941–1944 рр. *Православ'я в Україні*. Київ, 2015. Ч. 2. С. 263–265.
140. Гінда В. Освітня політика нацистів в райхскомісаріаті "Україна". *Сторінки воєнної історії України*. 2012. Вип. 15. С. 61–75.
141. Гриценко М. Нариси з історії школи в Українській РСР (1917–1965). Київ: Радянська школа, 1966. 260 с.
142. Гриценко М. Народна освіта в західних областях Української РСР. Київ: Радянська школа, 1960. 143 с.
143. Данильчук В. Остарбайтери з Рівненщини: джерельна база дослідження. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2013. № 37. С. 265–270.
144. Данильчук Г. Рівне у долях його мешканців. Рівне: ПП ДМ, 2012. 192 с.
145. Данилюк В. Вірити занадто боляче... Волинь: Хроніка подій 1939–1944. Художньо-документальна повість. Луцьк. Ініціал, 1995. 224 с.
146. Денисюк В. Освіта районів волинського Полісся у тридцятих – першій половині сорокових років. *Педагогічний пошук*. 2001. № 1 (29). С. 91–92.
147. Державотворці: «Просвіта» Рівненщини на шляху до української України (1917–2007) / упор. М. Федоришин. Рівне: О. Зень, 2008. 234 с.
148. Доброчинська В. "Жіноча служба Україні" в організації дошкільних закладів на Волині у період Другої світової війни. *Науковий вісник Чернівецького університету*. Історія, 2017. № 2. С. 100–104.
149. Довгопільський А. Живе слово – рухом, звуком, барвою / упор. І. Нагорна. Рівне: Азалія, 2009. 52 с.
150. Дударчук Л. Культурні процеси у Кам'янці-Подільському в період нацистської окупації (1941–1944 рр.). *Літопис Волині*. № 26. 2022. С. 103–108.

151. Дударчук Л. Шкільна освіта на Волині в умовах німецької окупації (1941–1944 рр.). *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. Серія «Історичні науки», 2019. № 7. С. 49–54.
152. Дунаєвеччина в роки Другої світової війни: збірник документів та матеріалів / упор. В. Байдич та ін. Ка'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2015. 320 с.
153. Єржабкова Б. Шкільна справа та шкільна політика в рейхскомісаріаті «Україна» (1941–1944) у світлі німецьких документів. Київ: Наук. думка, 2008. 272 с.
154. Жив'юк А. Між сциллою політики і харибдою творчості: громадсько-політичний портрет Уласа Самчука. Рівне: Ліста-М, 2004. 184 с.
155. Жилінський І. Історія театрального мистецтва Рівненщини. Рівне: О. Зень, 2009. 660 с.
156. Західне Полісся: історія та культура. / наук. ред. В. К. Баран. Луцьк: Волин. обл. друк., 2012. 784 с.
157. Зек Б. Волинський обласний провід ОУН(м) у 1941–1944 рр.: структура та кадровий склад. *Краєзнавство*. 2019. № 4. С. 59–68.
158. Зек Б. Луцьк у роки нацистської окупації (1941–1944). Луцьк: Вежа-Друк, 2017. 421 с.
159. Зек Б. Луцька «Просвіта» в умовах нацистської окупації (1941–1944 рр.). *Минуле і сучасне Волині та Полісся*. Луцьк, 2015. Вип. 54. С. 24–26.
160. Зек Б. Олег Штуль у боротьбі за Україну. Торонто; Львів: Літопис УПА, 2013. 110 с.
161. Зякун А. Волинський краєзнавчий музей та його пам'ятки: втрати під час Другої світової війни. *Літопис Волині*. 2021. № 24. С. 9–15.

162. Іванов С. Освіта на Волині в роки німецької окупації (1941–1944 рр.). *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*. Вип. 25. 2014. С. 154–157.
163. Історія Волині: науково-популярне видання / наук. ред. М. Кучерепа. Суми: Університетська книга, 2023. 672 с.
164. Історія міст і сіл Української РСР. Хмельницька область / за ред. М. Мехеда. Київ: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1971. 708 с.
165. Історія міст і сіл УРСР. Волинська область / за ред. П. Тронько. Київ: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1970. 767 с.
166. Історія університету. *Волинський національний університет імені Лесі Українки*. URL: <https://vnu.edu.ua/uk/volinskiy-nacionalniy-universitet-imeni-lesi-ukrainki> (останній перегляд 29.11.2023)
167. Каліщук О. Періодика як джерело до вивчення історії на західноукраїнських землях у 1944–1953 рр. *Західні землі України у перші післявоєнні роки (1944–1953): повсякденне життя: колективна монографія* / відп. ред. В. Ільницький. Riga, Latvia: “Baltija Publishing”, 2022. С. 9–24.
168. Каліщук О. Українські школи УСС на Волині. Освітні традиції та “Просвіта” на Волині: до 75-річчя факультету історії, політології та національної безпеки Волинського національного університету імені Лесі Українки: колективна монографія / за ред. Я. Яроша. Одеса: Видавничий дім “Гельветика”, 2022. С. 37–68.
169. Кароєва Т. Масові бібліотеки України під час нацистської окупації 1941—1944 рр.: зона цивільної адміністрації. *Вісник Книжкової палати*. 2021. № 9. С. 44–49.
170. Климчук А. Рівненський краєзнавчий музей в 1941–1944 роках і Юрій Шумовський. *Музеї України*. № 2 (32). 2009. С. 34–35.
171. Коваль М. «Просвіта» в умовах «нового порядку» (1941–1944 рр.). *Український історичний журнал*. 1995. № 2. С. 37–42.

172. Коваль М. Все для перемоги: подвиг трудящих України у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр. Київ: Наукова думка, 1970. 196 с.
173. Коваль М. Історія пам'ятає: кривавий шлях фашистів на Україні. Київ: Політвидав України, 1965. 112 с.
174. Ковальчук Є. Волинський краєзнавчий музей. До історії музейної експозиції. *Волинський музей. Історія і сучасність*. 2014. № 5. С. 251–256.
175. Ковальчук Є. Формування фонду сакрального мистецтва у Волинському краєзнавчому музеї (1929–2012 роки). Луцьк: Волинські старожитності, 2013. 296 с., іл.
176. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. Париж; Нью-Йорк; Львів: «Атлас», 1993. 660 с.
177. Кот С., Ошуркевич О. Волинський краєзнавчий музей: Доля культурних скарбів України під час Другої світової війни: Архіви, бібліотеки, музеї. Київ; Бремен: Українознавство, 1996. Вип. 1. 75 с.
178. Коханська Г. Озброєні честю. Спогади розвідниці ОУН–УПА. Луцьк: ВМА «Терен», 2008. 375 с.
179. Кравчук К. Нариси історії стоматології Волині. Луцьк: ПрАТ «Волинська обласна друкарня», 2014. 184 с.
180. Крамар Ю. Західна Волинь 1921–1939 рр.: національно-культурне та релігійне життя. Луцьк: Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2015. 404 с.
181. Красилівщина в роки Другої світової війни: збірник документів та матеріалів / упор. В. Байдич, О. Байдич та ін. Хмельницький: ФОП Мельник А. А., 2016, 540 с.
182. Курилишин К. «Українка», жін. двотижневик. URL: http://www.history.org.ua/?termin=ukrajinka_zhin_dvotyzhnevyyk (останній перегляд: 04.06.2023).

183. Курилишин К. «Український хлібороб», місячник. URL: [URL: http://www.history.org.ua/?termin=ukrajinskyj_khliborob_misjachnyk](http://www.history.org.ua/?termin=ukrajinskyj_khliborob_misjachnyk) (останній перегляд: 04.06.2022).
184. Курилишин К. Малі друзі. URL: [URL: https://esu.com.ua/article-63100](https://esu.com.ua/article-63100) (останній перегляд 30.11.2023).
185. Курилишин К. Українське життя в умовах німецької окупації (1939–1944 рр.): за матеріалами україномовної легальної преси. Львів: ЛННБ ім. В. Стефаника, 2010. 328 с.
186. Ланшина Л. Йозеф Панек – дослідник рослинного світу Волині (до 50-ї річниці від дня смерті науковця). *Історія музейництва і пам'яткоохоронної справи в Острозі та на Волині*. Острог, 2011. Вип. 3. С. 51–54.
187. Ластівка П. Історичні віхи, театральний здвиг, погляд у майбутнє Волинського академічного обласного музично-драматичного театру ім. Т. Шевченка. *Театральна бесіда*. 2014. № 1. С. 34–49.
188. Лауер В. Творення нацистської імперії та Голокост в Україні. Київ: Зовнішторгвидав України; Український центр вивчення історії Голокосту, 2010. 368 с.
189. Левченко Ю. Особливості реалізації політики окупаційної влади в адміністративно-територіальних одиницях України (1941–1944 рр.). Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2017. 402 с.
190. Легкун, О. Театрально-аматорська та музична діяльність Кременецької "Просвіти" у 1920–1942 роках. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Серія Педагогіка. Тернопіль: ТНПУ, 2008. № 3. С. 122–126.
191. Ленартович О. Український національно-визвольний рух на Волині в роки Другої світової війни. Луцьк: Волинський національний університет ім. Лесі Українки, 2011. 412 с.

192. Лисенко О. Повсякденна історія війни: методологічні нотатки. *Сторінки воєнної історії України*. Київ: НАН України, Інститут історії України, 2010. Вип. 13. С. 8–22.
193. *Літопис УПА*. Нова серія. Т. 11. Мережа ОУН (б) і запілля УПА на території ВО “Заграва”, “Турів”, “Богун” (серпень 1942 – грудень 1943 рр.) / упор. В. Ковальчук. Київ; Торонто. 2007. 831 с.
194. *Літопис УПА*. Т. 32: Медична опіка в УПА / ред. М. Ріпецький. Кн. 2. Торонто; Львів: Видавництво «Літопис УПА», 2001. 581 с.
195. Луц В., Леонова Л. Рівненський обласний краєзнавчий музей в період Другої світової війни (1941–1944). (За документами Державного архіву Рівненської області). *Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею*. 2018. № 16. С. 169–186.
196. Мажара Л. Бібліотеки України у Великій Вітчизняній війні (огляд за матеріалами періодичних видань). URL: <https://www.calameo.com/read/00429477452151cd848ea> (останній перегляд: 29.11.20223 р.).
197. Макарчук С. Писемні джерела з історії України. Курс лекцій. Львів: Світ», 1999. 352 с.
198. Матеріали Кам’янець-Подільської обласної комісії із встановлення і розслідування злочинів нацистів в регіоні (1944–1945 рр.): збірник документів / Упор. В. Байдиш та ін. Хмельницький: ФОП Мельник А. А, 2015. 454 с.
199. Мизак Н., Горбатюк В. За тебе, свята Україно. Кам’янець-Подільська область у визвольній боротьбі ОУН, УПА. Кн. 5. Чернівці: Видавничий дім «Букрек», 2006. 352 с.
200. Михальчук Р. Журнал «Український хлібороб» як засіб нацистської пропаганди (Рівне, січень – жовтень 1942 р). *Волинь і волиняни у Другій світовій війні*. Луцьк, 2012. С. 263–269.

201. Музиченко Я. Вивезення до Німеччини етнокультурної спадщини українців під час Другої світової війни. *Етнічна історія народів Європи*. 2001. № 11. С. 82–87.
202. Народна освіта і педагогічна наука в Українській РСР (1917–1967) / за ред. А. Бондара. Київ: Радянська школа, 1967. 482 с.
203. Нацистський окупаційний режим на Хмельниччині 1941–1944 рр. Документи і матеріали. / упор. Вавринчук М., Завальнюк О. та ін. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2009. 576 с.
204. Нестеренко В. Часопис «Подільянин» як джерело вивчення культурно-освітніх процесів на Поділлі (1941–1944 рр.). *Хмельниччина в роки Другої світової війни*. Хмельницький, 2014. С. 115–117.
205. Олійник Ю. Вищий навчальний заклад у Кам'янці-Подільському в добу нацистської окупації (1941–1943 рр.). *Освіта, наука і культура на Поділлі*. Збірник наукових праць. Т. 13. Кам'янець-Подільський, 2009. 174–183.
206. Олійник Ю. Преса Хмельниччини в роки окупації: становлення та діяльність (1941 – 1944 рр.). *Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. праць*. Т. 6. Кам'янець-Подільський, 2006. С. 354-359.
207. Олійник Ю. Становище вчительства Хмельниччини в роки нацистської окупації (1941–1944). *Освіта, наука і культура на Поділлі: збірник наукових праць*. Т. 8. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2006. С. 149–158.
208. Олійник Ю., Завальнюк О. Нацистський окупаційний режим в генеральній окрузі «Волинь-Поділля» (1941–1944 рр.). Хмельницький: Поліграфіст-2, 2012. 320 с.
209. Олійник Ю. Преса Хмельниччини в роки окупації: становлення та діяльність. *Освіта, наука та культура на Поділлі*. Т. 6. Кам'янець-Подільський, 2006. С. 354–359.
210. ОУН і УПА в 1943 році. Документи / відп. ред. С. Кульчицький. Київ: Інститут історії України НАН України, 2008. 347 с.

211. Палац у Білокриниці: від замку до коледжу. *Zaxid.net*. URL: https://zaxid.net/palats_u_bilokrinitzi_na_ternopilshhini_istoriya_foto_tsikavi_fakti_n1574970 (останній перегляд 29.11.2023).
212. Паньківський К. Роки німецької окупації. Нью-Йорк; Торонто: Видавництво “Ключі”, 1965. 479 с.
213. Париж Олегові Штулеві: Збірник на пошану Олега Штуля-Ждановича. Париж. Вид-во «Українського слова», 1986. 359 с.
214. Петрова А. Становище й доля фольксдойче в генеральній окрузі Волинь-Поділля (1941–1944 рр.). *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського*. Серія Історія. 2009. Вип. 16. С. 156–161.
215. Подоляни в роки Великої вітчизняної війни (1941–1945 рр.): збірник документів, матеріалів та світлин / упор. Байдич В. та ін. Кам’янець-Подільський: Аксіома, 2013. 492 с.
216. Потильчак О. Мовне питання в політиці нацистської окупаційної влади в Україні. *Історія в школі*, 1998. № 12. С. 10–13.
217. Потильчак О. Нацистська політика у сфері підготовки спеціалістів із середньою та вищою спеціальною освітою в Україні (1942-1944 рр.). *Архіви окупації*. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. С. 782–790.
218. Прокопчук В., Айвазян О. Бібліотеки Кам’янець-Подільської області в суворі 40-і роки ХХ ст. *Наукові праці Кам’янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*. Серія: Бібліотекознавство. Книгознавство, 2018. Вип. 5. С. 12–25.
219. Просвітянське століття Рівненщини: наукові статті, спогади / упор. І. Ветров, З. Дідич. Дрогобич: Коло, 2018. 948 с.
220. Пушкар Н., Несторук І. П’ять етапів музейної історії: колекції, хранителі, будинки. *Волинський музей. Історія і сучасність*. Науковий збірник. Вип. 5. / упор. А. Силюк. Луцьк: МП «Пульс», 2014. С. 169–186.

221. Радчик Р. Літопис буремних днів: видавництво "Волинь"(1941–1944 рр.) у ствердженні української державності. Рівне: Волин. обереги, 2006. 188 с.
222. Радчик Р. Часописи «Орленя» та «Український хлібороб» як виразники українського питання. *Друкарство*. 2003. № 5. С. 80–83.
223. Рекотов П. Органи управління на окупованій території України (1941–1944 рр.). *Український історичний журнал*. 1997. № 3. С. 90 – 101.
224. Рожко В. Блаженніший митрополит Полікарп Сікорський: шлях до автокефалії. Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2015. 346 с.
225. Рябчикова Ф. Історичні розвідки Анатолія Дублянського в часописі «Український голос» (1941–1944 рр.). *Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею*. Рівне, 2006. Вип. 4. С. 125–129.
226. Савчук Б. Волинська «Просвіта». Рівне: Ліста, 1996. 149 с.
227. Самчук У. На білому коні. Спомини і враження. Вінніпег: Видання товариства «Волинь», 1972. 251 с.
228. Самчук У. Щоденник (1941–1943 рр.). *Наукові записки*. Тернопіль: ТДПУ, 2000. Вип. VI. С. 128–153.
229. Слободянюк П., Вавринчук М., Олійник Ю., Смоленюк П. Воєнне лихоліття на Поділлі (1941–1945 рр.). Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2007. 312 с.
230. Смирнов А. Між хрестом, свастикою і червоною зіркою: українське православ'я в роки Другої світової війни. Луцьк: Гельветика, 2021. 416 с.
231. Сміян К. Музеї Волині і Рівненщини в період війни 1941–1945 років. *Волинь в Другій світовій війні та перші повоєнні роки*. Луцьк, 1995. С. 76–77.
232. Солошенко-Тиравська Н. Луцький театр у роки війни. *Волинь моя*. Київ: «Київська правда». Вип. 1. 2001. С. 134–138.

233. Стельникович С. Житомирська газета «Голос Волині» в німецькому інформаційному просторі (жовтень 1941–1943 рр.). *Інтермарум: історія, політика, культура*. Житомир, 2021. Вип. 9. С. 139–151.
234. Стельникович С. Соціальний захист населення на Житомирщині у період нацистської окупації. URL: http://eprints.zu.edu.ua/19285/1/5_2015_11_11_13_43_27_955%20%281%29.pdf. (останній перегляд: 08.12.2022).
235. Stelnykovych S., Zhukovskyi O. The Newspaper «Ovrychski Visti» in the Nazi Information Space (August – October 1943). *Інтермарум: історія, політика, культура*. Житомир, 2023. Вип. 12. С. 117–129.
236. Стрільчук Л., Філіпович М. Особливості ліквідації Волинських товариств «Просвіта» польською владою у міжвоєнний період. *Східноєвропейський історичний вісник*. Вип. 28 (2023). С. 125–134.
237. Стрільчук Л. Луцьк у міжвоєнний період: особливості українського освітнього процесу та освітні заклади. *Науковий вісник Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича*. Історія. Чернівці: Чернівець.нац.ун-т ім. Ю.Федьковича, 2022. № 1. С. 51–59.
238. Стрільчук Л., Сосницька Л. Окремі аспекти повсякденного життя волинських учителів у повоєнні роки. Західні землі України у перші післявоєнні роки (1944–1953): повсякденне життя : колективна монографія / відп. ред. В. Ільницький. Riga, Latvia : “Baltija Publishing”, 2022. С. 274–295.
239. Стрільчук Л. Шкільна історична освіта в радянській Україні у 20-х – на початку 30-х років ХХ століття: особливості, тенденції, результати. *Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис*. Число 21. Луцьк, 2019. С.108–113.
240. Трофимович Л., Швайко Т. Становище населення Острозчини в 1941–1944 рр. *Військово-науковий вісник*. № 36. 2021. С. 123–146.
241. Удовик В. Київська кіностудія в період нацистської окупації України. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 2004. Вип. 22. С. 404–409.

242. Україна у Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст. Історичні нариси у 2-х кн. Книга 2. / за ред. В. Смолія. Київ: Наукова думка, НАН України, 2011. 943 с.
243. Устимчук М., Устимчук Ф. Пастирські і дяківські курси в Луцьку 1942 р. УАПЦ другого відродження. *Духовна освіта на Волині в ХІ–ХХ століттях*. Луцьк, 2010. С. 135–140.
244. Філіпович М. Луцька "Просвіта" 1918–1935 рр. Луцьк: Вежа, 2007. 240 с.
245. Філіпович М. Репресивна закономірність нищення «Просвіти» та просвітян радянською владою. *Радянські репресії в Західній Україні у 1939-1953 рр. До 80-річчя розстрілів у Луцькій в'язниці: колективна монографія*. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2021. С. 122–135.
246. Чернихівський Г. Улас Самчук: сторінки біографії. Тернопіль: Збруч, 2005. 246 с.
247. Чернов Б. Шкільна освіта і наукові дослідження в Райхскомісаріаті «Україна» (1941-1944 рр.). Варшава: «Diamond trading tour», 2015. 40 с.
248. Черняков Б. Окупаційна преса Райхкомісаріату України: розбудова і функціонування (1941–1943 рр.). *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2006. Вип. 31. С. 51–68.
249. Шайкан В. Ідеологічна боротьба в Україні періоду Другої світової війни (1939–1945 рр.). Кривий Ріг, 2010. 436 с.
250. Швець І. Пастирські та регентсько-дяківські курси на Волині та Україні в період Другої світової війни. *Актуальні питання культурології*. Рівне: Видавець О. Зень, 2010. Вип. 9. С. 114–117.
251. Яремчук В. Участь Юрія Шумовського в організації музейної справи на Рівненщині під час німецької окупації 1941–1944 років. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. 2019. № 23. С. 459–473.

IV. Періодичні видання

252. *Волинь*, 1941, 1 вересня, 4 с.
253. *Волинь*, 1941, 28 вересня, 4 с.
254. *Волинь*, 1941, 12 жовтня, 4 с.
255. *Волинь*, 1941, 23 жовтня, 4 с.
256. *Волинь*, 1941, 2 листопада, 4 с.
257. *Волинь*, 1941, 9 листопада, 4 с.
258. *Волинь*, 1941, 16 листопада, 4 с.
259. *Волинь*, 1941, 30 листопада, 4 с.
260. *Волинь*, 1941, 4 грудня, 4 с.
261. *Волинь*, 1941, 7 грудня, 4 с.
262. *Волинь*, 1941, 11 грудня, 4 с.
263. *Волинь*, 1941, 14 грудня, 4 с.
264. *Волинь*, 1942, 1 січня, 4 с.
265. *Волинь*, 1942, 11 січня, 4 с.
266. *Волинь*, 1942, 18 січня, 4 с.
267. *Волинь*, 1942, 29 січня, 4 с.
268. *Волинь*, 1942, 1 лютого, 4 с.
269. *Волинь*, 1942, 5 лютого, 4 с.
270. *Волинь*, 1942, 8 лютого, 4 с.
271. *Волинь*, 1942, 12 лютого, 4 с.
272. *Волинь*, 1942, 19 лютого, 4 с.
273. *Волинь*, 1942, 22 лютого, 4 с.
274. *Волинь*, 1942, 26 лютого, 4 с.
275. *Волинь*, 1942, 1 березня, 4 с.
276. *Волинь*, 1942, 5 березня, 4 с.
277. *Волинь*, 1942, 8 березня, 4 с.
278. *Волинь*, 1942, 15 березня, 4 с.
279. *Волинь*, 1942, 30 квітня, 4 с.
280. *Волинь*, 1942, 3 травня, 4 с.

281. *Волинь*, 1942, 28 травня, 4 с.
282. *Волинь*, 1942, 4 червня, 4 с.
283. *Волинь*, 1942, 21 червня, 4 с.
284. *Волинь*, 1942, 28 червня, 4 с.
285. *Волинь*, 1942, 5 липня, 4 с.
286. *Волинь*, 1942, 19 липня, 4 с.
287. *Волинь*, 1942, 23 липня, 4 с.
288. *Волинь*, 1942, 26 липня, 4 с.
289. *Волинь*, 1942, 6 серпня, 4 с.
290. *Волинь*, 1942, 13 серпня, 4 с.
291. *Волинь*, 1942, 20 серпня, 4 с.
292. *Волинь*, 1942, 27 серпня, 4 с.
293. *Волинь*, 1942, 6 вересня, 8 с.
294. *Волинь*, 1942, 20 вересня, 4 с.
295. *Волинь*, 1942, 24 вересня, 4 с.
296. *Волинь*, 1942, 11 жовтня, 4 с.
297. *Волинь*, 1942, 26 листопада, 4 с.
298. *Волинь*, 1942, 3 грудня, 4 с.
299. *Волинь*, 1942, 10 грудня, 4 с.
300. *Волинь*, 1942, 13 грудня, 4 с.
301. *Волинь*, 1943, 3 січня, 4 с.
302. *Волинь*, 1943, 21 січня, 4 с.
303. *Волинь*, 1943, 28 січня, 4 с.
304. *Волинь*, 1943, 31 січня, 4 с.
305. *Волинь*, 1943, 4 лютого, 4 с.
306. *Волинь*, 1943, 25 квітня, 4 с.
307. *Волинь*, 1943, 2 травня, 4 с.
308. *Волинь*, 1943, 12 серпня, 4 с.
309. *Волинь*, 1943, 15 серпня, 4 с.
310. *Волинь*, 1943, 23 вересня, 4 с.

311. *Волинь*, 1943, 28 жовтня, 4 с.
312. *Волинь*, 1943, 7 листопада, 4 с.
313. *Волинь*, 1943, 11 листопада, 4 с.
314. *Волинь*, 1944, 1 січня, 6 с.
315. *Голос Сарненщини*, 1942, 10 травня, 4 с.
316. *Голос Сарненщини*, 1942, 15 березня, 4 с.
317. *Голос Сарненщини*, 1942, 19 липня, 4 с.
318. *Голос Сарненщини*, 1942, 23 серпня, 4 с.
319. *Голос Сарненщини*, 1942, 24 травня, 4 с.
320. *Голос Сарненщини*, 1942, 29 березня, 4 с.
321. *Голос Сарненщини*, 1942, 31 травня, 4 с.
322. *Голос Сарненщини*, 1942, 9 серпня, 4 с.
323. *Голос Сарненщини*, 1942, 4 листопада, 4 с.
324. *Горохівські вісті*, 1943, 12 червня, 4 с.
325. *Горохівські вісті*, 1943, 7 серпня, 4 с.
326. *Дзвін*, 1942, 7 липня, 4 с.
327. *Дунаєвецькі вісті*, 1941, 16 листопада, 4 с.
328. *Дунаєвецькі вісті*, 1941, 30 жовтня, 4 с.
329. *Звягельське слово*, 1942, 2 грудня, 4 с.
330. *Ковельські вісті*, 1942, 1 жовтня, 4 с.
331. *Ковельські вісті*, 1942, 10 вересня, 4 с.
332. *Ковельські вісті*, 1942, 3 вересня, 4 с.
333. *Ковельські вісті*, 1943, 7 січня, 4 с.
334. *Костопільські вісті*, 1942, 24 травня, 4 с.
335. *Костопільські вісті*, 1941, 9 листопада, 4 с.
336. *Костопільські вісті*, 1941, 12 жовтня, 4 с.
337. *Костопільські вісті*, 1942, 10 травня, 4 с.
338. *Костопільські вісті*, 1942, 13 вересня, 4 с.
339. *Костопільські вісті*, 1942, 19 квітня, 4 с.
340. *Костопільські вісті*, 1942, 2 серпня, 4 с.

341. *Костопільські вісті*, 1942, 23 серпня, 4 с.
342. *Костопільські вісті*, 1942, 28 червня, 4 с.
343. *Костопільські вісті*, 1942, 5 квітня, 4 с.
344. *Костопільські вісті*, 1942, 5 липня, 4 с.
345. *Костопільські вісті*, 1942, 7 червня, 4 с.
346. *Костопільські вісті*, 1942, 8 лютого, 4 с.
347. *Кременецький вісник*, 1942, 3 вересня, 4 с.
348. *Кременецький вісник*, 1943, 17 січня, 4 с.
349. *Кременецький вісник*, 1941, 21 серпня, 4 с.
350. *Кременецький вісник*, 1942, 12 березня, 4 с.
351. *Кременецький вісник*, 1942, 12 липня, 4 с.
352. *Кременецький вісник*, 1942, 16 серпня, 4 с.
353. *Кременецький вісник*, 1942, 18 січня, 4 с.
354. *Кременецький вісник*, 1942, 20 серпня, 4 с.
355. *Кременецький вісник*, 1942, 21 травня, 4 с.
356. *Кременецький вісник*, 1942, 21 червня, 6 с.
357. *Кременецький вісник*, 1942, 22 лютого, 4 с.
358. *Кременецький вісник*, 1942, 23 липня, 4 с.
359. *Кременецький вісник*, 1942, 24 червня, 4 с.
360. *Кременецький вісник*, 1942, 26 липня, 4 с.
361. *Кременецький вісник*, 1942, 28 червня, 4 с.
362. *Кременецький вісник*, 1942, 4 жовтня, 4 с.
363. *Кременецький вісник*, 1942, 5 лютого, 6 с.
364. *Кременецький вісник*, 1942, 6 вересня, 4 с.
365. *Кременецький вісник*, 1942, 6 серпня, 4 с.
366. *Кременецький вісник*, 1942, 6 серпня, 4 с.
367. *Кременецький вісник*, 1943, 10 червня, 4 с.
368. *Кременецький вісник*, 1943, 14 листопада, 4 с.
369. *Кременецький вісник*, 1942, 13 серпня, 4 с.
370. *Летиськівські вісті*, 1943, 11 серпня, 4 с.

371. *Наше слово*, 1942, 11 вересня, 4 с.
372. *Наше слово*, 1942, 12 квітня, 4 с.
373. *Наше слово*, 1942, 14 червня, 4 с.
374. *Наше слово*, 1942, 16 серпня, 4 с.
375. *Наше слово*, 1942, 18 вересня, 4 с.
376. *Наше слово*, 1942, 19 липня, 4 с.
377. *Наше слово*, 1942, 28 червня, 4 с.
378. *Наше слово*, 1942, 30 жовтня, 4 с.
379. *Наше слово*, 1942, 31 травня, 4 с.
380. *Наше слово*, 1942, 5 квітня, 6 с.
381. *Наше слово*, 1942, 6 листопада, 4 с.
382. *Наше слово*, 1942, 9 жовтня, 4 с.
383. *Наше слово*, 1943, 23 липня, 4 с.
384. *Наше слово*, 1943, 29 серпня, 4 с.
385. *Наше слово*, 1943, 29 серпня, 4 с.
386. *Наше слово*, 1943, 31 жовтня, 4 с.
387. *Наше слово*, 1943, 5 листопада, 4 с.
388. *Наше слово*, 1943, 5 лютого, 4 с.
389. *Наше слово*, 1944, 1 березня, 4 с.
390. *Наше слово*, 1944, 15 січня, 4 с.
391. *Наше слово*, 1944, 29 березня, 4 с.
392. *Наше слово*, 1944, 6 лютого, 4 с.
393. *Наші вісті*, 1941, 14 грудня, 4 с.
394. *Наші вісті*, 1941, 28 грудня, 4 с.
395. *Наші вісті*, 1941, 7 грудня, 4 с.
396. *Наші вісті*, 1942, 1 березня, 4 с.
397. *Наші вісті*, 1942, 1 листопада, 4 с.
398. *Наші вісті*, 1942, 1 лютого, 4 с.
399. *Наші вісті*, 1942, 12 липня, 4 с.
400. *Наші вісті*, 1942, 15 лютого, 4 с.

401. *Наші вісті*, 1942, 17 травня, 4 с.
402. *Наші вісті*, 1942, 18 жовтня, 4 с.
403. *Наші вісті*, 1942, 2 серпня, 4 с.
404. *Наші вісті*, 1942, 22 лютого, 4 с.
405. *Наші вісті*, 1942, 25 січня, 4 с.
406. *Наші вісті*, 1942, 26 квітня, 4 с.
407. *Наші вісті*, 1942, 8 березня, 6 с.
408. *Наші вісті*, 1942, 8 лютого, 4 с.
409. *Нова Шепетівщина*, 1942, 1 листопада, 4 с.
410. *Нова Шепетівщина*, 1942, 10 травня, 4 с.
411. *Нова Шепетівщина*, 1942, 12 липня, 4 с.
412. *Нова Шепетівщина*, 1942, 18 грудня, 4 с.
413. *Нова Шепетівщина*, 1942, 21 червня, 4 с.
414. *Нова Шепетівщина*, 1942, 26 липня, 4 с.
415. *Нова Шепетівщина*, 1942, 28 червня, 4 с.
416. *Нова Шепетівщина*, 1942, 5 березня, 4 с.
417. *Нова Шепетівщина*, 1942, 5 липня, 4 с.
418. *Нова Шепетівщина*, 1943, 18 липня, 4 с.
419. *Нове життя*, 1942, 15 жовтня, 4 с.
420. *Нове життя*, 1942, 25 вересня, 4 с.
421. *Нове життя*, 1942, 25 січня, 4 с.
422. *Нове життя*, 1942, 30 січня, 4 с.
423. *Нове життя*, 1943, 30 травня, 4 с.
424. *Подільнин*, 1941, 12 грудня, 4 с.
425. *Подільнин*, 1941, 14 грудня, 4 с.
426. *Подільнин*, 1941, 16 жовтня, 4 с.
427. *Подільнин*, 1941, 16 листопада, 4 с.
428. *Подільнин*, 1941, 18 вересня, 4 с.
429. *Подільнин*, 1941, 23 листопада, с. 4 с.
430. *Подільнин*, 1941, 28 вересня, 4 с.

431. *Подольянин*, 1941, 6 листопада, 4 с.
432. *Подольянин*, 1941, 7 грудня, 4 с.
433. *Подольянин*, 1941, 9 жовтня, 4 с.
434. *Подольянин*, 1941, 9 листопада, 4 с.
435. *Подольянин*, 1942, 10 травня, 4 с.
436. *Подольянин*, 1942, 11 жовтня, 4 с.
437. *Подольянин*, 1942, 11 червня, 4 с.
438. *Подольянин*, 1942, 12 квітня, 4 с.
439. *Подольянин*, 1942, 12 лютого, 4 с.
440. *Подольянин*, 1942, 15 березня, 4 с.
441. *Подольянин*, 1942, 12 березня, 4 с.
442. *Подольянин*, 1942, 16 серпня, 4 с.
443. *Подольянин*, 1942, 19 квітня, 4 с.
444. *Подольянин*, 1942, 19 лютого, 4 с.
445. *Подольянин*, 1942, 2 липня, 4 с.
446. *Подольянин*, 1942, 20 вересня, 4 с.
447. *Подольянин*, 1942, 22 березня, 4 с.
448. *Подольянин*, 1942, 24 вересня, 4 с.
449. *Подольянин*, 1942, 26 березня, 4 с.
450. *Подольянин*, 1942, 27 лютого, 4 с.
451. *Подольянин*, 1942, 29 квітня, 4 с.
452. *Подольянин*, 1942, 4 жовтня, 4 с.
453. *Подольянин*, 1942, 5 лютого, 4 с.
454. *Подольянин*, 1942, 6 серпня, 4 с.
455. *Подольянин*, 1942, 7 червня, 4 с.
456. *Подольянин*, 1942, 9 квітня, 4 с.
457. *Подольянин*, 1943, 12 вересня, с. 4.
458. *Подольянин*, 1943, 17 червня, 4 с.
459. *Подольянин*, 1943, 20 травня, 4 с.
460. *Подольянин*, 1943, 22 квітня, 4 с.

461. *Подільнин*, 1943, 23 травня, 4 с.
462. *Подільнин*, 1943, 25 лютого, 4 с.
463. *Подільнин*, 1943, 4 липня, 4 с.
464. *Світлий промінь*, 1942, 25 листопада, 4 с.
465. *Українка*, 1943, 21 січня, 8 с.
466. *Український голос*, 1941, 1 жовтня, 4 с.
467. *Український голос*, 1941, 12 жовтня, 6 с.
468. *Український голос*, 1941, 12 листопада, 4 с.
469. *Український голос*, 1941, 13 листопада, 6 с.
470. *Український голос*, 1941, 16 жовтня, 6 с.
471. *Український голос*, 1941, 17 вересня, 4 с.
472. *Український голос*, 1941, 18 грудня, 4 с.
473. *Український голос*, 1941, 19 жовтня, 6 с.
474. *Український голос*, 1941, 20 листопада, 6 с.
475. *Український голос*, 1941, 21 грудня, 4 с.
476. *Український голос*, 1941, 23 жовтня, 6 с.
477. *Український голос*, 1941, 23 листопада, 4 с.
478. *Український голос*, 1941, 24 вересня, 4 с.
479. *Український голос*, 1941, 26 жовтня, 6 с.
480. *Український голос*, 1941, 27 листопада, 6 с.
481. *Український голос*, 1941, 29 жовтня, 4 с.
482. *Український голос*, 1941, 30 вересня, 4 с.
483. *Український голос*, 1941, 30 жовтня, 6 с.
484. *Український голос*, 1941, 30 листопада, 4 с.
485. *Український голос*, 1941, 5 листопада, 4 с.
486. *Український голос*, 1941, 6 листопада, 6 с.
487. *Український голос*, 1941, 9 жовтня, 6 с.
488. *Український голос*, 1942, 1 жовтня, 4 с.
489. *Український голос*, 1942, 1 лютого, 4 с.
490. *Український голос*, 1942, 1 січня, 4 с.

491. *Український голос*, 1942, 10 вересня, 4 с.
492. *Український голос*, 1942, 11 грудня, 4 с.
493. *Український голос*, 1942, 12 квітня, 4 с.
494. *Український голос*, 1942, 12 листопада, 4 с.
495. *Український голос*, 1942, 12 лютого, 4 с.
496. *Український голос*, 1942, 13 серпня, 4 с.
497. *Український голос*, 1942, 14 травня, 6 с.
498. *Український голос*, 1942, 15 січня, 6 с.
499. *Український голос*, 1942, 17 вересня, 4 с.
500. *Український голос*, 1942, 17 травня, 4 с.
501. *Український голос*, 1942, 18 червня, 4 с.
502. *Український голос*, 1942, 19 березня, 6 с.
503. *Український голос*, 1942, 19 лютого, 4 с.
504. *Український голос*, 1942, 20 серпня, 4 с.
505. *Український голос*, 1942, 21 травня, 4 с.
506. *Український голос*, 1942, 22 березня, 4 с.
507. *Український голос*, 1942, 22 лютого, 4 с.
508. *Український голос*, 1942, 22 січня, 4 с.
509. *Український голос*, 1942, 23 квітня, 6 с.
510. *Український голос*, 1942, 23 липня, 4 с.
511. *Український голос*, 1942, 24 вересня, 4 с.
512. *Український голос*, 1942, 25 січня, 4 с.
513. *Український голос*, 1942, 26 березня, 6 с.
514. *Український голос*, 1942, 26 лютого, 8 с.
515. *Український голос*, 1942, 27 серпня, 4 с.
516. *Український голос*, 1942, 28 травня, 4 с.
517. *Український голос*, 1942, 29 жовтня, 4 с.
518. *Український голос*, 1942, 29 січня, 8 с.
519. *Український голос*, 1942, 3 вересня, 4 с.
520. *Український голос*, 1942, 4 грудня, 4 с.

521. *Український голос*, 1942, 4 жовтня, 4 с.
522. *Український голос*, 1942, 5 квітня, 8 с.
523. *Український голос*, 1942, 5 листопада, 4 с.
524. *Український голос*, 1942, 5 лютого, 8 с.
525. *Український голос*, 1942, 6 серпня, 4 с.
526. *Український голос*, 1942, 7 травня, 6 с.
527. *Український голос*, 1942, 8 березня, 4 с.
528. *Український голос*, 1942, 8 жовтня, 4 с.
529. *Український голос*, 1942, 8 листопада, 4 с.
530. *Український голос*, 1942, 9 липня, 4 с.
531. *Український голос*, 1943, 1 серпня, 4 с.
532. *Український голос*, 1943, 12 лютого, 4 с.
533. *Український голос*, 1943, 14 січня, 4 с.
534. *Український голос*, 1943, 16 липня, 4 с.
535. *Український голос*, 1943, 21 жовтня, 4 с.
536. *Український голос*, 1943, 21 лютого, 4 с.
537. *Український голос*, 1943, 23 грудня, 4 с.
538. *Український голос*, 1943, 26 березня, 4 с.
539. *Український голос*, 1943, 26 лютого, 4 с.
540. *Український голос*, 1943, 26 серпня, 4 с.
541. *Український голос*, 1943, 28 листопада, 4 с.
542. *Український голос*, 1943, 30 липня, 4 с.
543. *Український голос*, 1943, 4 лютого, 4 с.
544. *Український голос*, 1943, 4 червня, 4 с.
545. *Український голос*, 1943, 5 вересня, 4 с.
546. *Український голос*, 1943, 9 вересня, 4 с.
547. *Український голос*, 1944, 13 січня, 4 с.
548. *Український голос*, 1944, 7 січня, 8 с.
549. *Український голос*, 1941, 17 вересня, 4 с.
550. *Український голос*, 1941, 9 жовтня, 4 с.

551. *Український голос*, 1942, 16 липня, 4 с.
552. *Уманський голос*, 1942, 27 грудня, с. 3.
553. *Урядові Дунаєвські вісті*, 1942, 12 листопада, 4 с.
554. *Урядові Дунаєвські вісті*, 1942, 29 жовтня, 4 с.
555. *Урядові дунаєвські вісті*, 1942, 7 червня, 4 с.
556. *Урядові Дунаєвські вісті*, 1943, 19 серпня, 4 с.

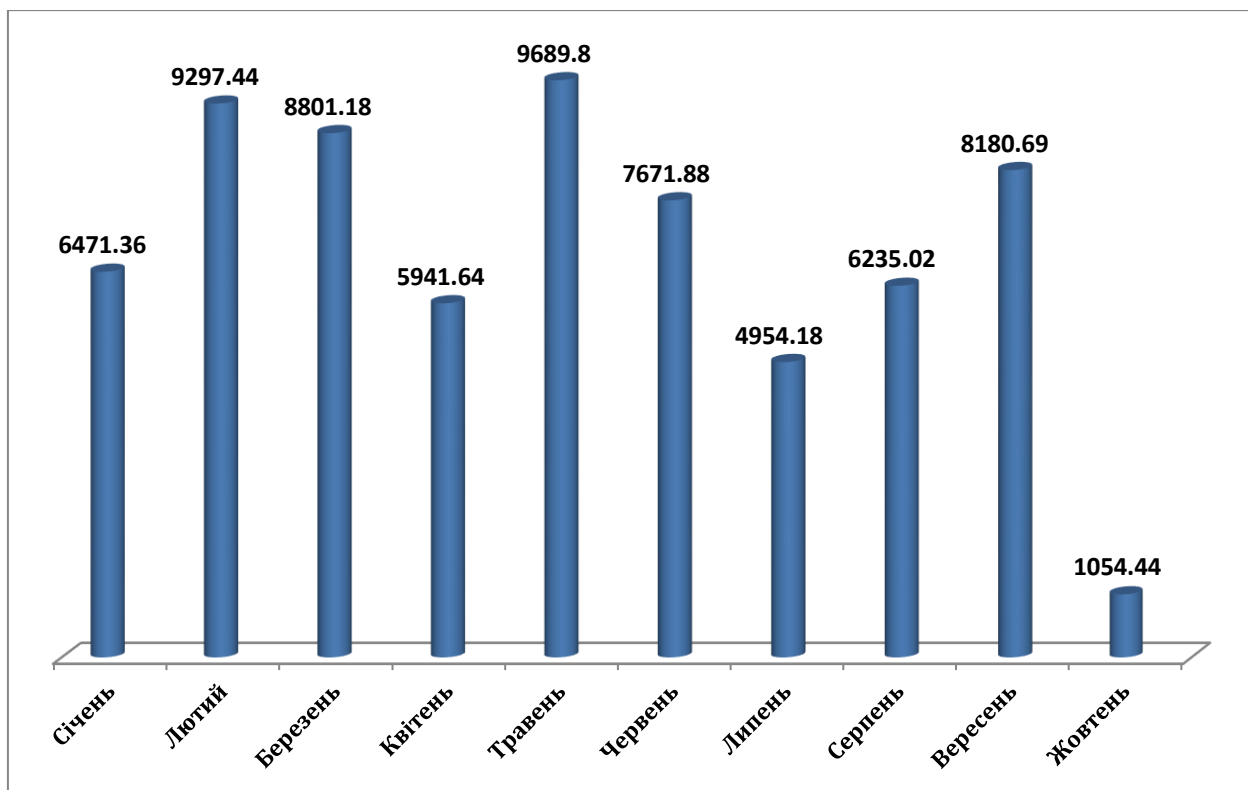
ДОДАТКИ**Додаток А**

**Ю. Миць – працівник Волинського українського театру в роки
нацистської окупації**

*Джерело: Волинський обласний український драматичний театр імені Т. Г. Шевченка.
1940–1965. Львів: Видавництво Львівського виробничого комбінату УТТ. С. 5.*

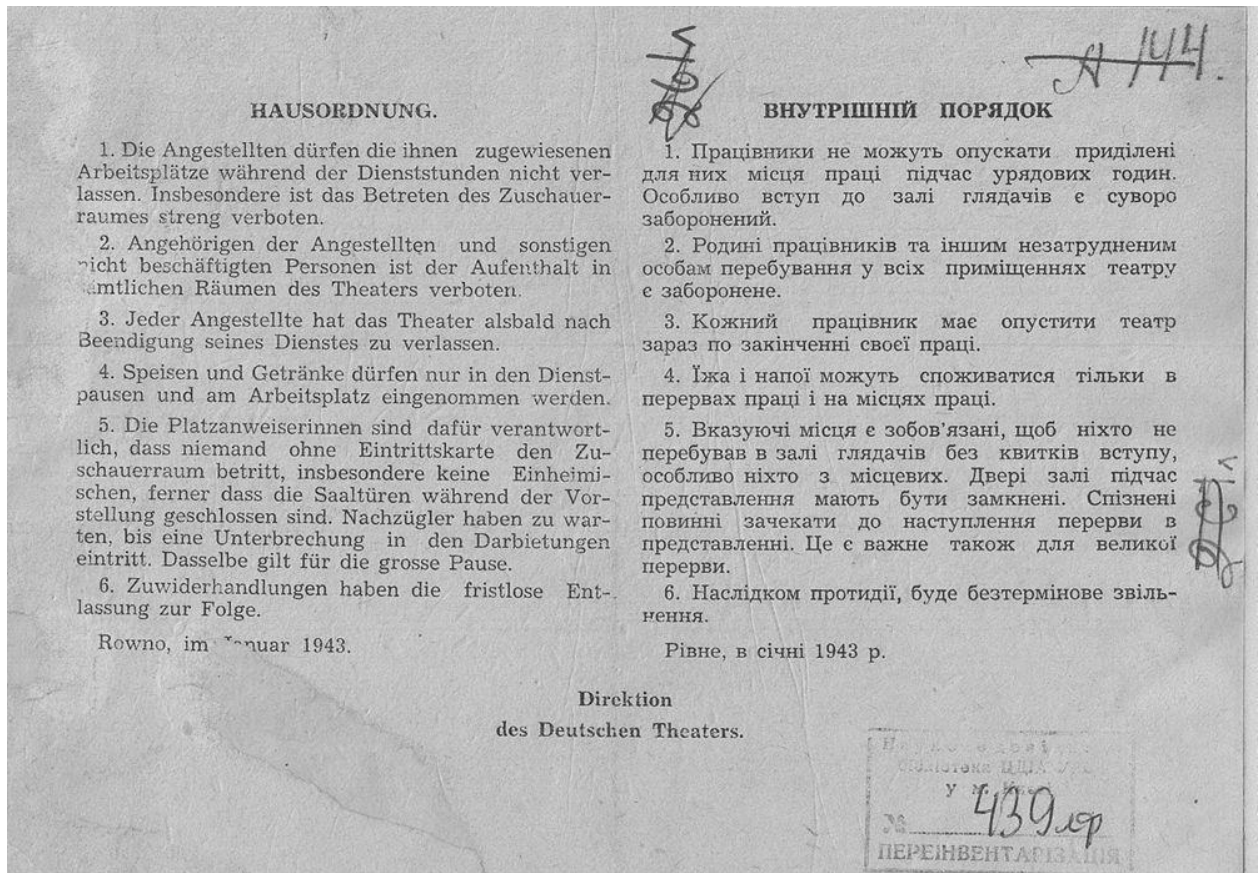
Додаток Б
Кількість коштів (в карбованцях), виданих на виплату заробітної плати
працівникам Рівненського міського театру
(січень – жовтень 1943 р.)

Джерело: ДАРО. Ф. Р-33. Оп. 7. Спр. 436. Арк. 38.

Додаток В

Правила внутрішнього розпорядку німецького театру у Рівному (1943 р.)

Джерело: ДНАБ. Фонд листівок фонду «Україніка». Інв. № 439 лф.

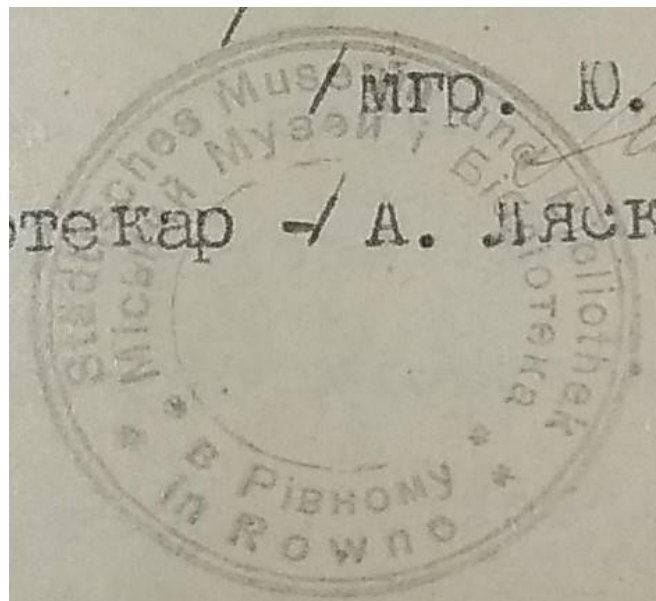
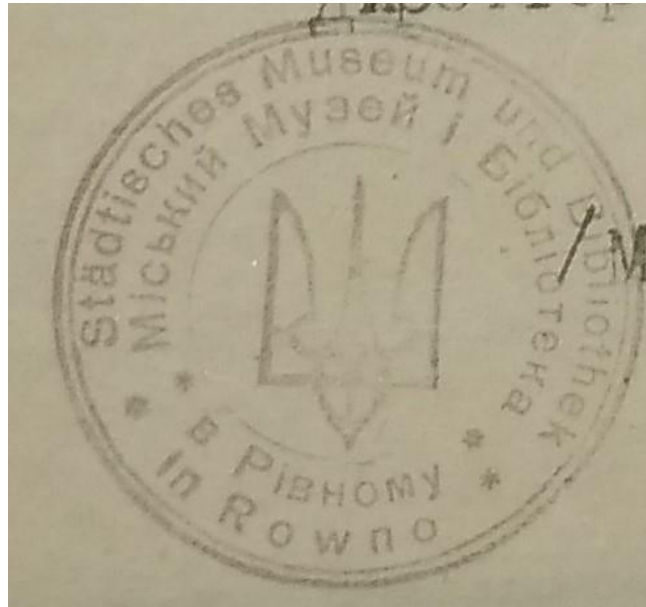
Додаток Г

Сцена з вистави Г. Квітки-Основ'яненка «Сватання на Гончарівці».
Кам'янець-Подільський театр ім. Т. Шевченка (1942 р.)

Джерело: Гайдабура В. Театр, захований в архівах...

Додаток Д
Печатки Рівненського краєзнавчого музею в роки нацистської окупації

Джерело: Держархів Рівненської області. Ф. Р-33. Оп. 1. Спр. 114. Арк. 28; Ф. Р-33. Оп. 7. Спр. 233. Арк. 20.

Додаток Е
Працівники Рівненського краєзнавчого музею на вул. Короленка, 6.
Крайня справа – Л. Дзівак (1943 р.)

Джерело: Данильчук Г. Рівне у долях його мешканців... С. 173.

Додаток Ж
Працівники Рівненського краєзнавчого музею (28 серпня 1943 р.)

Джерело: Данильчук Г. Рівне у долях його мешканців... С. 174.

Додаток 3
Періодичні видання, які виходили друком у генеральній окрузі
«Волинь–Поділля» в роки нацистської окупації

Назва	Початок виходу	Місце появи	Тираж	Періодичність виходу
«Deutsche Ukraine Zeitung»	23 січня 1942 р.	Луцьк	150 тис.	щоденно
«Ukraine Post»	18 липня 1942 р.	Луцьк	60 тис.	щотижня
«Світлий промінь»	28 вересня 1941 р.	Антоніни	5 тис.	шість разів на тиждень
«Тижневик Барської округи»	17 травня 1942 р.	Бар	5 тис.	щотижня
«Наше слово»	5 квітня 1942 р.	Брест	10 тис.	щотижня
«Урядові Дунаєвські вісті»	1 жовтня 1941 р.	Дунаївці	9 тис.	двічі на місяць
«Вірним шляхом»	10 березня 1942 р.	Ярмолинці	4 тис.	щотижня
«Подолянин»	7 вересня 1941 р.	Кам'янець-Подільський	10 тис.	двічі на тиждень
«Костопільські вісті»	19 липня 1941 р.	Костопіль	10 тис.	щотижня
«Ковельські вісті»	лютий 1942 р.	Ковель	15 тис.	щотижня
«Крем'янецький вісник»	1 серпня 1941 р.	Кременець	8 тис.	двічі на тиждень
«Летичівські вісті»	1 червня 1943 р.	Летичів	5 тис.	щотижня
«Наші вісті»	1 вересня 1941 р.	Любомль	3 тис.	щотижня
«Горохівські вісті»	1 березня 1943 р.	Луцьк	5 тис.	щотижня
«Український голос»	17 вересня 1941 р.	Луцьк	15 тис.	двічі на тиждень
«Пінська газета»	8 липня 1942 р.	Пінськ	15 тис.	щотижня
«Український голос»	30 вересня 1941 р.	Проскурів	13 тис.	двічі на тиждень

«Волинь»	вересень 1941 р.	Рівне	35 тис.	двічі на тиждень
«Голос Сарненщини»	вересень 1941 р.	Сарни	10 тис.	щотижня
«Заславський вісник»	23 листопада 1941 р.	Заслав	8 тис.	двічі на тиждень
«Нова Шепетівщина»	7 січня 1942 р.	Шепетівка	11 тис.	двічі на тиждень
«Нове життя»	1 листопада 1941 р.	Старокостянтинів	5 тис.	шість разів на місяць

Джерело: ЦДАВО України. Ф. 4620. Оп. 5. Спр. 23. Арк. 5–5 зв.

Додаток II
Працівники видавництва «Волинь» (1 вересня 1942 р.)

Джерело: фото з особистого архіву Р. Радчик

Додаток К
Оголошення про новорічні імпрези для дітей м. Луцька (1944 р.)

САЛЯ МІСЬКОГО ТЕАТРУ

Луцьк, вул. Театральна № 3.

В неділю 9 січня 1944 р. о год. 13-ій
відбудеться

ЯПЛИНКА

для православних дітей м. Луцька.

У ПРОГРАМІ: колядки, дитячі деклямації й оркестра.

Наймолодшим дітям подарунки.

ВСТУП ЗА ДОБРОВІЛЬНИМИ ДАТКАМИ.

Додаток Л
Приміщення Луцької сільськогосподарської школи (1941 р.)

Джерело: Історія університету. *Волинський національний університет імені Лесі Українки*. URL: <https://vnu.edu.ua/uk/volinskiy-nacionalniy-universitet-imeni-lesi-ukrainki>
(останній перегляд 29.11.2023)

Додаток М
Оголошення про прийом документів абітурієнтів до Кременецької
рільничо-лісової школи

150

Науково-лісова бібліотека ЦДІА УСРР
у м. Києві
№ 100/10
ПЕРЕМЕНТАРИЗАЦІЯ

ОГОЛОШЕННЯ

ДЕРЖАВНА РІЛЬНИЧО-ЛІСОВА СЕРЕДНЯ ШКОЛА В БІЛОКРИНИЦІ КОЛО КРЕМЯНЦЯ

ВІДКРИЛА ПРИЙОМ УЧНІВ

До школи приймаються кандидати обох статей:

1. **НА I КУРС** ті, що скінчили неповну середню школу або мають 4 класи чи малу матуру б. польських гімназій;
НА II КУРС, які скінчили повну середню школу або польську гімназію.
2. **НА I КУРС**, ті що мають скінчений чотирнадцятий рік життя і на момент вступу до школи не мають ще скінчених вісімнадцяти років життя;
НА II КУРС приймаються особи, що мають понад вісімнадцять років;
НА III КУРС будуть прийняті особи, які мають закінчений другий курс б. рільничих лісових технікумів незалежно від їх віку.
3. Які складуть іспит — на I КУРС: з української мови, математики й фізики по програмі відповідних класів вказаних вище шкіл; на II КУРС — з української мови.

Для допущення до вступних іспитів кандидати складають на ім'я директора школи прохання, до якого треба долучити — 1) дві фотографічних картки кандидата з власноручним підписом на них, 2) власноручно написану автобіографію, 3) свідоцтво про освіту, 4) зобов'язання батьків або опікунів в тому, що вони покриватимуть кошти утримання учня в школі.

Вступні іспити відбуваються в днях 26—30 вересня. За вступний іспит треба заплатити 5 марок. На 30 вересня всі учні мусять уже прибути до школи. Початок науки 1 жовтня.

Учні живуть у бурсі, за утримання в якій вплачують коло 15 марок місячно — і одноразово за час до 1. I. 1942 р. продуктами: 70 кг. житньої муки, 16 кг. пшеничної муки, 16 кг. крупи (хто яку має) або пшона, фасолі, гороху; 5,5 кг. сала (можна замінити 7 кг. масла або олію); 3 кг. меду і 1 кг. мила. Кращі й бідніші учні можуть сподіватися на поміч школи.

Учні повинні мати власний повний їдальний прибор, а також необхідну кількість білизни й зверхній одяг.

ДИРЕКЦІЯ ШКОЛИ.

Друк. „Кременецький Вісник“ №97

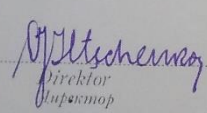
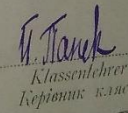

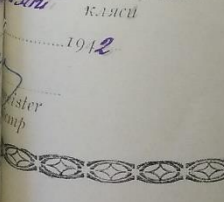
Джерело: ДНАБ. Фонд листівок фонду «Україніка». Інв. № 4001 лф.

Додаток Н
Приміщення Кременецької рільничо-лісової школи (сучасний вигляд)

Джерело: Палац у Білокриниці: від замку до коледжу. *Zaxid.net*. URL:
https://zaxid.net/palats_u_bilokrynitsi_na_ternopilshhyni_istoriya_foto_tsikavi_fakti_n1574_970 (останній перегляд 29.11.2023).

Додаток О
Свідоцтво учня Рівненської середньої торгівельної школи І. Павлюка
(1941/1942 н. р.)

ZEUGNIS		СВІДОЦТВО	
der Handelsmittelschule in Rowno		Середньої Торговельної Школи в Рівному	
№ 21	Schuljahr: 1941/42	№ 21	Рік шкільний: 1941/42
geboren am: <u>26-VI</u> 19 <u>21</u> in <u>Sdolbitza</u>		народився: <u>26-VI</u> 19 <u>21</u> в <u>Здобичи</u>	
Kreis: <u>Sablunow</u> Konfession: <u>orthodox</u>		Округа: <u>Здобичів</u> Релігії: <u>православної</u>	
hat die <u>zweite</u> Klasse der Handelsmittelschule in Rowno besucht und hat bei <u>sehr gutem</u> Betragen folgende Fortschritte gezeigt:		відвідував <u>другу</u> класу Середньої Торговельної Школи в Рівному і виявив при <u>відмінній</u> поведінці такі поступки:	
Deutsche Sprache	<u>ungenügend</u>	Пімецька мова	<u>погано</u>
Ukrainische Sprache	<u>genügend</u>	Українська мова	<u>посередньо</u>
Mathematik	<u>ungenügend</u>	Математика	<u>погано</u>
Physik	<u>genügend</u>	Фізика	<u>посередньо</u>
Chemie	<u>ungenügend</u>	Хемія	<u>погано</u>
Geographie	<u>genügend</u>	Географія	<u>посередньо</u>
Biologie	<u>genügend</u>	Біологія	<u>посередньо</u>
Geschichte	<u>genügend</u>	Історія	<u>посередньо</u>
Zeichnen	<u>sehr gut</u>	Малювання	<u>відмінно</u>
Buchhalterie	<u>sehr gut</u>	Бухгалтерія	<u>відмінно</u>
Organisation und Technik des Handels	<u>ungenügend</u>	Організація і техніка торгівлі	<u>погано</u>
Statistik	<u>genügend</u>	Статистика	<u>посередньо</u>
Warenkunde	<u>genügend</u>	Товарознавство	<u>посередньо</u>
Leibübungen	<u>gut</u>	Тілесні вправи	<u>добре</u>
Versäumte Tage <u>7</u>		Пропущені дні <u>7</u>	
Auf Grund der Fortschritte der (die) Schüler <u>genügend</u>		Klasse <u>nicht</u> versetzt.	
На основі цих поступків учень (учня) <u>задовільно</u>		Класу <u>не</u> переведено.	
Rowno, den <u>27</u> June, an <u>1942</u>		Rowno, den <u>27</u> June, an <u>1942</u>	
 Direktor Директор		 Klassenlehrer Керівник класу	
			

Джерело: Держархів Рівненської області. Ф. Р-33. Оп. 2. Спр. 34. Арк. 12 зв.-13.

Додаток П**Студенти і викладачі пастирських курсів при Почаївській лаврі (1942 р.)**

Джерело: Швець І. Пастирські та регентсько-дяківські курси на Волині та Україні в період Другої світової війни... С. 117.

Додаток Р
СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА

**Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати
дисертації:**

Статті у наукових фахових виданнях України:

1. Дударчук Л. Культурні процеси на Берестейщині в умовах нацистської окупації (1941–1944 рр.). *Літопис Волині*. № 27. 2022. <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2022.27.07>.
2. Дударчук Л. Культурні процеси у Кам'янці-Подільському в період нацистської окупації (1941– 944 рр.). *Літопис Волині*. № 26. 2022. С. 103–108. DOI: <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2022.26.17>.
3. Дударчук Л. Освітні процеси на Хмельниччині в умовах нацистської окупації (за матеріалами прокурівської газети «Український голос»). *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Історія. Ужгород. Говерла, 2021. Вип. 2 (45). С. 48–54. DOI: [https://doi.org/10.24144/2523-4498.2\(45\).2021.246595](https://doi.org/10.24144/2523-4498.2(45).2021.246595).
4. Дударчук Л. Театральне життя на Волині в умовах німецької окупації (1941–1944 рр.). *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. Серія: Історичні науки. Луцьк, 2019. № 5 (389). С. 75–81.
5. Дударчук Л. Шкільна освіта на Волині в умовах німецької окупації (1941–1944 рр.). *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. Серія: Історичні науки. Луцьк, 2019. № 7 (380). С. 49–54.

Статті в іноземних наукових періодичних виданнях:

6. Дударчук Л. Культурні процеси у Проскурові в період нацистської окупації (1941–1944 рр.). *Evropský filozofický a historický diskurz*. Praha, 2021. Vol. 7. Issue 4. С. 24–30.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

7. Дударчук Л. Діяльність товариства «Просвіта» в Луцьку в умовах нацистської окупації (1941–1944 рр.). *Молода наука Волині: пріоритети та перспективи досліджень*: зб. матеріалів XIV міжнар. наук.-практ. конф. аспірантів і студентів, м. Луцьк, 12–13 травня 2020 р. Луцьк, 2020. С. 144–147.
8. Дударчук Л. В. Діяльність закладів професійної освіти на Дунаєвеччині в умовах нацистської окупації (1941–1944 рр.). *Молода наука Волині: пріоритети та перспективи досліджень*: зб. матеріалів XV міжнар. наук.-практ. конф. аспірантів і студентів, м. Луцьк, 12–13 травня 2021 р. Луцьк, 2020. С. 273–275.
9. Дударчук Л. Шкільництво на Дунаєвеччині в роки нацистської окупації (1941–1944). *Україна у світовому геополітичному та культурному просторі*: зб. матеріалів всеукр. наук.-практ. конф. студентів та аспірантів, м. Луцьк, 21 травня 2021 р. Луцьк, 2021. С. 101–103.
10. Дударчук Л. Професійна освіта на Берестейщині в період нацистської окупації (1941–1944 рр.). *Наука сьогодення: парадигма інноваційного розвитку суспільства і технологій*: зб. матеріалів наук.-практ. конф., м. Київ, 24–25 червня 2022 р. Одеса, 2022. С. 41–45.
11. Дударчук Л. Освітні процеси на Волині в умовах нацистської окупації (за матеріалами газети «Наші вісті») (1941–1943 рр.). *Старий Луцьк. Наук.-інформ. зб. Вип. 16. / Упр-ня культури, з питань релігій та національностей Волин. ОДА; Адміністрація держ. іст.-культ. заповідника у м. Луцьку. Луцьк, 2020. С. 168–174.*
12. Дударчук Л. Діяльність Волинського краєзнавчого музею в умовах німецької окупації (1941–1944 рр.). *Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею. Вип. XVII. Видавець Олег Зень, Рівне, 2019. С. 29–31.*

13. Дударчук Л. Газета «Горохівські вісті» як джерело до вивчення нацистського окупаційного режиму. *Шевченківська весна*. Зб. матеріалів ХІХ міжнар-наук. конф. студентів, аспірантів та молодих вчених, м. Київ, 26 березня 2021 р. Київ, 2021. С. 367–369.
14. Образ радянської системи освіти на шпальтах преси райхкомісаріату «Україна» (1941–1944). *Краєзнавство та краєзнавці: досвід минулого та сьогоденні завдання (до 120-річчя від дня народження професора А. Г. Слюсарського)*. Зб. матеріалів ХХХVІІІ-ї міжнар. краєзнавч. конф. молодих учених. Харків, 2021. С. 30–33.
15. Дударчук Л. Образ нацистської Німеччини в «Подорожному нотатнику» Анатолія Дублянського. *Друга світова війна: історія та пам'ять*. Зб. матеріалів І всеукр. конф. студентів, аспірантів та молодих вчених, м. Вінниця, 29 жовтня 2021 р. Луцьк, 2021. С. 95–100.
16. Дударчук Л. «Волинь» як джерело до вивчення діяльності рівненського краєзнавчого музею в період нацистської окупації (1941–1944 рр.). *Актуальні проблеми розвитку природничих та гуманітарних наук*. Зб. матеріалів VІ міжнар. наук.-практ. конф. молодих учених, студентів та аспірантів, м. Луцьк, 11 листопада 2022 р. Луцьк, 2022. С. 252–254.
17. Дударчук Л. Діяльність Українського допомогового комітету у Луцьку в період нацистської окупації (1941–1944 рр.). *Україна у світовому просторі: минуле і сучасність*. Зб. матеріалів ІІ всеукр. наук.-практ. конф. студентів та аспірантів, м. Луцьк, 25 травня 2023 р. Луцьк, 2023. С. 90–92.
18. Дударчук Л. Діяльність навчальних закладів з підготовки медико-фармацевтичних працівників на території Західної України в період нацистської окупації (1941–1944 рр.). *Формування професійної ідентичності майбутнього медичного та фармацевтичного працівника: теорія і практика*. Зб. тез доповідей всеукр. наук.-практ. конф. з міжнародною участю, м. Рівне, 8–9 жовтня 2020 р. Рівне, 2020. С. 94–99.

19. Дударчук Л. Музичне мистецтво у Луцьку в роки німецької окупації (1941–1944 рр.). *Мистецька культура: історія, теорія, методологія*. Зб. тез доповідей VII міжнар. наук. конф. м. Львів, 30 вересня 2019 р. Львів, 2019. С. 98–100.